

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Economisch beeld 2008-2009	11
1.1 Samenvatting	11
1.2 Beschouwing	18
2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	21
2.1 Inleiding	21
2.2 De internationale conjunctuur	23
2.3 De Nederlandse uitvoer	36
3 De Nederlandse economie	43
3.1 Inleiding	43
3.2 De volumeconjunctuur	47
3.2.1 Consumptie huishoudens	47
3.2.2 Investerings en winstgevendheid	53
3.3 Prijzen en lonen	58
3.4 Arbeidsmarkt	61
4 Collectieve financiën en koopkracht	67
4.1 Inleiding	67
4.2 Beleidsuitgangspunten	70
4.3 Collectieve uitgaven	74
4.4 Collectieve lasten	80
4.5 Koopkracht	81
5 Speciale onderwerpen	87
5.1 Prijsstijgingen van voedsel: tijdelijk of structureel?	87
5.1.1 Inleiding	87
5.1.2 Voedselproductie in de afgelopen decennia	88
5.1.3 Waarom daalden tot voor kort de reële prijzen?	89
5.1.4 De verstoring van het 'steeds lagere prijzenerenwicht'	90
5.1.5 Zijn structureel hogere prijzen de toekomst?	93

5.1.6	Gevolgen van structureel hogere prijzen	96
5.1.7	Slotopmerkingen	98
5.2	Kinderopvang	101
5.2.1	Verleden, heden en nabije toekomst van de kinderopvang	101
5.2.2	Internationaal perspectief	103
5.2.3	Kinderopvang en arbeidsparticipatie	105
5.2.4	De kwaliteit van de kinderopvang en de ontwikkeling van het kind	110
	Bijlagen	115
	Verklaring van afkortingen	145

Kaders in hoofdstukken

1	Economisch beeld 2008-2009	11
	• Relatieve gevoeligheid Nederlandse economie voor kredietcrisis	15
	• Onzekerheidsvarianten: lagere olie- en grondstoffenprijzen, lagere eurokoers en minder wereldhandel	17
2	De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	21
	• Hogere olieprijs en kapitaalkosten verlagen economische groei op middellange termijn	23
	• Inflatie- en groeiverschillen tussen eurolanden beperkt maar hardnekkig	25
	• Europese huizenmarkten gaan verder afkoelen	26
	• Energieprijsstijging stuwt inflatie in eurogebied en Verenigde Staten op	29
	• Ontwikkeling arbeidskosten Duitse industrie al ruim tien jaar relatief gematigd	38
	• Verdwijnen Nederlandse besparingen in een zwart gat?	41
3	De Nederlandse economie	43
	• Hoe scheef is de vermogensverdeling?	49
	• Ligt in Nederland een forse huizenprijzdaling in het verschiet?	52
	• Kans op sterke loon-prijsspiraal lijkt gering	57
	• Inflatie en pensioenfondsen	60
	• Participatie van vrouwen en ouderen stijgt	64

4	Collectieve financiën en koopkracht	67
	• Hoe effectief was de buitengewone uitgavenaftrek?	72
	• Sparen voor werkloosheid?	78
	• Welvaart stijgt meer dan statische koopkracht	84
5	Speciale onderwerpen	87

Woord vooraf

De wereldeconomie heeft te maken met conjuncturele tegenwind. De aanhoudende onrust op de financiële markten en de doorwerking hiervan op de reële economie hebben ertoe geleid dat de internationale groeivertraging sneller en forser is geweest dan eerder voorzien. Naar verwachting zal de groei in het eurogebied dit jaar afzakken naar 1,5% en in 2009 blijven steken op 1%. Nederland kent binnen het eurogebied een goede uitgangspositie en groeit in 2008 - dankzij een groeispurt eind vorig jaar - nog met ruim 2%. In 2009 zal de groei echter naar verwachting niet ver boven de 1% uitkomen.

Net als in de ons omringende landen gaat de huidige conjuncturomslag in Nederland gepaard met sterk stijgende grondstoffen- en voedselprijzen. Ondanks de neergaande conjunctuur blijft de arbeidsmarkt onverminderd krap. Het is van belang dat de stijging van de loonkosten binnen de perken blijft, zodat de winstgevendheid van het bedrijfsleven en in het kielzog daarvan de werkgelegenheids groei en de concurrentiepositie niet te veel op de tocht komen te staan.

Tijdens de vorige periode van laagconjunctuur (2000-2003) reageerden de loonkosten sterk vertraagd op de economische neergang, waardoor de werkloosheid onnodig hoog opliep. Om de stijging van de loonkosten te beperken, is het tijdig beteugelen van inflatiebronnen waarop de overheid directe invloed heeft, van belang. Tegen deze achtergrond heeft het kabinet besloten de btw-verhoging van 19% naar 20% niet door te laten gaan. Het kabinet is daarnaast bereid om de ww-premie voor werknemers te verlagen en zal in dat verband met de sociale partners spreken over een verantwoorde loonontwikkeling en structurele versterkingen van de economie. Het kabinet heeft er vertrouwen in dat deze dialoog met de sociale partners een goed resultaat op zal leveren. Sociale partners zijn niet ongevoelig voor ontwikkelingen in de economie en op de arbeidsmarkt. Bij de huidige stand van de conjunctuur is een tijdige reactie in de ontwikkeling van de loonkosten van belang.

Naast maatregelen om de gevolgen van de neergaande conjunctuur te beperken, is voor de welvaart op lange termijn beleid nodig om de structuur van de Nederlandse economie te versterken. Zo is het van belang de productiviteitsgroei op peil te houden of zelfs te versnellen. Daarom maakt het kabinet met een innovatie-impuls van 0,5 mld euro continuering van succesvolle innovatieprojecten mogelijk. Ook werkt het kabinet aan verdere reductie van de regeldruk. Dit is met name van belang voor jonge bedrijven om door te kunnen groeien.

Het groeivermogen dient daarnaast verbeterd te worden door vergroting van het arbeidsaanbod. Het feit dat de werkloosheid in de huidige conjunctuurfase nog steeds onder de evenwichtswerkloosheid ligt en het aantal onvervulde vacatures nog steeds hoog is (240 000 in het tweede kwartaal van dit jaar) wijst op een omslag naar een meer structurele krapte op de arbeidsmarkt. De commissie Bakker heeft voorstellen gedaan omtrent de wijze waarop het

kabinet het arbeidsaanbod duurzaam kan vergroten. Het kabinet zet komend jaar belangrijke stappen met betrekking tot de maatregelen die direct bijdragen aan de arbeidsparticipatie, zoals het introduceren en intensiveren van de inkomensafhankelijke combinatiekorting en een doorwerkbonus voor ouderen die blijven participeren na hun 62ste. Voor het realiseren van de kabinetsdoelstelling om de arbeidsparticipatie duurzaam richting de 80% te tillen (in 2016), zijn echter aanvullende maatregelen nodig.

Over deze aanvullende maatregelen en de ontwikkeling van de loonkosten zal in het najaar tussen kabinet en sociale partners worden gesproken. Daarbij geldt dat afspraken over investeringen in de inzetbaarheid van mensen en het inzetten op werk-naar-werktrajecten zowel in het belang van werkgevers, werknemers als de overheid zijn.

De Minister van Economische Zaken

M.J.A. van der Hoeven

1 Economisch beeld 2008-2009

Onder invloed van de internationale economische vertraging loopt de economische groei in Nederland terug van 3,5% vorig jaar naar 2¼% dit jaar en 1¼% volgend jaar. Daarbij komt de inflatie boven de 3% uit, voornamelijk door de sterke stijging van de invoerprijzen van olie en overige grondstoffen. De koopkracht van gezinnen stijgt grosso modo niet in 2008-2009, terwijl de arbeidsinkomensquote van de marktsector sterk oploopt. Het begrotingsoverschot van de overheid verbetert tot 1,3% BBP, voornamelijk door de sterke stijging van de inkomsten uit aardgas. Ondanks de afvlakking van de groei staat de Nederlandse economie er nog goed voor. Op de arbeidsmarkt blijft zelfs sprake van spanning, met een recordaantal vacatures en een lage werkloosheid. De onzekerheden rond de raming zijn vooral gelegen in de verdere ontwikkelingen rond de kredietcrisis en de sterk fluctuerende grondstoffenprijzen en wisselkoersen.

1.1 Samenvatting

Vertraging economische groei

De economische groei in Nederland vertraagt sterk. Vorig jaar kwam de groei nog uit op 3,5% dankzij twee sterke laatste kwartalen. Onder invloed van de internationale economische vertraging lieten de eerste twee kwartalen van dit jaar een flinke terugval zien. In het tweede kwartaal groeide de economie zelfs niet meer ten opzichte van het eerste kwartaal. Voor de rest van dit jaar wordt evenmin veel groei verwacht. Dat het jaarcijfer toch nog op 2¼% uitkomt, is dan ook grotendeels te danken aan het hoge uitgangsniveau van de productie eind vorig jaar. Volgend jaar wordt een gematigd herstel verwacht, maar desondanks komt het jaarcijfer met 1¼% groei van het BBP beduidend lager uit dan dit jaar. De onzekerheden rond de raming blijven groot. Zowel het uiteindelijke verloop van de internationale kredietcrisis als de ontwikkelingen op diverse internationale markten, zoals voor olie en overige grondstoffen, zijn moeilijk voorspelbaar. Dat geldt eveneens voor bewegingen in de wisselkoersen.

Inflatie blijft voorlopig boven 3%

In juli van dit jaar kwam de inflatie voor het eerst sinds 2002 boven de 3% uit. De olop van de inflatie wordt vooral veroorzaakt door de explosieve stijging van de olieprijs, van gemiddeld 70 dollar per vat vorig jaar tot een top van 144 dollar begin juli. De hoge olieprijs werkt vanaf juli door in de prijzen voor gas en elektriciteit voor huishoudens, maar was aan de benzinepomp al enige tijd daarvoor goed merkbaar. Ook prijsstijgingen van andere grondstoffen droegen bij aan de, ook internationaal, olopende inflatie. Mede onder invloed van de sterk gestegen vraag uit zich snel ontwikkelende economieën, zoals China, India en Brazilië, steeg de prijs van voedingsmiddelen zeer sterk (zie ook paragraaf 5.1). In de tweede helft van dit jaar en volgend jaar komt de inflatie naar verwachting uit op gemiddeld 3¼%.

Koopkracht vertoont gemengd beeld

De koopkracht van huishoudens daalt in 2008 met ½%, door de oploop van de inflatie en de flinke lastenverzwaring die het kabinet heeft doorgevoerd. Volgend jaar is per saldo sprake van lastenverlichting voor gezinnen, maar het effect van overheidsmaatregelen pakt zeer divers uit voor verschillende groepen huishoudens. De koopkracht van werkenden verbetert in het algemeen, mede dankzij de verlaging van de WW-premie. Uitkeringsgerechtigden en 65-plussers gaan er veelal licht op achteruit. Zij ondervinden relatief veel nadeel van de verlaging van de algemene heffingskorting en de aanpassing van de aftrek buitengewone uitgaven voor ziektekosten. De reëel besteedbare inkomens van gezinnen, en daarmee de consumptie, nemen dit en volgend jaar licht toe; dit is mede te danken aan de groei van de werkgelegenheid.

Contractloonstijging loopt nog iets op

De contractloonstijging versnelt dit jaar onder invloed van de gespannen arbeidsmarkt en komt uit op ¾%. Voor volgend jaar wordt een beperkte verdere stijging verwacht tot gemiddeld ½%. In beide jaren komt de contractuele loonstijging maar net uit boven de stijging van de consumentenprijzen. De ruimte voor loonstijgingen is, gezien vanuit het perspectief van werkgevers, echter beperkt. De sterke stijging van de invoerprijzen kan niet direct en volledig worden doorberekend in de afzetprijzen en de groei van de arbeidsproductiviteit is laag, zoals gebruikelijk in een periode van afvlakkende groei.

Verbetering begrotingsoverschot door gas

De begroting vertoont naar verwachting zowel dit jaar als volgend jaar een overschot van 1,3% BBP. Inclusief de overschotten in de afgelopen twee jaren zou dat betekenen dat de overheidsinkomsten vier jaar op rij de uitgaven overstijgen. Dat is niet voorgekomen sinds de jaren vijftig. De verbetering van het begrotingsoverschot dit en volgend jaar hangt in belangrijke mate samen met hogere inkomsten uit aardgas. Inclusief de belasting die wordt geheven op de winst op de winning lopen de gasopbrengsten voor de overheid op van 1,7% BBP in 2007 tot 2,7% BBP in 2009. Daarnaast wordt in 2009 de verlaging van de EU-afdracht met circa 1 mld euro per jaar met terugwerkende kracht ook voor de jaren 2007 en 2008 verrekend. De ontwikkeling van het EMU-saldo tussen 2008 en 2009 wordt hierdoor met bijna 0,5% BBP opwaarts vertekend. Onderliggend, dat wil zeggen gecorrigeerd voor dit incident, de stand van de conjunctuur, de gasopbrengsten en de netto rentebetalingen, is volgend jaar sprake van een verslechtering van het begrotingssaldo.

Groei bij open-einderegelingen

Aan de uitgavenkant leiden diverse open-einderegelingen tot tegenvallers. Dat betreft onder meer de kinderopvangtoeslag en de persoonsgebonden budgetten in de AWBZ. De doelgroep die men bij introductie waarschijnlijk voor ogen had, blijkt in de praktijk moeilijk af te bakenen, waardoor het gebruik hoger uitvalt dan geraamd. Dat is ook gebeurd met de buitengewone-uitgavenaftrek voor ziektekosten, een belastinguitgave waarvan uiteindelijk dit

Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2005-2009

	2005 ^a	2006 ^a	2007	2008	2009
	mutaties in % per jaar				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	5,3	9,4	6,3	3¼	3¾
Prijspeil goederenimport	3,2	3,8	1,7	6½	2
Concurrentenprijs	2,9	3,4	1,7	2½	2¼
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	54,4	65,2	72,5	118	125
Eurokoers (dollar per euro)	1,24	1,26	1,37	1,55	1,57
Lange rente (niveau in %)	3,4	3,8	4,3	4½	5
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (BBP)	2,0	3,4	3,5	2¼	1¼
Consumptie huishoudens	1,0	0,0 (3,0)	2,1	1½	1
Overheidsbestedingen	1,1	8,3 (2,2)	3,3	1¾	2
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	2,2	10,4	4,8	6½	-2¾
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	6,7	9,5	7,3	4½	3¼
w.v. binnenslands geproduceerd	1,2	5,1	5,0	2¼	1¾
wederuitvoer	12,9	14,2	9,5	6½	4¾
Invoer van goederen	5,9	9,9	6,8	4¼	2½
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenimport (exclusief energie)	0,9	1,6	1,5	1¾	1½
Prijsconcurrentiepositie ^b	-0,4	-0,3	-1,7	-1¼	0
Consumentenprijsindex (CPI)	1,7	1,1	1,6	2¾	3¼
Contractloon marktsector	0,7	2,0	1,8	3¼	3½
Loonsom per werknemer marktsector	1,4 (1,7)	2,5 (2,8)	3,4	4¼	4
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	-1,4	2,1	1,5	-½	½
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking (personen)	0,0 (-0,2)	1,2 (0,9)	1,6	1½	¾
Werkzame beroepsbevolking	0,0 (-0,3)	2,2 (2,0)	2,6	2	½
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	6,5	5,5	4,5	4	4¼
Werkloze beroepsbevolking (niveau in dzd personen)	483	413	344	315	335
Marktsector^c					
Productie	3,4	4,6	4,4	2½	1
Arbeidsproductiviteit	3,4 (3,7)	2,4 (2,6)	1,8	¾	1¼
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	0,0 (-0,3)	2,1 (1,9)	2,6	2	0
Prijs toegevoegde waarde	1,3	-0,6	0,6	½	2½
Reële arbeidskosten	0,1 (0,4)	3,1 (3,3)	2,8	3¾	1½
	niveaus in %				
Arbeidsinkomensquote	77,4	77,8	78,5	81	81¼
Winstquote ^d	11,6	13,8	15,2	14½	14½
Collectieve financiën					
EMU-saldo (% BBP)	-0,3	0,6	0,3	1,3	1,3
EMU-schuld (% BBP)	51,8	47,4	44,7	42,1	39,6
Collectieve lasten (% BBP)	37,6	39,1 (37,6)	38,9	39,8	39,4

^a Cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de financieringsverschuivingen als gevolg van de invoering van de wet VLZ en ZVW.

^b Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^c Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerend-goedsector.

^d Van productie in Nederland, marktsector exclusief banken en verzekeringen.

jaar naar verwachting 4 miljoen huishoudens gebruik maken. Deze regeling wordt volgend jaar weliswaar afgeschaft, maar de, gedeeltelijke, compensatie is wederom dermate generiek van karakter, dat zeker 3,5 miljoen huishoudens financiële ondersteuning ontvangen. Het budgettair beslag van de zorgtoeslag loopt jaarlijks op doordat de zorgkosten in de regel harder stijgen dan de inkomens. De regeling wordt volgend jaar verder uitgebreid. Voor alleenstaanden wordt de inkomensgrens voor het verkrijgen van zorgtoeslag lager vastgesteld, waardoor het aantal huishoudens met zorgtoeslag met 0,2 miljoen extra oploopt. In 2009 komen 5,5 van de 8,8 miljoen (fiscale) huishoudens in aanmerking voor zorgtoeslag.

Uitgangsniveau Nederlandse economie goed

De sombere groeicijfers en oplopende inflatie verhullen dat de uitgangssituatie van de Nederlandse economie goed is. Veel conjunctuurindicatoren presteren momenteel nog boven hun langjarig gemiddelde. De schatting van de zogenoemde output gap, het verschil tussen het feitelijke en het potentiële niveau van het BBP, geeft dat ook aan (figuur 1.1, links). Op de arbeidsmarkt is sprake van krapte, die ook volgend jaar naar verwachting nog niet is verdwenen. Bedrijven melden halverwege dit jaar nog 238 000 vacatures. Verder ligt de winstgevendheid van het niet-financiële bedrijfsleven in 2009 op een gemiddeld niveau, al is wel sprake van een lichte daling ten opzichte van het uitzonderlijk hoge winstniveau van 2007. Voor banken en verzekeraars verloopt de winstontwikkeling minder gunstig. Als gevolg van de kredietcrisis lopen de winsten daar met name dit jaar naar verwachting sterk terug.

Nederland in de pas met rest Europa

Het verloop van de economische groei in Nederland en die in het eurogebied komen sterk overeen. Wel is de Nederlandse economie relatief conjunctuurgevoelig. Gedurende perioden van hoogconjunctuur was de BBP-groei in ons land in het algemeen wat hoger dan in het eurogebied en in perioden van laagconjunctuur juist wat lager (figuur 1.1, rechts). Dit heeft onder andere te maken met het relatief open karakter van de Nederlandse economie, waardoor internationale economische ontwikkelingen hier sterker doorwerken. Met twee belangrijke mainports op haar grondgebied, de Rotterdamse haven en Schiphol, kan de Nederlandse economie wat meer dan gemiddeld profiteren van een relatief hoge groei van de wereldhandel. Valt de wereldhandelsgroei terug, dan ondervindt de Nederlandse economie daar ook meer dan gemiddeld de nadelen van. In de tweede helft van de jaren negentig en in de periode 2002-2003 speelde ook mee dat de premies voor de aanvullende pensioenen aanvankelijk werden verlaagd en vervolgens moesten worden verhoogd vanwege de daling van de aandelenkoersen. Er zijn inmiddels regels opgesteld om de dekkingsgraad van de pensioenfondsen te bewaken en zodoende de doorwerking van aandelenkoersmutaties op de pensioenpremies te dempen. De grotere gevoeligheid voor internationale ontwikkelingen geldt overigens niet over de hele linie (zie kader).

Relatieve gevoeligheid Nederlandse economie voor kredietcrisis

De onrust op de Amerikaanse hypotheekmarkt van het afgelopen jaar heeft de verwevenheid van de internationale kredietmarkten blootgelegd. Wat begon met betalingsproblemen van zogenoemde subprime-hypotheek bij Amerikaanse huishoudens, kreeg een internationale nasleep. Omdat hypotheekverstrekkers pakketten van deze hypotheek aan buitenlandse klanten hebben verkocht (zogenoemde securitisaties), hadden wanbetalingen in de Verenigde Staten invloed op de financiële stabiliteit over de hele wereld. Ook Europese banken hebben al vele miljarden moeten afschrijven op hun bezittingen. Securitisaties leidden daarnaast tot onduidelijkheid over de aard en omvang van kredietrisico's, wat heeft bijgedragen aan een vertrouwenscrisis in de financiële wereld. Het instorten van de Amerikaanse hypotheekmarkt heeft niet alleen geleid tot forse huizenprijzdalingen, maar had ook repercussies in de reële sfeer via lagere investeringen in woningen en minder consumptie. Bovendien is mede door de kredietcrisis in vele landen de lange rente voor bedrijven en gezinnen opgelopen. Alle hoogontwikkelde landen worden in meer of mindere mate door de kredietcrisis geraakt. Wat zijn de relatief gevoelige plekken van de Nederlandse economie?

In Nederland bestaat geen significant subprime-segment in de hypotheekmarkt, waardoor de directe kredietrisico's voor banken beperkt zijn. Wel hebben Nederlandse banken (en verzekeraars) pakketten met subprime-hypotheek gekocht, maar de omvang hiervan is eveneens beperkt vergeleken met de belangrijkste Amerikaanse en Europese zakenbanken.^a De kans op grootschalige financiële problemen bij gezinnen in Nederland als gevolg van een rentestijging is ook relatief klein, doordat het aandeel van hypotheek met een variabele rente hier laag is (zie tabel). Uit OESO-onderzoek blijkt voorts dat de kans op een substantiële huizenprijzdaling als gevolg van een rentestijging in Nederland relatief gering is. Hierbij speelt een rol dat in de afgelopen jaren de nominale (en ook de reële) huizenprijs zich in ons land veel gematigder heeft ontwikkeld dan in andere landen, uitgezonderd Duitsland, waardoor overwaardering minder waarschijnlijk is. Al met al lijkt de particuliere consumptie in ons land niet de gevoelige plek voor de kredietcrisis. Dat geldt ook voor de bedrijfsinvesteringen en de investeringen in woningen. De arbeidsinkomensquote in de kapitaalintensieve industrie was voorafgaand aan de kredietcrisis in Nederland en Spanje relatief laag. Dit betekent dat de winstgevendheid relatief hoog was en door een daling niet direct in de gevarezone komt. Sinds begin 2007 versnelt de groei van de zakelijke kredietverlening, terwijl de financiering van bedrijven via emissies van schuld papier op peil is gebleven.^a De investeringen in woningen, die in de Verenigde Staten fors zijn gekrompen, zijn in Nederland sterk gereguleerd en op korte termijn ongevoelig voor de huizenprijs.

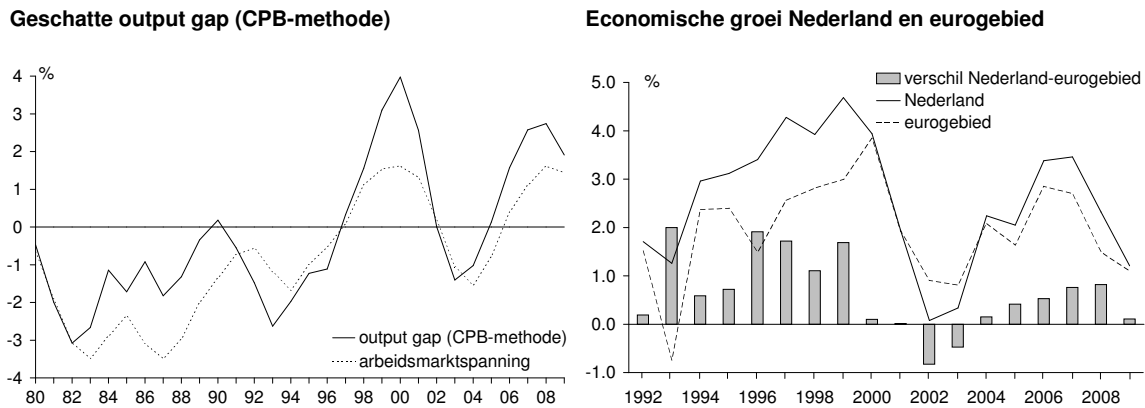
Structuurkenmerken van diverse landen¹

	Nederland	Duitsland	Frankrijk	Spanje	VK	VS
Aandeel hypotheek met variabele rente in %	15	72	20	75	72	33
Kans (in %) op val in huizenprijs na rentestijging met 1%-punt	2,7	0,0	13,6	13,5	8,9	11,5
Nominale huizenprijsstijging 2002-2006, gemiddeld per jaar in %	4,6	-1,5	12,5	15,9	11,0	8,4
Arbeidsinkomensquote industrie in 2006	63,7	72,2	71,9	60,3	76,3	71,0
Uitvoer in % BBP, gemiddeld in 2000-2007	68,7	38,8	26,8	26,9	26,6	10,6

¹ Bron: diverse OESO-publicaties, waaronder Economic Outlook en Economics Department Working Paper 488.

De gevoelige plek van de Nederlandse economie is haar relatief open karakter. Dit maakt onze economie in het algemeen wat gevoeliger voor de conjunctuur dan de gemiddelde economie in het eurogebied (zie hoofdstuk). De met de kredietcrisis gepaard gaande afzwakking van de wereldhandelsgroei werkt in Nederland relatief sterk door. Een %-punt lagere groei van de relevante wereldhandel betekent dat, ceteris paribus, het Nederlandse BBP-volume op korte termijn met ½%-punt minder groeit.

^a Zie DNB, Overzicht Financiële Stabiliteit in Nederland, nr. 7, respectievelijk nr. 8, 2008.

Figuur 1.1 Output gap en groei in vergelijking met eurogebied

Onzekerheden

Iedere raming van de economie is omgeven met vele onzekerheden. De directe oorzaken daarvan hebben soms een financieel-economische achtergrond, zoals het uitbreken van de kredietcrisis in de Verenigde Staten, maar vaak is dat niet het geval en spelen onvoorspelbare ontwikkelingen op bijvoorbeeld geopolitiek gebied een rol van betekenis. Van de vele onzekerheden die momenteel actueel zijn, neemt de internationale kredietcrisis nog steeds een bijzondere plaats in. Hoewel in de raming een stevig negatief effect van de kredietcrisis zit verdisconteerd, valt geenszins uit te sluiten dat de gevolgen nog groter uitvallen. In het kader worden de gevolgen hiervan geïllustreerd aan de hand van een eenvoudige wereldhandelsvariant, omdat dit het meest directe kanaal is waarlangs de kredietcrisis de Nederlandse economie raakt. Indien het wereldhandelsvolume volgend jaar 2% lager uitkomt dan geprojecteerd, drukt dit de economische groei met 0,5%-punt.

Ook met betrekking tot de prijs van grondstoffen, waaronder olie, en de wisselkoersen zijn de onzekerheden groot, temeer daar deze grootheden zich in de afgelopen periode erg volatiel hebben getoond. In de centrale projectie is gerekend met een olieprijs van 125 dollar per vat in de nabije toekomst. In de maand augustus lag de prijs die voor een vat Brent moest worden neergeteld echter lager. Ook andere grondstoffenprijzen zijn recentelijk flink gedaald. Indien de olieprijs 15 dollar en andere grondstoffenprijzen gemiddeld 10% lager uitkomen dan in de centrale projectie, heeft dit gunstige gevolgen voor de internationale economische ontwikkeling. Voor Nederland zou hierdoor komend jaar de inflatie circa 0,8%-punt lager en de economische groei 0,3%-punt hoger uitkomen dan in de centrale projectie. Voor de overheidsfinanciën betekent dit wel dat de ruilvoetwinst van 2 mld euro onder het uitgavenkader in 2009 in dit scenario zou afnemen tot 1 mld euro.

Het gunstige effect op de inflatie van lagere grondstoffenprijzen wordt echter grotendeels tenietgedaan indien de euro deprecieert ten opzichte van de dollar en andere valuta. In de centrale projectie is gerekend met een eurokoers van 1,57 dollar. Indien met ingang van het derde kwartaal van dit jaar 10 dollarcent minder voor een euro betaald hoeft te worden, heeft dit een opwaarts effect op de inflatie in 2009 van 0,6%-punt. In dat geval zou de ruilvoetwinst onder het uitgavenkader juist weer ½ mld euro hoger uitkomen.

Onzekerheidsvarianten: lagere olie- en grondstoffenprijzen, lagere eurokoers en minder wereldhandel

De olieprijs bereikte begin juli een recordniveau van ruim 140 dollar per vat Brent en is daarna teruggevallen. Andere grondstoffenprijzen vertoonden een soortgelijke ontwikkeling. Onder invloed van een afkoelende wereldconjunctuur zouden de olie- en grondstoffenprijzen verder kunnen dalen. Indien de olieprijs met ingang van het derde kwartaal van dit jaar op 110 dollar per vat Brent ligt, 15 dollar lager dan in de centrale projectie, en de overige grondstoffen in 2009 10% goedkoper zijn, komt de economische groei dit jaar 0,2%-punt en volgend jaar 0,3%-punt hoger uit. Een prijsdaling van olie en andere grondstoffen stimuleert de wereldhandel, waardoor de Nederlandse export kan toenemen. Lagere grondstoffenkosten leiden ook tot een grotere winstgevendheid bij bedrijven, wat samen met de toenemende productie de bedrijfsinvesteringen stimuleert. Voorts neemt de consumptie door huishoudens toe, doordat hun koopkracht zich gunstiger ontwikkelt. Lagere werkloosheidsuitgaven en hogere belastinginkomsten worden nagenoeg volledig gecompenseerd door lagere aardgasbaten, zodat het EMU-saldo in 2009 ongewijzigd blijft ten opzichte van de centrale projectie.

Ook de eurokoers is een belangrijke bron van onzekerheid. Na een aantal maanden rond de 1,55 - 1,60 dollar per euro te hebben geschommeld, zette halverwege juli een depreciatie van de euro in. Onderstaande tabel toont de gevolgen voor de raming indien gerekend zou worden met een euro die 1,47 dollar waard is, 10 dollarcent minder dan in het centrale pad besloten ligt, terwijl ook rekening wordt gehouden met de recente ontwikkeling van andere relevante valuta. De prijsconcurrentiepositie verbetert in geval van een goedkopere euro, waardoor de uitvoer zal toenemen. Bovendien neemt de relevante wereldhandel iets toe, doordat de belangrijkste handelspartners van Nederland eveneens profiteren van de goedkopere euro. De invoerprijs loopt daarentegen op, waardoor de inflatie hoger uitkomt en de particuliere consumptie iets zal terugvallen. Per saldo komt de economische groei iets hoger uit.

De wereldhandel zou, onder invloed van een aanhoudende kredietcrisis, lager uit kunnen komen dan in de centrale projectie besloten ligt. In de tabel staan de gevolgen van een 2% lager wereldhandelsvolume. Uiteraard drukt dit de groei van de uitvoer en daarmee de productie. De lagere productiegroei leidt tot een afname van de werkgelegenheid en de investeringen van bedrijven. Als gevolg van de afgenomen werkgelegenheid daalt ook de particuliere consumptiegroei. Uiteindelijk komt het BBP-volume gecumuleerd 0,6%-punt lager uit. Lagere btw-ontvangsten en hogere werkloosheidsuitgaven zorgen voor een verslechtering van het EMU-saldo.

Effecten van**A: een 15 dollar lagere olieprijs en 10% lagere grondstoffenprijzen****B: een 10 dollarcent lagere koers van de euro****C: een 2% lager relevant wereldhandelsvolume**

	A		B		C	
	2008	2009	2008	2009	2008	2009
	cumulatieve afwijkingen in %					
Relevante wereldhandel, volume	0,4	0,8	0,1	0,1	-0,2	-2,0
Invoerprijs goederen	-1,8	-4,8	1,0	2,8	0,0	0,0
Lange rente (niveau in %)	-0,1	-0,5	0,1	0,3	0,0	0,0
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	-6,1	-15,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Contractloon marktsector	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0	-0,2
Consumentenprijsindex (CPI)	-0,1	-0,9	0,1	0,7	0,0	-0,1
Bruto binnenlands product (BBP), volume	0,2	0,5	0,1	0,1	-0,1	-0,6
Particuliere consumptie, volume	0,2	0,9	-0,1	-0,3	0,0	-0,2
Investeringen bedrijven (excl. woningen), volume	0,5	2,5	0,0	-0,3	-0,1	-1,3
Uitvoer goederen (exclusief energie), volume	0,3	0,4	0,2	0,5	-0,2	-1,7
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	0,0	0,3	0,0	0,1	0,0	-0,2
Arbeidsinkomensquote marktsector (niveau)	-0,8	-0,9	0,1	0,0	0,1	0,5
EMU-saldo (niveau, % BBP)	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	-0,2

1.2 Beschouwing

Een kwart eeuw lang heeft Nederland zich gelukkig mogen prijzen met grosso modo een lage inflatie. In de daaraan voorafgaande periode, de jaren zeventig, hadden stijgende olieprijsen zich via automatische prijscompensatie vertaald in een loon-prijsspiraal. Hoge inflatieverwachtingen werden vertaald in hoge looneisen. Toen de hoge inflatieverwachtingen eenmaal waren verankerd, bleken die alleen tegen hoge kosten, in de vorm van forse werkloosheid, te kunnen worden bijgesteld. Deze periode heeft ons land geleerd dat het ruilvoetverlies als gevolg van de stijgende olieprijsen niet via looneisen moet worden afgewenteld op de winsten, en dat koopkrachtverlies onvermijdelijk is. In de daarop volgende periode is de inflatie weer onder controle gebracht, met heilzame gevolgen voor de macro-economische ontwikkeling van ons land. Thans zijn de olieprijsen opnieuw sterk gestegen. De lessen uit de jaren zeventig hebben niets aan actualiteit ingeboet en institutionele hervormingen, zoals de afschaffing van de automatische prijscompensatie, rechtvaardigen een zeker optimisme dat nu niet dezelfde fout zal worden gemaakt. In dit licht heeft het besluit om af te zien van de voorgenomen verhoging van de btw twee kanten. Enerzijds draagt het bij aan het in toom houden van inflatieverwachtingen. Anderzijds leidt het ertoe dat het onvermijdelijke koopkrachtverlies voor de private sector voorlopig wordt afgewenteld op de publieke sector.

In deze MEV wordt voor een aantal institutionele regelingen geanalyseerd of de oploep van de inflatie onbedoelde reële effecten heeft, zoals bij de huizenprijzen en bij de pensioenfondsen (zie kaders hierover in hoofdstuk 3). Op het terrein van het begrotingsbeleid bewijzen twee bijstellingen van de regels voor het trendmatig begrotingsbeleid in het Coalitieakkoord nu hun waarde. Bij gelijkblijvende reële rente impliceert een hogere inflatie een hogere nominale rente. Doordat de rentebetalingen buiten de kaders blijven, leidt deze rentestijging niet tot verdringing van andere uitgaven. Op zichzelf veroorzaken de hogere rentebetalingen een verslechtering van het begrotingssaldo, maar tegelijkertijd holt de inflatie de reële waarde van de staatsschuld uit. Op termijn compenseren beide effecten elkaar. Een tweede verbetering is de aanpassing van de voeding van het FES, waardoor hogere aardgasopbrengsten als gevolg van de olieprijsstijging niet leiden tot bestedingsdrang via dit begrotingsfonds. De vaste voeding van het FES draagt daarmee bij aan een evenwichtige besluitvorming en de extra aardgasbaten kunnen worden aangewend om de kosten van de komende vergrijzing (deels) mee te financieren. De definitie van het robuuste financieringssaldo sluit nauw aan bij deze twee bijstellingen, omdat ook daar gasbaten en rentelasten buiten beschouwing blijven. Voor de korte termijn zijn de uitgaven- en inkomstenkaders echter betere stuurvariabelen, omdat de conjunctuurcorrectie van het begrotingssaldo erg gevoelig is voor de gebruikte methode, zie de analyse in hoofdstuk 4.

De beleidsvoornemens van het kabinet leiden volgend jaar tot 2,5 mld euro meer lastenverlichting dan vastgelegd in het inkomstenkader. Ten opzichte van het Coalitieakkoord wordt hiervan 2 mld euro gecompenseerd via hogere lasten in de tweede helft van deze kabinetsperiode. Hoewel de begrotingsregels strikt genomen ruimte laten voor een dergelijke verschuiving, wordt hiermee wel de speelruimte beperkt voor het (koopkracht)beleid in latere jaren. Bij het uitgavenkader is sprake van een substantiële ruilvoetwinst, doordat de prijs van de overheidsbestedingen achterblijft bij die van de particuliere bestedingen. Het valt thans niet te voorzien in welke mate die ruilvoetwinst blijvend is. De onzekerheidsvariant die in paragraaf 1.1 is gepresenteerd laat zien dat die winst in een scenario met sterk dalende grondstoffenprijzen als sneeuw voor de zon kan verdwijnen. De regels voor het trendmatig begrotingsbeleid vereisen dat alleen structurele ruilvoetwinst voor structurele uitgaven wordt aangewend. De ruilvoetwinst wordt nu grotendeels opgevuld. Mochten zich in latere jaren tegenvallers voordoen, dan zijn ombuigingen niet te vermijden.

2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer

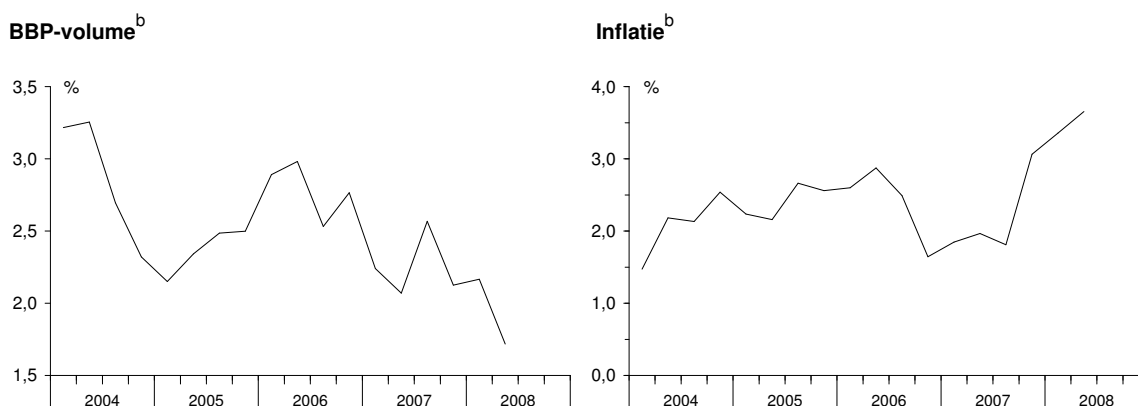
De conjunctuur zwakte af in de eerste helft van dit jaar, niet alleen in de Verenigde Staten maar ook in Europa. Tegelijkertijd stegen de prijzen van olie en andere grondstoffen tot recordhoogten, met een bedenkelijk hoge inflatie tot gevolg. De kredietcrisis houdt vermoedelijk voorlopig nog aan, waardoor de neergaande internationale conjunctuur voortduurt. Ondanks enig herstel in de loop van het jaar zal volgend jaar de Amerikaanse en Europese economische groei zeer matig zijn, met een markante afzwakking van de Nederlandse uitvoergroei tot gevolg. De onzekerheden over de wereldeconomie blijven groter dan gewoonlijk. Het risico bestaat dat de kredietcrisis langer zal aanhouden en de economische groei scherper zal drukken.

2.1 Inleiding

In de eerste helft van 2008 hield de onrust op de financiële markten aan, zwakte de mondiale economische groei af, stegen de olie- en voedselprijzen tot recordhoogten en bereikte de inflatie daardoor in veel landen een zorgwekkend hoog peil. De financiële onrust trof niet alleen de Amerikaanse subprime hypotheek en gerelateerde complexe financiële producten, maar ook wereldwijd de geldmarkten, obligatiemarkten en aandelenmarkten. Eind augustus lagen de Europese aandelenkoersen ruim 25% lager dan voor het uitbreken van de kredietcrisis in juli vorig jaar. Aanzienlijke verliezen en het toegenomen risicobewustzijn brengen banken ertoe striktere kredietvoorwaarden te stellen en grotere renteopslagen in rekening te brengen. De problemen op de financiële markten tasten bij consumenten en bedrijven het vertrouwen in de toekomstige economische ontwikkeling aan. De crisis beïnvloedde dan ook bestedingen en productie nadelig.

De olieprijs bereikte in het eerste halfjaar het hoogste niveau ooit, terwijl voedselprijzen zeer sterk stegen (zie ook paragraaf 5.1). De inflatie in het eurogebied en in de Verenigde

Figuur 2.1 BBP-volume^a en inflatie G3^a, 2004-2008

^a G3: Verenigde staten, eurogebied en Japan.

^b Mutaties ten opzichte van hetzelfde kwartaal in voorgaand jaar in procenten.

Tabel 2.1 Internationale kernegegevens, 2005-2009		2005	2006	2007	2008	2009
Volumina		mutaties per jaar in %				
BBP						
Eurogebied		1,7	2,8	2,6	1½	1
Nederland		2,0	3,4	3,5	2¼	1¼
Verenigde Staten		2,9	2,8	2,0	1½	¾
Japan		1,9	2,4	2,1	1	¾
Azië exclusief Japan		8,4	9,2	9,2	7¾	7½
Wereld		4,5	5,1	4,9	3¾	3½
Wereldhandelsvolume goederen		7,9	9,5	7,1	4¼	4¾
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie		5,3	9,4	6,3	3¼	3¾
Prijzen						
Consumentenprijsindex						
Eurogebied (HICP)		2,2	2,2	2,1	3½	2¾
Nederland (HICP)		1,5	1,7	1,6	2½	3¼
Verenigde Staten (CPI)		3,4	3,2	2,9	4¾	3½
Wereldhandelsprijs (euro's)						
Industrieproducten (euro's)		5,7	4,3	- 1,7	2¾	2½
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)		2,3	1,0	- 2,7	- 3	¾
Energie (euro's, HWWI)		10,0	25,6	7,8	12	5
		36,4	18,1	2,6	43	5
		niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)		1,24	1,26	1,37	1,55	1,57
Ruwe-olieprijs (Brent, dollar per vat)		54,4	65,2	72,5	118	125
Lange rente Duitsland		3,4	3,8	4,2	4¼	4¾

Staten, maar vooral in de opkomende economieën, liep hierdoor scherp op. In combinatie met hogere inflatieverwachtingen deed dit alarmbellen rinkelen bij de centrale banken. De ECB verhoogde dan ook haar beleidsrente. Belangrijkste directe aanleiding van de olieprijsexplosie is de voortdurende, sterke stijging van de olievraag van de opkomende economieën. Sterke kredietgroei en lage rentes zijn echter mogelijk de dieperliggende oorzaken van zowel de hoge grondstoffenprijzen als van de kredietcrisis.¹

De kredietcrisis houdt vermoedelijk voorlopig nog aan. Pas in de loop van volgend jaar kunnen financiële markten gaan normaliseren, al zal de kredietcrisis een trendbreuk inhouden. Zo zullen risicopremies relatief hoog blijven, in ieder geval de eerstkomende jaren, en zal de omzet van sommige financiële producten, zoals subprime hypotheeklen, minimaal blijven. Net als eerdere financiële crises zal ook de huidige kredietcrisis de economische groei drukken.² De ramingen van de Amerikaanse en Europese economische groei zijn dan ook zeer mager. Voor Nederland

¹ Bank voor Internationale Betalingen, *78th Annual Report*, juni 2008.

² Zie het kader 'Financiële crises hebben op korte termijn een sterk negatief effect op de economische groei' in *Centraal Economisch Plan 2008*, maart 2008.

leidt deze magere groei en de forse appreciatie van de euro tot een markante afzwakking van de uitvoergroei (zie paragraaf 2.3).

Hogere olieprijs en kapitaalkosten verlagen economische groei op middellange termijn

De explosieve olieprijsstijging van de afgelopen jaren zal leiden tot minder energiegebruik in het productieproces. Als productiviteitsverhogende structurele hervormingen uitblijven, zal deze geringere inzet van energie de productiviteit van arbeid en het productieniveau op langere termijn verlagen,^a hetgeen tot uitdrukking zal komen in een lagere potentiële groei op middellange termijn.^b Bovendien zijn sinds vorig jaar risicopremies die bedrijven moeten betalen voor het aantrekken van kapitaal sterk gestegen en aandelenkoersen gedaald. Deze stijging van de kapitaalkosten heeft een nadelig effect op de inzet van kapitaal en daarmee op de arbeidsproductiviteit en productie. De OESO schat het nadelige effect van de gestegen olieprijs (tot 120 dollar per vat) en de hogere kapitaalkosten op de potentiële groei op middellange termijn op circa 0,3%-punt per jaar voor zowel de Verenigde Staten als voor het eurogebied.^c De economische groei op middellange termijn zou nog meer onder druk komen te staan als de centrale banken er niet in slagen om de inflatie terug te dringen tot het gematigde peil van het afgelopen decennium.^d

Ook vraagfactoren kunnen de mondiale economische groei op middellange termijn verlagen. De kredietcrisis maakt verhoging van de spaarquote van Amerikaanse gezinnen dwingender. Als consumenten hun besparingen substantieel verhogen is het de vraag of deze vraaguital snel en volledig door een toename van andere binnenlandse bestedingen of van de uitvoer zal worden gecompenseerd. Stagnatie door vraagontwikkelingen is dus een risico.

^a Chao Wei, Energy, The stock market, and the putty-clay investment model, *The American Economic Review*, maart 2003.

^b J.C. Trichet, persconferentie van 7 augustus 2008; Bank of England, *Inflation Report*, augustus 2008.

^c OESO, Economic Outlook, The implications of supply-side uncertainties for economic policy, hoofdstuk 3, juni 2008.

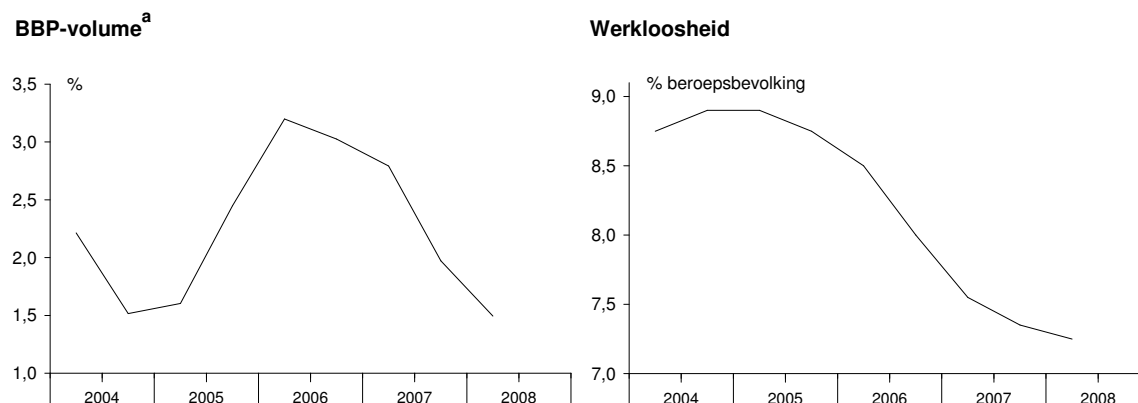
^d ECB, Price stability and growth, *Monthly Bulletin*, mei 2008.

2.2 De internationale conjunctuur

Eurogebied: groei valt terug en inflatie loopt op

In de eerste helft van 2008 was de economische ontwikkeling van het eurogebied minder gunstig dan vorig jaar. De BBP-groei zwakte af tot 1,5% op jaarbasis ten opzichte van de tweede helft van 2007, terwijl de consumentenprijsstijging opliep tot het zorgwekkende peil van

Figuur 2.2 Economische groei en arbeidsmarkt van het eurogebied, 2004-2008

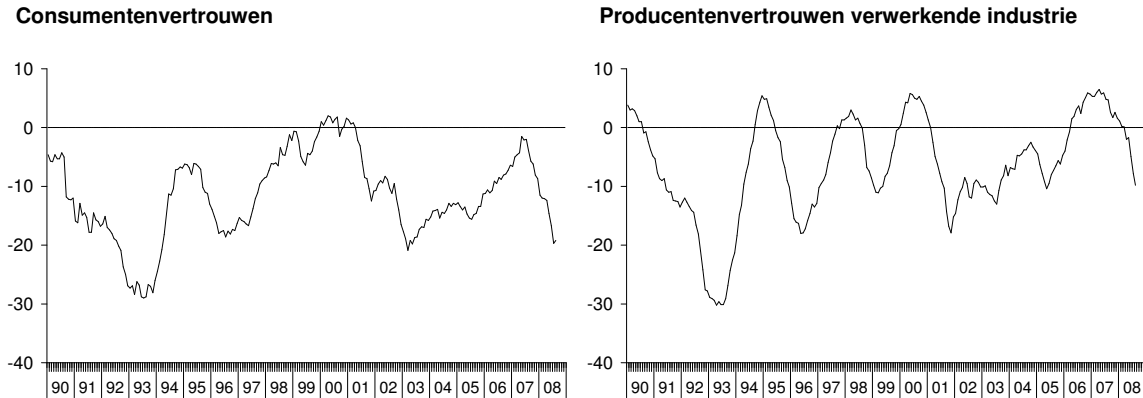
^a Mutaties ten opzichte van voorgaande periode, op jaarbasis, in procenten.

4,0% in juni en juli, de hoogste inflatie sinds 1992. Om de inflatie terug te brengen tot dicht onder de 2% op middellange termijn, verhoogde de ECB in juli haar beleidsrente voor het eerst sinds het uitbreken van de kredietcrisis, en wel met 0,25%-punt tot 4,25%.

Vrijwel alle bestedingscategorieën droegen bij aan de zwakkere BBP-groei in het eerste halfjaar. De uitvoergroei liep terug door de zwakkere wereldconjunctuur en de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie, veroorzaakt door de sterkere euro. De consumptiegroei zwakte af door de geringere werkgelegenheidsgroei en door het negatieve effect van de sterke inflatie op de koopkracht. De investeringsgroei verminderde vooral door minder gunstige afzetverwachtingen. Bovendien namen de investeringen in woningen in het eurogebied minder sterk toe door de woningmarktcrisis in Spanje en Ierland en de fragiele Franse woningmarktsituatie (zie kader). Door de zwakkere BBP-groei nam de werkloosheid in het eerste halfjaar niet meer af, na in 2006 en 2007 fors te zijn gedaald.

De scherpe stijging van de inflatie in het eerste halfjaar was voornamelijk het gevolg van hogere olie- en voedselprijzen (zie kader over inflatie). Zonder krimpende winstmarges in reactie op de hogere grondstoffenprijzen zou de inflatieversnelling nog scherper zijn geweest. De stijging van de arbeidskosten per uur is geleidelijk versneld van een laagterecord van 2,5% in 2006 tot 3,3% in het eerste kwartaal van 2008, maar droeg slechts in beperkte mate bij aan de versnelling in de inflatie.

Figuur 2.3 Consumenten- en producentenvertrouwen in het eurogebied, 1990-2008

De tegenwind door de kredietcrisis en de hoge grondstoffenprijzen houdt naar verwachting voorlopig aan. De BBP-groei verzwakt dan ook verder tot begin volgend jaar. Voorlopende indicatoren wijzen ook in die richting. De geprojecteerde BBP-groei blijft met 1½% in 2008 en 1% in 2009 daardoor achter bij de geschatte potentiële groei van circa 2%. Dit resulteert in een beduidende, negatieve output gap in 2009.

De zwakke economische groei en hogere rentes leiden ertoe dat het gemiddelde overheidstekort oploopt, zelfs als eurolanden niet, zoals de Verenigde Staten, overgaan tot

Inflatie- en groeiverschillen tussen eurolanden beperkt maar hardnekkig

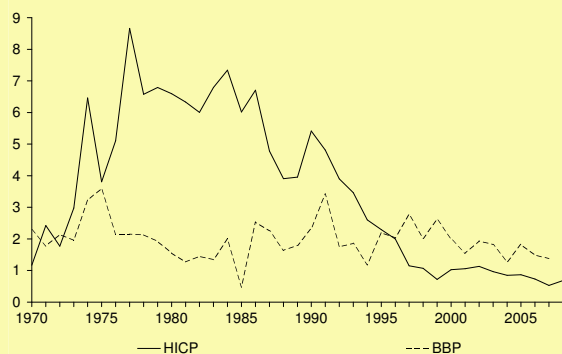
De inflatie in eurolanden loopt dit jaar iets meer uiteen dan in 2007, maar de verschillen blijven veel beperkter dan voor de invoering van de euro in 1999 (zie onderstaande figuur). Inflatieverschillen zijn nu weliswaar klein, maar hardnekkig: landen met een relatief lage of hoge inflatie hebben dat in de meeste gevallen ook in de daaropvolgende jaren. De inflatieverschillen namen vooral af in de tweede helft van de jaren negentig, toen landen zich inspanden om te voldoen aan de voorwaarden voor invoering van de euro. Volgens het Verdrag van Maastricht mocht de inflatie niet meer dan 1,5%-punt hoger zijn dan gemiddeld in de drie EU-landen met de laagste inflatie.

Inflatieverschillen zijn van belang omdat ze binnen het eurogebied tot beleidsspanningen kunnen leiden, bijvoorbeeld over het te voeren monetaire beleid, vooral als het conjunctureel minder goed gaat, zoals nu. Dit geldt niet alleen voor verschillen in inflatie, maar ook voor verschillen in economische groei. Groeiverschillen fluctueerden in het verleden zonder duidelijke trend en waren in 2007 kleiner dan gemiddeld in de voorgaande tien jaar.

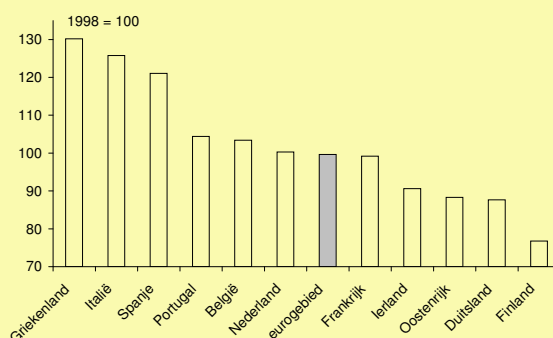
Groei- en inflatieverschillen kunnen wenselijke uitkomsten van aanpassingsprocessen zijn. Dit geldt voor relatief hoge economische groei en inflatie in een land met een relatief laag welvaartsniveau. Deze situatie deed zich in de afgelopen jaren voor in Spanje, Ierland en Griekenland. Portugal, het andere land met een relatief laag inkomensniveau, is er daarentegen de afgelopen zes jaar niet meer in geslaagd om de gemiddelde economische groei van het eurogebied te overtreffen. Duitsland kende de afgelopen jaren relatief lage groei en lage inflatie, een onvermijdelijke fase nadat door de Duitse Eenwording de werkloosheid sterk was opgelopen en structurele aanpassing daardoor noodzakelijk was geworden.

Problematisch is vooral als een euroland een groot aantal jaren achtereen een relatief lage economische groei en relatief hoge inflatie heeft. Dit kan wijzen op de opbouw van onevenwichtigheden die op termijn vermoedelijk zullen leiden tot pijnlijke aanpassingen, die gepaard kunnen gaan met spanningen binnen het eurogebied. Het arbeidskostenniveau per eenheid product is van groot belang voor de prijsconcurrentiepositie en is een goede indicator voor de opbouw van onevenwichtigheden (zie figuur). Vooral in Italië en Griekenland zijn de arbeidskosten per eenheid product in het afgelopen decennium sterk gestegen. Daarentegen werd in de Nederlandse verwerkende industrie de arbeidskostenstijging geneutraliseerd door de productiviteitsstijging, waardoor de arbeidskosten per eenheid product nominaal stabiel waren.

Standaarddeviatie inflatie^{a,b} en BBP-volumegroei^b

Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, 2007

^a Inflatie: 1970-1997 cpi, daarna HICP. 2008 gelijkgesteld aan juli.

^b Standaarddeviatie voor 12 eurolanden (exclusief Slovenië, Malta en Cyprus).

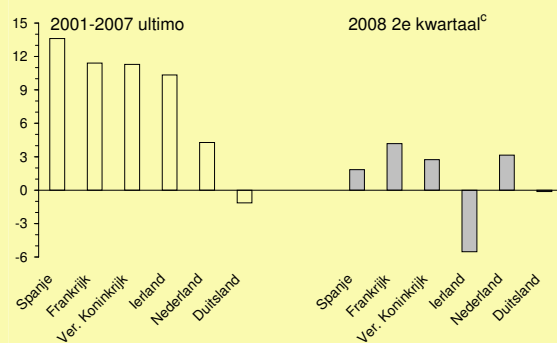
Europese huizenmarkten gaan verder afkoelen

De hausse op veel West-Europese huizenmarkten is voorbij. Dit komt tot uitdrukking in de cijfers voor het eurogebied in zijn geheel. De gemiddelde huizenprijs lag in het eerste kwartaal 2½% hoger dan een jaar eerder; begin 2004 bedroeg deze prijsstijging nog 8½%. De groei van de investeringen in woningen is in het eurogebied teruggevallen van 6% in 2006 tot minder dan 1% in het eerste kwartaal van 2008.

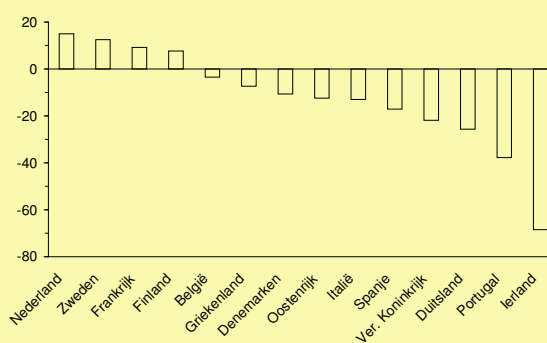
De activiteit op veel huizenmarkten bereikte een piek door lage hypotheekrentes, optimistische verwachtingen over verdere huizenprijsstijgingen en gemakkelijke financiering, mede als gevolg van innovaties op de hypotheekmarkt. De hypotheekschuld van gezinnen steeg naar recordhoogte. In tegenstelling tot in Nederland leidde in veel West-Europese landen de markante huizenprijsstijging tot duidelijk meer investeringen in woningen. De omslag op veel West-Europese huizenmarkten kwam toen hypotheekrentes begonnen op te lopen en de economische groei begon af te zwakken. Duidelijk werd dat de prijsstijging excessief was geweest. Spanje, Ierland en het Verenigd Koninkrijk, die met Frankrijk de grootste prijsstijgingen hebben laten zien, ondervinden nu grote problemen. Investeringen in woningen nemen af; in Ierland dalen de huizenprijzen al fors. Ook in Denemarken, waar huizenprijzen in de afgelopen jaren eveneens sterk zijn gestegen, is nu sprake van een prijsdaling.^a

De bouwsector is momenteel zeer somber gestemd in de meeste West-Europese landen. Nederland, waar de huizenprijsstijging al begin deze eeuw fors afzwakte, is een uitzondering, met meer bouwbedrijven positief dan negatief gestemd. Informatie over bouwvergunningen in West-Europa stemt evenmin vrolijk. In het eurogebied lag in het eerste kwartaal het aantal bouwvergunningen meer dan 20% lager dan een jaar eerder. Deze indicatoren betekenen dat een verdere verzwakking van de huizenmarkten te verwachten valt, vooral in Spanje, Ierland en het Verenigd Koninkrijk. Daar zal, net als in de Verenigde Staten, de crisis op de woningmarkt leiden tot daling van huizenprijzen, een forse daling van de werkgelegenheid in de bouwnijverheid, zwakke consumptiegroei en problemen in de financiële sector. Een kader in hoofdstuk 3 gaat in op de vraag of lagere huizenprijzen ook in Nederland in het verschiet liggen.

Huizenprijzen^b

Vertrouwen bouwproducenten, 2008 2e kwartaal

^a Op basis van de hier gebruikte officiële huizenprijsindex waren in het tweede kwartaal de prijzen in het Verenigd Koninkrijk niet lager dan een jaar eerder. Andere indices laten echter wel beduidende dalingen zien.

^b Mutaties in procenten per jaar.

^c Duitsland 2007 vierde kwartaal, Frankrijk en Ierland 2008 eerste kwartaal.

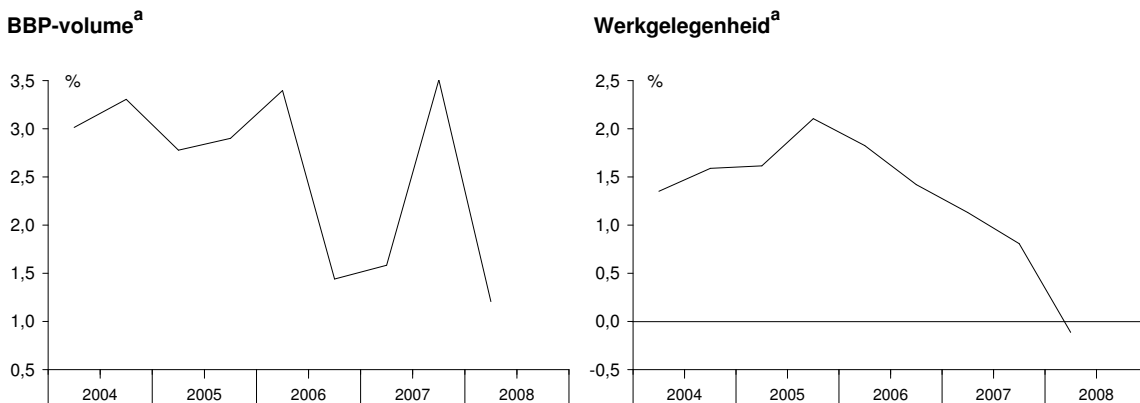
expansief begrotingsbeleid. In enkele eurolanden (Frankrijk, Italië en Ierland) dreigt het overheidstekort boven het 'Maastricht'-maximum van 3% BBP uit te komen. Met een overschot op de begroting en geen verslechtering van het begrotingssaldo in de projectieperiode, in belangrijke mate het gevolg van de hogere aardgasbaten, vormt Nederland binnen het eurogebied duidelijk een uitzondering (zie hoofdstuk 4).

De zwakke economische groei betekent naar verwachting ook dat vanaf de tweede helft van 2008 de werkloosheid toeneemt, voor het eerst sinds eind 2005. Deze omslag op de arbeidsmarkt voorkomt vermoedelijk dat een sterke loonprijsspiraal op gang komt, ondanks automatische prijsindexaties van lonen in sommige eurolanden (België, Frankrijk en Spanje).³ De inflatie in het eurogebied zal desondanks door de hoge grondstoffenprijzen worden opgestuwd tot gemiddeld 3½% in 2008. De inflatie zwakt in de projectie af tot 2¾% in 2009, bij de veronderstelde stabiele olieprijs vanaf eind juli 2008 en de verwachte gematigde loonstijging. Overigens ligt de inflatieraming voor 2009 nog steeds boven de inflatiedoelstelling van de ECB van dicht onder de 2% voor de middellange termijn.

Verenigde Staten: economie in de problemen

Ondanks de crisis op de woningmarkt en op de financiële markten bleef de Amerikaanse productie in de eerste helft van 2008 toenemen. Wel was de BBP-groei met 1,2% op jaarbasis ten opzichte van de tweede helft van 2007 de laagste sinds 2001 en vond hierdoor een negatieve omslag plaats op de arbeidsmarkt.⁴ Investerings in woningen daalden met maar liefst 23% op jaarbasis, hetgeen de BBP-groei direct met 0,9%-punt drukte. Huishoudens ontvingen een cheque van de belastingdienst van maximaal 600 dollar per volwassene en 300 dollar per kind. Deze belastingverlaging kon echter niet verhinderen dat de consumptiegroei in het eerste halfjaar terugviel. De Amerikaanse economie bleef wel een positieve impuls ondervinden van de toenemende uitvoer, vooral het gevolg van de depreciatie van de dollar.

Figuur 2.4 Amerikaanse economische groei en arbeidsmarkt, 2004-2008

^a Mutaties ten opzichte van voorgaande periode, op jaarbasis, in procenten.

³ ECB, Wage indexation mechanisms in euro area countries, *ECB Monthly Bulletin*, Box 5, mei 2008.

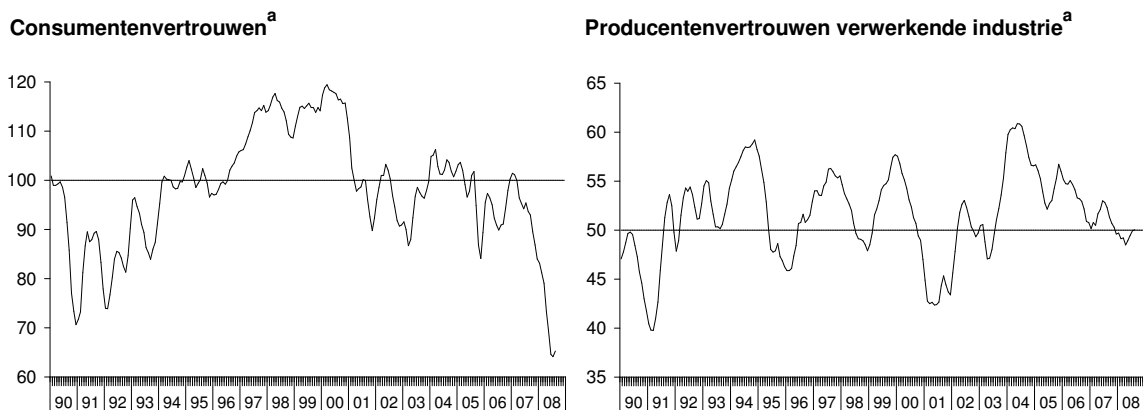
⁴ Bij de jaarlijkse revisie van de Nationale rekeningen werd de BBP-groei over 2005-2007 neerwaarts herzien met 0,2%-punt per jaar. Dit was de derde jaarlijkse revisie op een rij met een substantiële neerwaartse herziening van de economische groei.

De zwakke groei ging gepaard met oplopende inflatie. In juli kwam de inflatie op 5,6%, het hoogste peil sinds 1991. Net als in het eurogebied is dit grotendeels het gevolg van hogere olie- en voedselprijzen (zie kader over inflatie).

De situatie op de Amerikaanse woningmarkt is dramatisch. Zo was het aantal in aanbouw genomen woningen in juli slechts 40% van het recordniveau van begin 2006. De huizenprijzen lagen in het tweede kwartaal 20% onder het recordniveau in 2006 op basis van de Case-Shiller huizenprijsindex. Het aantal betalingsachterstanden en uithuiszettingsprocedures is tot recordhoogte gestegen. De bodem in de investeringen in woningen en in de huizenprijzen is nog niet in zicht, ook al zijn een aantal indicatoren (bouwvergunningen, in aanbouw genomen woningen en verkopen nieuwe woningen) sinds begin dit jaar gestabiliseerd op een zeer laag niveau.

In de tweede helft van dit jaar zal de verlaging van de inkomstenbelasting positief doorwerken op de consumptie. Daar staat het negatieve effect op de koopkracht van de hogere olieprijs tegenover. Bovendien zal de consumptie worden gedempt door vermogensverliezen op aandelen en vooral op huizen.⁵ De consumptiegroei blijft dus beperkt, terwijl de investeringen in woningen verder zullen afnemen. Het expansieve monetaire beleid – de beleidsrente is in minder dan een jaar tijd verlaagd van 5¼% tot 2% – zal in het tweede halfjaar en in 2009 rentegevoelige bestedingen stimuleren, ook al komt de verlaging van de officiële rentetarieven door de gestegen risicopremies niet volledig tot uitdrukking in de rentes die huishoudens en bedrijven betalen. Vooralsnog blijft de economische groei in de Verenigde Staten dan ook zeer pover. Pas na het einde aan de daling van de huizenprijzen, naar verwachting in de loop van

Figuur 2.5 Consumenten- en producentenvertrouwen in de Verenigde Staten, 1990-2008

^a Driemaands voortschrijdend gemiddelde.

⁵ Zie het kader 'Lagere huizenprijzen negatief voor consumptie Amerikaanse gezinnen' in *Centraal Economisch Plan 2008*, maart 2008.

Energieprijsstijging stuwt inflatie in eurogebied en Verenigde Staten op

Wereldwijd is de inflatie sterk opgelopen. In zowel het eurogebied als de Verenigde Staten is de inflatie al jaren hoger dan door de monetaire autoriteiten wenselijk wordt geacht. In juli was de jaarinflatie in het eurogebied opgelopen tot 4% en in de Verenigde Staten tot ruim 5%.

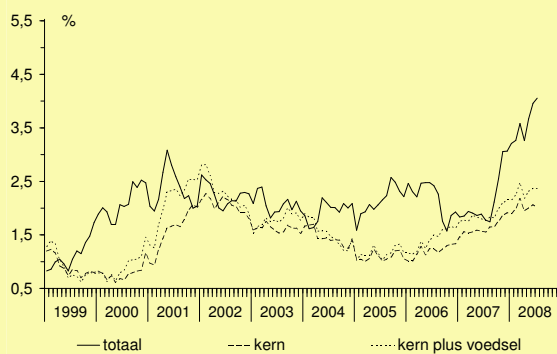
In onderstaande figuren is de inflatie in het eurogebied en in de Verenigde Staten vanaf eind jaren negentig weergegeven als som van drie gewogen onderdelen: kerninflatie (totale inflatie exclusief voedsel- en energieprijsstijging), voedselprijsstijging en de prijsstijging van energieproducten. Het grillige verloop van de totale inflatie wordt grotendeels veroorzaakt door de veranderlijkheid van de energie-inflatie. De recente inflatietoename is voornamelijk toe te schrijven aan een zeer sterke stijging van de energieprijzen. Ook de voedselprijzen lopen op, maar de prijsstijging van energieproducten is veel hoger. In het eurogebied lagen energie- en voedselprijzen in juli respectievelijk 17% en ruim 4% hoger dan een jaar eerder. In de Verenigde Staten bedragen deze prijsstijgingen maar liefst 29% en 6%. Het verschil in de energie-inflatie komt bijna exact overeen met de appreciatie van de euro ten opzichte van de dollar in dezelfde periode (13%). Energieproducten droegen in juli 1,7%-punt bij aan de consumentenprijsstijging in het eurogebied (die toen 4,0% bedroeg ten opzichte van een jaar eerder). In de beschikbare cijfers, die beginnen in 1991, is dit de hoogste bijdrage ooit. In de Verenigde Staten was de bijdrage van energieproducten in juli 2,6%-punt (totale inflatie: 5,6%), historisch gezien eveneens een zeer hoge waarde.

Opvallend is de gestage toename van de kerninflatie in het eurogebied sinds eind 2005 - begin 2006, toen de kerninflatie dicht boven slechts 1% per jaar lag. Vorig jaar bedroeg de kerninflatie 2,0%; een voorlopig hoogtepunt van 2,7% ten opzichte van een jaar eerder werd gemeten in maart jongstleden. Het oplopen van de kerninflatie is voor een deel het gevolg van een iets minder gematigde Europese loonontwikkeling en van tweede ronde-effecten: het doorberekenen van kostenstijgingen door producenten aan consumenten. Bekend is dat specifieke producten, zoals vliegretour, inmiddels aanzienlijk in prijs zijn gestegen als gevolg van stijgende brandstofkosten.^a

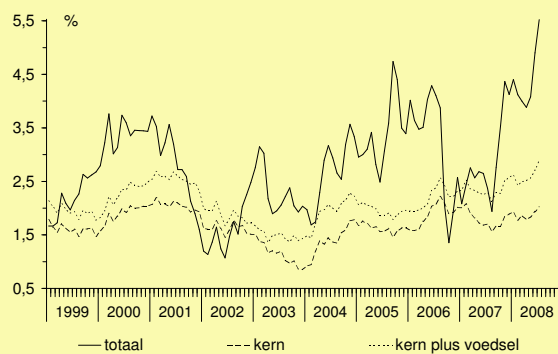
De snel groeiende goederenimport vanuit Azië heeft de afgelopen jaren een dempend effect gehad op de geldontwaarding in Amerika en Europa. Aziatische importproducten dalen echter niet langer fors in prijs. De dollarprijzen van invoer vanuit Azië naar de Verenigde Staten vertonen dit jaar zelfs een lichte stijging. Maar zolang de ingevoerde producten goedkoper zijn dan binnenlands geproduceerde goederen en de invoer verder toeneemt, matigt handel met het Verre Oosten de binnenlandse inflatie, met een positief effect op de koopkracht.

Samenstelling consumentenprijsstijging^b

Eurogebied

Verenigde Staten

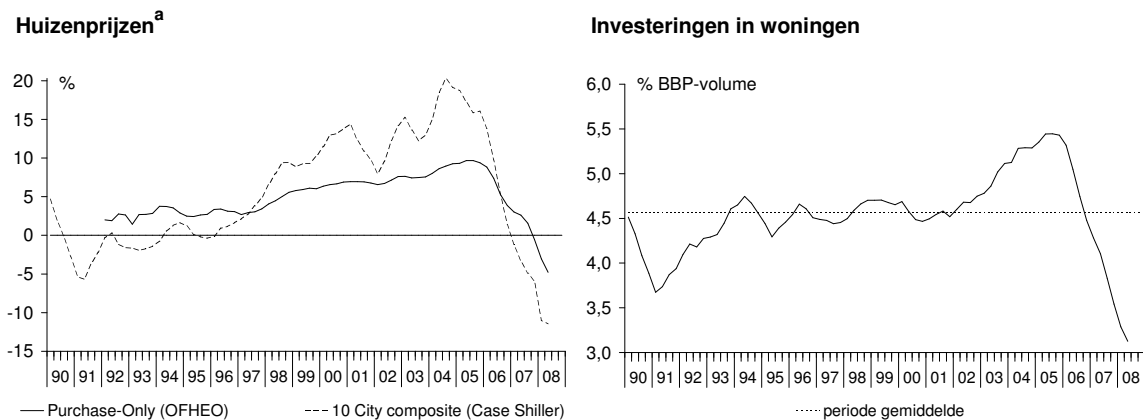
^a Het oplopen van de gemeten kerninflatie in de eurolanden is echter ook voor een deel te wijten aan het feit dat voedselproducten in een zeker stadium van verwerking in de hier gebruikte maat van kerninflatie worden meegerekend. Wordt kerninflatie gemeten als de algemene prijsstijging exclusief alle voedselproducten, dan blijkt deze licht gedaald te zijn van 1,9% per jaar in juli 2007 tot 1,7% per jaar in juli 2008.

^b Bijdragen aan de totale inflatie; mutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorgaand jaar in procenten.

volgend jaar, trekt de economische groei weer aan. Voor 2009 als geheel is de BBP-groei naar verwachting slechts ¾%.⁶

Niet alleen door de povere economische groei maar ook door de belastingverlaging loopt het Amerikaanse begrotingstekort flink op. De zwakke groei resulteert verder in een verslechtering van de arbeidsmarkt, waardoor een loonprijsspiraal vermoedelijk wordt voorkomen. Bij de veronderstelde stabiele olieprijs vanaf juli 2008 kan dan ook de inflatie teruglopen tot 3½% in 2009. De zwakke binnenlandse vraag en de aanhoudende uitvoergroei leiden tot een verdere afname van het Amerikaanse tekort op de lopende rekening; historisch en internationaal gezien blijft dit tekort echter groot.

Figuur 2.6 Woningmarkt Verenigde Staten, 1990-2008

a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorgaand jaar in procenten.

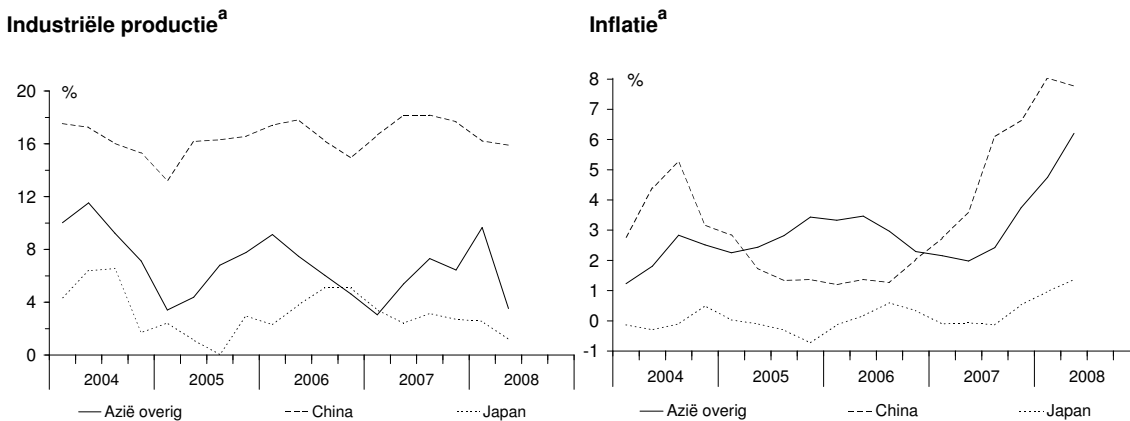
Azië: getroffen door hoge inflatie

In Azië is de inflatie dit jaar zeer scherp gestegen door de hogere olie- en voedselprijzen. In Vietnam, één van de snelst groeiende Aziatische economieën, bedroeg de inflatie zelfs 27% in juli. De inflatie is in opkomend Azië sterker opgelopen dan in het eurogebied en de Verenigde Staten, doordat energie en voedsel een veel groter gewicht in de consumptie hebben en doordat sommige economieën oververhit zijn. De inflatie zou nog forser zijn gestegen als overheden de prijsstijgingen van olieproducten niet hadden geremd door verhoging van energiesubsidies. Doordat lonen in mindere mate zijn versneld en doordat de sterke productiviteitsstijging aanhield, zijn de uitvoerprijzen van industrieproducten nauwelijks versneld. De verwachting is dat de uitvoerprijsstijgingen relatief gematigd blijven in de projectieperiode, ondanks oververhitting in sommige Aziatische landen en het terugdraaien van energiesubsidies vanwege de onhoudbare begrotingsgevolgen. Van een forse Aziatische ‘uitvoer’ van inflatie zal dus geen sprake zijn.

⁶ In deze jaar-op-jaarmutatie komt de verbetering in de loop van het jaar niet tot uitdrukking. Dit is wel het geval in de BBP-volumegroei ten opzichte van de voorgaande periode die naar verwachting oploopt tot 1¼% op jaarbasis in de tweede helft van 2009. De onzekerheid over de projecties per halfjaar is nog groter dan die van de projecties per jaar.

De economische groei in opkomend Azië bleef in de eerste helft van 2008 hoog. Wel liep deze enigszins terug door de afzwakking van de Amerikaanse vraag, monetaire verkrapping en capaciteitsknelpunten in sommige landen. In China lag het BBP in het eerste halfjaar 10,4% hoger dan een jaar eerder, nog steeds een 'buitencategorie' groeipercentage, maar wel duidelijk lager dan de 11,9% groei in 2007. Naar verwachting zal de groei in opkomend Azië in de rest van het jaar en in 2009 nog enigszins verder afzakken.

Figuur 2.7 Indicatoren Aziatische economie, 1990-2008

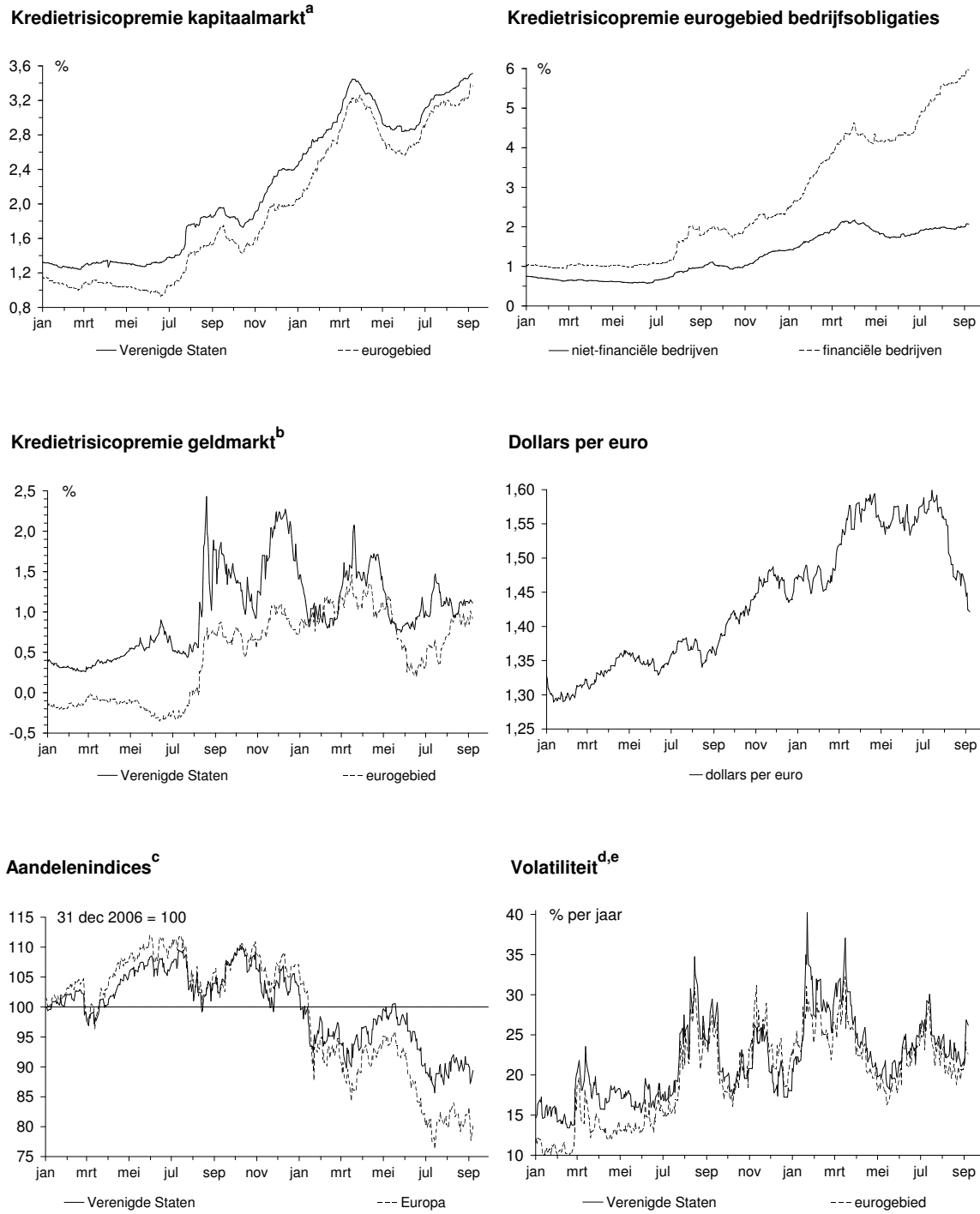
^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in het voorgaande jaar, in procenten.

Financiële markten: crisis nog niet achter de rug

Financiële markten laten dit jaar heftige schommelingen zien, ondanks stevige liquiditeitsinjecties door de centrale banken en verdere monetaire versoepeling in de Verenigde Staten. Veel deelmarkten functioneren nauwelijks, waardoor de waarde van sommige complexe financiële producten onzeker is en de omvang van de door de banken geleden verliezen nog steeds moeilijk te bepalen is. De onrust op de financiële markten nam toe tot in maart de Amerikaanse centrale bank ingreep toen faillissement van investeringsbank Bear Stearns dreigde. Amerikaanse investeringsbanken konden toen voor het eerst sinds de jaren dertig direct geld lenen van de Federal Reserve. Daarna liepen risicopremies op de geld- en obligatiemarkten wat terug, om vervolgens vanaf juni weer op te lopen. Duidelijk werd dat de problemen in de financiële sector groter waren dan eerder ingeschat. Tegelijkertijd daalden de aandelenkoersen zeer scherp, ook in opkomende economieën. Begin september leidden de problemen op de Amerikaanse huizenmarkt tot overname door de overheid van de cruciale hypotheekbanken Fannie Mae en Freddie Mac.

Rentes op overheidsobligaties fluctueerden als gevolg van de kredietcrisis en onzekerheid over de toekomstige inflatie. In juli bedroeg de rente op 10-jarige overheidsobligaties 4,5% in Duitsland en 4,1% in de Verenigde Staten, respectievelijk 0,4%-punt hoger en 0,7%-punt lager dan in de eerste helft van vorig jaar voor het uitbreken van de kredietcrisis en het plotseling oplopen van de inflatie. Opvallend is dat het renteverskil tussen Duitse en Italiaanse

Figuur 2.8 Onrust op de financiële markten, januari 2007- 8 september 2008

^a Renteverval tussen bedrijfsobligaties met BBB-rating en 10-jarige staatsobligaties.

^b Renteverval tussen: voor Verenigde Staten: 3-maands certificates of deposit (secondary market) en 3-maands schatkistpapier, voor eurogebied: 3-maands euribor en 2-jaars schatkistpapier Duitsland.

^c Aandelenindices: voor Verenigde Staten S&P 500, voor Europa MSCI Europe.

^d Volatiliteit: Verenigde Staten S&P 500, eurogebied MSCI EURO STOXX 50.

^e Volatiliteit: de verwachte standaarddeviatie van de procentuele verandering in de aandelenkoersen over een periode van maximaal drie maanden, zoals afgeleid uit de optiepreizen.

overheidsobligaties behoorlijk is opgelopen van 0,2%-punt in de eerste helft van 2007 tot 0,5%-punt in juli. De rente op Nederlandse overheidsobligaties, die in de eerste helft van 2007 gelijk was aan die op vergelijkbare Duitse overheidsobligaties, lag in juli 0,2%-punt daarboven als gevolg van het toegenomen belang dat beleggers hechten aan marktliquiditeit.

De eerste prioriteit van overheden, vooral van centrale banken, blijft om ‘branden’ op de financiële markten te blussen. Dit betekent liquiditeitsinjecties, verscherpt toezicht en in het uiterste geval noodsteun aan cruciale financiële instellingen. Als deze fase voorbij is, zullen structurele aanpassingen van het financiële stelsel centraal komen te staan. Een groot aantal voorstellen is al gelanceerd om in de toekomst te voorkomen dat meer risico wordt genomen dan maatschappelijk optimaal is.⁷ Zo zijn maatregelen voorgesteld om nieuwe financiële producten, zoals herverpakte gesecuritiseerde subprime hypotheek, transparanter te maken zodat kopers de hieraan verbonden risico’s correct kunnen inschatten. Ook is voorgesteld om financiële instellingen grotere prikkels te geven om de kredietkwaliteit te bewaken van complexe financiële producten. Verder is aanpassing op zijn plaats van bestaande regelgeving die procyclische kredietgroei in de hand werkt. In navolging van de ECB lijkt meer aandacht voor kredietgroei in het beleid van andere centrale banken ook van belang. Vermindering van de internationale onevenwichtigheden in de betalingsbalansen is ook gewenst. Overtollige besparingen in Azië en de olieproducerende landen leidden tot omvangrijke kapitaalstromen naar de Verenigde Staten die, in combinatie met soepel monetair beleid door de Amerikaanse centrale bank, excessieve kredietverlening bevorderden.

De projectie is gebaseerd op normalisatie van de financiële markten in de loop van volgend jaar. Dit zal leiden tot lagere risicopremies op geld- en obligatiemarkten, al zullen zij hoger blijven dan vóór het uitbreken van de kredietcrisis. Deze normalisatie zal in Europa naar verwachting leiden tot een lichte daling van de geldmarktrente, zelfs indien de beleidsrente van de ECB stijgt. Ondanks een daling van risicopremies zal de Amerikaanse geldmarktrente volgend jaar naar verwachting stijgen doordat de Amerikaanse centrale bank, bij het verwachte economische herstel in de loop van het jaar, haar beleidsrente zal verhogen om de inflatie te matigen. Rentees op Amerikaanse en Europese overheidsobligaties zullen naar verwachting volgend jaar enigszins toenemen als gevolg van de gestegen inflatie en overheidstekorten. Op basis van de wisselkoersen halverwege dit jaar is gerekend met een wisselkoers van 1,57 dollar per euro in de tweede helft van 2008 en in 2009, een depreciatie van de dollar van 15% ten opzichte van 2007.

Grondstoffenprijzen en wereldhandel: olieprijs op nieuw record

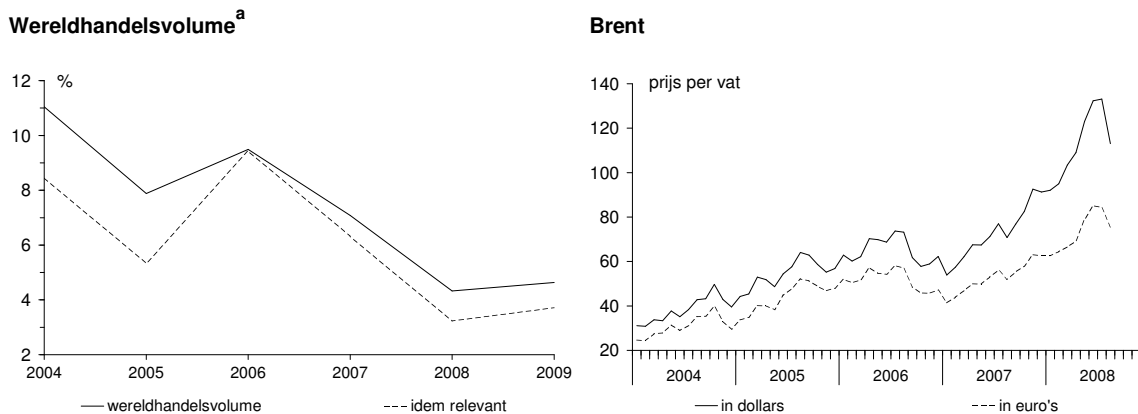
De olieprijs vestigde in de eerste helft van 2008 record op record. In juli bedroeg de olieprijs maar liefst gemiddeld 133 dollar per vat Brent. Ook gecorrigeerd voor de

⁷ Zie met name Financial Stability Forum, Enhancing Market and Institutional Resilience, april 2008.

consumentenprijsinflatie of voor de internationale prijsontwikkeling van industrieproducten is de olieprijs nog nooit zo hoog geweest. De olieprijsexplosie komt vooral door de voortdurende sterke stijging van de olievraag van de opkomende economieën, terwijl de hoge olieprijs nog niet veel extra aanbod heeft uitgelokt of de olievraag in de hoogontwikkelde economieën sterk heeft gedrukt. Politieke onrust in belangrijke productiegebieden, beperkte olievoorraden en gebrek aan reservecapaciteit in de olieproducerende landen droegen ook bij. Het is met name gezien de achterblijvende voorraadontwikkeling niet aannemelijk dat naast fundamentele factoren speculatie een grote invloed heeft gehad op de olieprijsontwikkeling. De sterke inkomensstijging in de opkomende economieën heeft ook de voedselprijzen op de internationale markten opgestuwd. Tussen juni 2006 en juni 2008 verdubbelden de voedselprijzen gemeten in dollars. Behalve door de sterke inkomensgroei in opkomende economieën zoals China en India komt deze verdubbeling door ongunstige weersomstandigheden, hogere kosten van energie en kunstmest en door het toegenomen gebruik van agrarische producten voor de productie van biobrandstoffen. In paragraaf 5.1 wordt in detail ingegaan op de internationale voedselprijzen.

In de projectie is gerekend met een olieprijs van 125 dollar per vat Brent in de tweede helft van 2008 en in 2009. Verder is uitgegaan van een gematigde, voortgaande stijging van de overige grondstoffenprijzen. Prijzen van industrieproducten ondervinden op de wereldmarkt een opwaartse impuls door de hogere grondstoffenprijzen, maar de prijsstijging blijft gematigd als gevolg van de aanhoudende aanzienlijke arbeidsproductiviteitsstijging in de exporterende verwerkende industrie en de sterke mondiale concurrentie.

Figuur 2.9 Wereldhandelsvolume en olieprijs Brent, 2004-2009

^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in het voorgaande jaar, in procenten.

De wereldhandelsgroei is volgens voorlopige cijfers afgenomen van 7,1% in 2007 tot 4% in de eerste helft van 2008 ten opzichte van de tweede helft van 2007 op jaarbasis.⁸ Zeer hoge olieopbrengsten stuwden weliswaar de invoer van Rusland en van de OPEC-landen op, maar het positieve effect hiervan op de wereldhandel werd volledig tenietgedaan door de zwakkere

⁸ Zie voor een gedetailleerde analyse Wim Suyker e.a., De wereldhandel en grondstoffenprijzen in 2008-2009, CPB Memorandum, 2008.

invoergroei van de hoogontwikkelde economieën. De Amerikaanse invoer nam zelfs beduidend af. In de projectieperiode blijft de invoergroei van de olieproducerende economieën naar verwachting hoog. Hetzelfde geldt in minder mate voor de opkomende Aziatische economieën. Desondanks zal door de zwakke vraag van de Verenigde Staten en het eurogebied de wereldhandelsgroei beperkt blijven tot 4¾% in 2009. De relevante wereldhandelsgroei blijft daarbij, met naar verwachting 3¾%, nog wat achter.

Internationale onzekerheden blijven groot

De neerwaartse correctie in augustus van de euro, van de olieprijs en de overige grondstoffen onderstrepen de grote onzekerheden rond de hierboven geschetste vooruitzichten voor de wereldeconomie. In hoofdstuk 1 zijn dan ook onzekerheidsvarianten opgenomen die de effecten voor de Nederlandse economie presenteren van een zwakkere euro en een minder hoge olieprijs.

Het is verder onzeker hoe lang en in welke mate de financiële markten nog in de greep van de kredietcrisis blijven. Gedwongen verkopen, domino-effecten en besmetting van andere delen van de financiële sector blijven een reële mogelijkheid. Bovendien begint de zwakkere economische groei nu negatief terug te slaan op de financiële sector, waarvan via verkrapping van de kredietverstrekking dan weer negatieve effecten op de economische groei kunnen uitgaan.

De doorwerking van de problemen op de financiële markten op de economische groei is ook met grote onzekerheid omgeven. In het eurogebied is de kredietverlening aan bedrijven nog steeds ruim, maar gezien de strakkere kredietvoorwaarden die banken stellen, is het sterk de vraag of deze zo hoog zal blijven. Huishoudens in de Verenigde Staten hebben hun consumptie nog niet sterk aangepast in reactie op de lagere huizenprijzen, maar dit zou scherper kunnen gebeuren dan in de basisprojectie. De mate waarin de Amerikaanse neergaande conjunctuur doorwerkt op het eurogebied is ongewis en hangt onder andere af van de dollar-eurokoersontwikkeling, die door nieuwe perikelen in de financiële sector beïnvloed zou kunnen worden.

De recente stijging van de inflatie is de tweede bron van grote onzekerheid over de wereldeconomie. Het risico van een loonprijs-spiraal is aanwezig. Dit zou de noodzakelijke aanpassing van de reële lonen aan de nieuwe olieprijs niet tegen kunnen houden, maar zou wel grotere macro-economische instabiliteit met zich mee kunnen brengen, als gevolg van toenemende inflatieverwachtingen en mogelijk hogere reële kapitaalkosten. De ECB en uiteindelijk ook de Federal Reserve zullen op signalen van een duidelijke loonprijs-spiraal reageren met verkrapping van het monetaire beleid, met negatieve gevolgen voor de economische groei op korte termijn.

2.3 De Nederlandse uitvoer

De Nederlandse uitvoer heeft op dit moment twee gezichten. Aan de ene kant is de volumegroei van de uitvoer van goederen in de eerste helft van dit jaar niet veel lager dan vorig jaar. Wel kwam dit relatief goede resultaat deels door de incidentele explosieve uitvoergroei van aardgas, die naar verwachting in de tweede helft van dit jaar afneemt. Aan de andere kant zijn de verwachtingen somber en wijzen indicatoren van de uitvoerontwikkeling op een sterke afname van de groei. Zoals eerder in dit hoofdstuk is aangegeven, is door de kredietcrisis de economische groei in de Verenigde Staten sterk teruggevallen, terwijl ook het economische klimaat in Europa is verslechterd. Bovendien is de dollar ten opzichte van de euro verder verzwakt, wat de prijsconcurrentiepositie van de binnenslands geproduceerde uitvoer negatief beïnvloedt.

	2007	2005	2006	2007	2008	2009
	mld euro	mutaties per jaar in %				
Invoer (volume)	255,9	6,1	10,5	7,8	4¾	2¾
Invoer (prijs)		- 0,4	1,2	1,6	1¼	1
Uitvoer (volume)	305,1	6,7	9,5	7,3	4½	3¼
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	152,5	1,2	5,1	5,0	2¼	1¾
wederuitvoer	152,6	12,9	14,2	9,5	6½	4¾
Relevant wereldhandelsvolume		5,3	9,4	6,3	3¼	3¾
Handelsprestatie ^a		1,4	0,1	0,9	1¼	- ½
Marktprestatie ^b		- 4,2	- 4,3	- 1,3	- ¾	- 2
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer		3,3	3,6	3,3	4	2½
Concurrentenprijs		2,9	3,4	1,7	2½	2¼
Prijsconcurrentiepositie ^c		- 0,4	- 0,3	- 1,7	- 1¼	0

^a Totale goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

Naar verwachting zal de groei van de uitvoer in de tweede helft van dit jaar dan ook flink terugvallen, waardoor de volumetoename voor het gehele jaar bijna 3%-punt lager uitkomt dan vorig jaar. Het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer van goederen exclusief energie neemt dit jaar met 2¼% en volgend jaar met 1¾% toe. Een dergelijk groeicijfer is vrij gebruikelijk bij een tegenvallende internationale conjunctuur.

Naar verwachting zal het volume van de wederuitvoer dit en volgend jaar met respectievelijk 6½% en 4¾% toenemen. De Nederlandse wederuitvoer bestaat voor een belangrijk deel uit luxe goederen, zoals computers en elektronica. De vraag naar dit soort producten is conjunctuurgevoeliger dan die van andere producten. Om die reden valt de groei

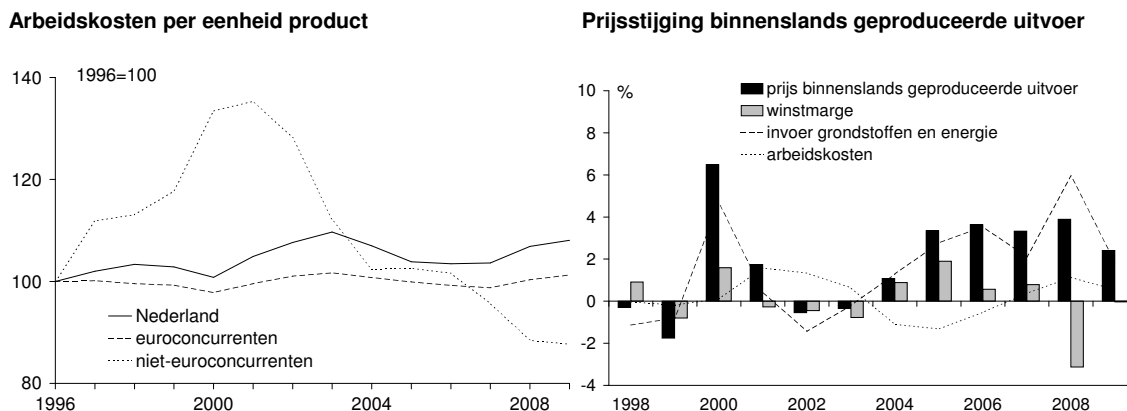
van de wederuitvoer meer terug dan op grond van de ontwikkeling van de relevante wereldhandel zou mogen worden verwacht.

Prijsconcurrentiepositie: zwak lichtpuntje volgend jaar

Zowel dit als volgend jaar nemen de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie meer toe dan bij concurrenten. De ontwikkeling ten opzichte van de niet-euroconcurrenten wordt mede beïnvloed door de verdere appreciatie van de euro. Niet alleen ten opzichte van de dollar, maar ook ten opzichte van de Britse Pond en de Japanse Yen is de euro geapprecieerd. Daarnaast is de groei van de arbeidsproductiviteit dit en volgend jaar lager dan bij concurrenten terwijl dit jaar bovendien de loonvoet meer stijgt. Nederland zit in de laatste fase van hoogconjunctuur, waardoor de krapte op de arbeidsmarkt groter is dan in veel andere landen. Hierdoor neemt de opwaartse druk op de lonen toe, terwijl tegelijkertijd de groei van de arbeidsproductiviteit vermindert.

Voor de Nederlandse industrie is vooral de ontwikkeling bij de Duitse concurrenten van belang. Net als in voorgaande jaren, wordt voor dit en volgend jaar in de projectie voorzien dat de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse industrie meer zullen stijgen dan in de Duitse.

Figuur 2.10 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie en de prijs binnenslands geproduceerde uitvoer

De relatieve arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie zijn een belangrijke indicator voor de ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie van de in Nederland geproduceerde uitvoer. Dit jaar verslechtert de prijsconcurrentiepositie echter minder dan op grond van de relatieve arbeidskosten per eenheid product zou mogen worden verwacht. Dit komt vooral door de drukkende invloed van de verandering van de winstmarges op de prijs van Nederlandse uitvoer.

Ontwikkeling arbeidskosten Duitse industrie al ruim tien jaar relatief gematigd

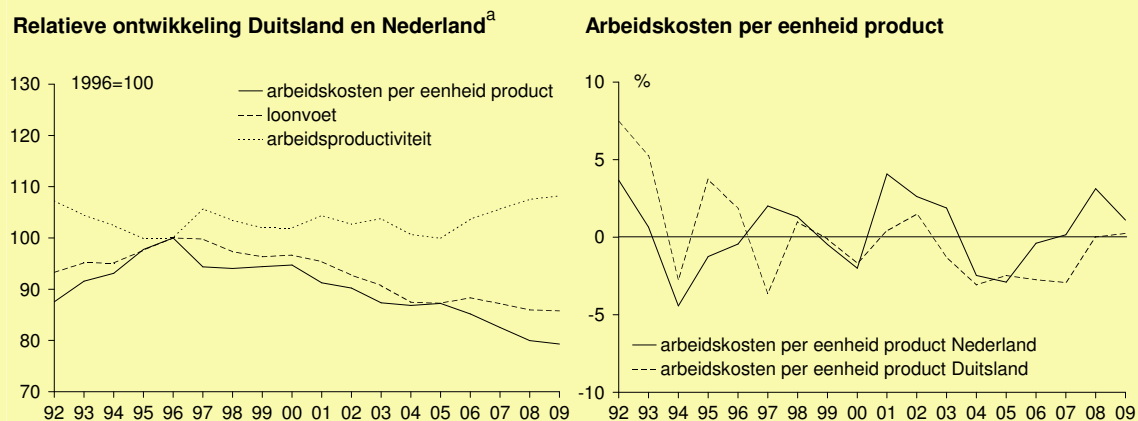
De ontwikkeling van de Nederlandse arbeidskosten ten opzichte van die van Duitsland is van groot belang voor de Nederlandse economie, omdat bijna een kwart van de Nederlandse goederen uitvoer naar Duitsland gaat en Duitsland onze belangrijkste concurrent is op de wereldmarkt. Door het grote gewicht zijn de Duitse arbeidskosten één van de bepalende factoren van de inflatie in het gehele eurogebied. Een sterke stijging van de arbeidskosten in Duitsland kan invloed hebben op het monetaire beleid van de Europese Centrale Bank.

Voor de export zijn de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie een belangrijke indicator. De ontwikkeling hiervan wordt bepaald door de verandering van de loonvoet en de groei van de arbeidsproductiviteit. Ondanks alarmerende berichten in de pers ontwikkelt de loonvoet in Duitsland zich dit en volgend jaar naar verwachting gematigd, hoewel mede door de oplopende inflatie wel sprake is van een stijgende tendens. In de projectie neemt de loonvoet in de Nederlandse verwerkende industrie dit jaar meer toe dan bij de Duitse concurrentie. Hiermee zet een trend van de afgelopen jaren zich voort. Sinds 1996 ligt de jaarlijkse loonvoetstijging in de Nederlandse verwerkende industrie gemiddeld 1,2%-punt hoger dan in Duitsland. In de eerste helft van de jaren negentig was de situatie omgekeerd. Toen namen de lonen in de Duitse verwerkende industrie, door de oververhitting van de economie die mede het gevolg was van de Eenwording, veel meer toe dan in Nederland. Volgend jaar stijgt de loonvoet in Nederland naar verwachting ook iets meer dan in Duitsland, maar het verschil is wel kleiner dan in de afgelopen jaren.

De arbeidsproductiviteit neemt dit en volgend jaar naar verwachting in de Duitse verwerkende industrie meer toe dan in de Nederlandse. Dit is in lijn met het beeld van de afgelopen jaren. De arbeidsproductiviteitsontwikkeling kan scherpe uitschieters laten zien, bijvoorbeeld in een fase van opgaande conjunctuur als ondernemers nog bezig zijn te snoeien in de werkgelegenheid maar de productie al weer aantrekt. Vanaf 1996 is de arbeidsproductiviteit in de Duitse verwerkende industrie gemiddeld sneller gegroeid dan in de Nederlandse, al is het verschil met 0,5%-punt per jaar kleiner dan bij de loonvoetontwikkeling.

Uit bovenstaande ontwikkelingen volgt dat de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie sinds 1996 jaarlijks gemiddeld 1,7%-punt meer stijgen dan in de Duitse. Ten opzichte van de Duitse industrie is sprake van een flinke verslechtering van de prijsconcurrentiepositie. Voor het eurogebied als geheel spelen ook andere landen een rol en vergeleken hiermee doet de Nederlandse industrie het beter. De verslechtering van de Nederlandse prijsconcurrentiepositie vergeleken met de concurrenten uit het gehele eurogebied is dan ook veel minder groot. Volgend jaar nemen de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse industrie naar verwachting evenveel toe als bij de euroconcurrenten.

Arbeidskosten per eenheid product in de Duitse en Nederlandse verwerkende industrie, 1992-2009

^a De lijn is de ratio van de cumulatieve ontwikkeling in Duitsland en Nederland sinds 1992. De verhouding in 1996 is gelijk aan 100.

In de projectie wordt ervan uitgegaan dat dit jaar de winstmarge van exporteurs fors zal verslechteren. De sterke prijsstijgingen van grondstoffen van het afgelopen jaar kunnen vanwege contractuele verplichtingen niet onmiddellijk worden doorberekend in de uitvoerprijzen. Dit geldt des te meer omdat de internationale conjunctuur terugvalt. Exporteurs zullen zich bij een afzwakkende vraag niet al te zeer uit de markt willen prijzen. De situatie dit jaar is enigszins vergelijkbaar met die in 1980. Ook toen werd de Nederlandse export geconfronteerd met een forse terugval van de wereldhandel en sterk stijgende grondstofprijzen. Wel moet worden opgemerkt dat toen de winstmarge gedurende de jaren ervoor verslechterde, terwijl nu in de jaren 2004-2007 sprake was van een verbetering van de winstmarge. Verder is de energie-intensiteit van de Nederlandse economie verminderd, zodat de winsten relatief minder door fluctuaties in de energieprijzen worden beïnvloed dan in de jaren tachtig.

Vanwege de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de afgelopen jaren zullen de winstmarges naar verwachting ook volgend jaar amper verbeteren. Dit ondanks het feit dat de prijzen van ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten, energie en de arbeidskosten een minder grote opwaartse invloed uitoefenen op de uitvoerprijzen. In de projectie stijgen de prijzen van in Nederland geproduceerde uitvoer en die van de concurrenten naar verwachting volgend jaar even hard. De prijsconcurrentiepositie was voor het laatst vrijwel stabiel in 2004.

Verder verlies marktaandeel

Doordat de toename van de wederuitvoer terugvalt, groeit de Nederlandse uitvoer van goederen (exclusief energie) volgend jaar in de projectie minder hard dan de relevante wereldhandel. Voor het eerst sinds 2003 is de handelsprestatie negatief. De in Nederland geproduceerde exportproducten verliezen dit en volgend jaar opnieuw marktaandeel, vooral door de vertraagde doorwerking van de verslechterde prijsconcurrentiepositie. De indicator van de marktprestatie is respectievelijk $-3\frac{1}{4}\%$ en -2% . Deze indicator geeft vaak een enigszins pessimistisch beeld van de Nederlandse marktprestatie. De internationale groei van de wederuitvoer heeft een opwaarts effect op de relevante wereldhandel, waardoor deze indicator de groei van de afzetmarkt voor in Nederland geproduceerde exportproducten overschat en zodoende de marktprestatie onderschat.⁹ Dit en volgend jaar is deze onderschatting waarschijnlijk gering. De terugval van de internationale conjunctuur betreft vooral de vraag naar computers en andere luxe goederen, die een relatief groot aandeel van de wederuitvoer vormen. Aannemelijk is dat de internationale groei van de wederuitvoer dit en volgend jaar relatief laag is.

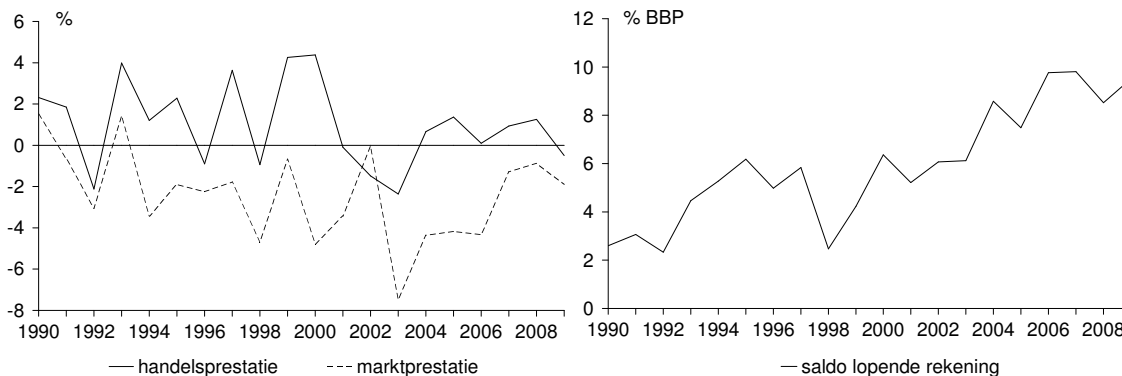
Invoergroei goederen valt terug

De volumegroei van de invoer van goederen valt naar verwachting terug van 6,8% in 2007 naar respectievelijk $4\frac{3}{4}\%$ en $2\frac{3}{4}\%$ dit en volgend jaar. Voor een belangrijk deel is dit een weerspiegeling van de terugval van de groei van de uitvoer. Vooral de wederuitvoer, die eerst wordt ingevoerd, neemt dit en volgend jaar veel minder toe dan in de afgelopen jaren.

⁹ M. Mellens, H.G.A. Noordman, J.P. Verbruggen, Wederuitvoer, internationale vergelijking en gevolgen voor prestatie-indicatoren, CPB Document 143, 2007.

Daarnaast vallen de consumptieve bestedingen terug, waardoor minder consumptiegoederen hoeven worden ingevoerd. Volgend jaar wordt de invoergroei verder gedrukt door een krimp van de investeringen in de marktsector en een nog kleinere volumetoename van de consumptie.

Figuur 2.11 Handelsprestatie en marktprestatie^a en saldo lopende rekening, 1991-2009

^a De handelsprestatie is gedefinieerd als de volumeontwikkeling van de totale uitvoer minus de groei van de relevante wereldhandel. De marktprestatie is gelijk aan de volumegroei van de binnenslands geproduceerde uitvoer minus die van de relevante wereldhandel.

Betalingsbalans: schommelingen door grondstofprijzen

Het saldo van de lopende transacties op de betalingsbalans valt dit jaar met ongeveer 5 mld euro terug tot bijna 51 mld euro. Volgend jaar is naar verwachting sprake van een toename van bijna 9 mld euro. Deze fluctuaties zijn mede te verklaren door de sterk gestegen grondstofprijzen. Exporteurs kunnen duurdere grondstoffen niet meteen doorberekenen in de uitvoerprijs van goederen. Daarom nemen eerst de invoerprijzen toe, met een verslechtering van de betalingsbalans tot gevolg. In de projectie van volgend jaar stabiliseren de prijzen van grondstoffen, terwijl de kostenstijgingen van dit jaar worden doorberekend in de uitvoerprijs. De invoerprijzen van goederen en diensten stijgen hierdoor minder dan de uitvoerprijzen, wat een positief effect heeft op het saldo van de betalingsbalans. Daar bovenop komt dat de invoer door de inzakkende binnenlandse vraag volgend jaar in volume minder toeneemt dan de uitvoer.

Sinds 2006 is het saldo op de lopende rekening als percentage van het BBP relatief hoog. Naast het positievere saldo op de goederenbalans komt dit vooral door een toename van de door Nederland ontvangen primaire inkomens. Buitenlandse dochters van Nederlandse moederbedrijven hebben de laatste jaren relatief veel winst teruggesluisd naar Nederland. Het overschot op de lopende rekening wordt belegd in het buitenland. In een kader wordt dieper ingegaan op de relatie tussen het saldo op de lopende rekening en het Nederlandse vermogen in het buitenland.

Verdwijnen Nederlandse besparingen in een zwart gat?

Als exportland bij uitstek heeft Nederland jaarlijks een overschot op de lopende rekening en een nationaal spaaroverschot. Deze besparingen worden in het buitenland belegd. Een substantieel deel van de besparingen wordt veroorzaakt door de opbouw van pensioenen. In 2006 hadden pensioenfondsen voor ongeveer 538 mld euro belegd in het buitenland. Dit is bijna 25% van het Nederlandse bezit in het buitenland.

Het netto vermogen, dit zijn de bezittingen van Nederland in het buitenland minus de schulden van Nederland aan het buitenland, blijkt echter veel minder positief dan op grond van de jaarlijkse besparingen zou mogen worden verwacht. Dit fenomeen werd door Arnold Kusters in de jaren negentig het 'zwarte gat van Nederland' genoemd.^a Recent heeft Wim Boonstra het onderwerp opnieuw onder de aandacht gebracht. De oorzaak van dit zogenoemde zwarte gat is inmiddels voor een groot deel duidelijk.^b De waarde van het netto vermogen wordt niet alleen bepaald door financiële transacties, maar ook door waardefluctuaties van de vermogenstitels. Deze herwaarderingseffecten staan los van de ontwikkelingen op de betalingsbalans. Een ogenschijnlijk zwart gat ontstaat als herwaarderings-effecten voor een land per saldo negatief zijn.

Herwaarderings-effecten worden veroorzaakt door een groot aantal factoren. De Nederlandsche Bank^c onderscheidt wisselkoersfluctuaties, veranderingen in de prijzen van vermogenstitels en overige invloeden. Prijseffecten komen door koersontwikkelingen van aandelen en obligaties. Onder de overige invloeden vallen onder andere de afboekingen door bedrijven op betaalde goodwill. Bij de wisselkoerseffecten is vooral de waarde van de Amerikaanse dollar ten opzichte van de euro van belang, omdat Nederlandse huishoudens, bedrijven, financiële instellingen en de overheid veel hebben belegd in Amerikaanse bezittingen. In 2005 en 2006 kon gemiddeld 35% van de herwaarderings-effecten in de activa van Nederland worden toegeschreven aan prijsfluctuaties, 45% aan wisselkoersontwikkelingen en 20% aan overige invloeden.

Hebben dit soort herwaarderings-effecten gevolgen voor de Nederlandse economie? Vermoedelijk zijn deze gevolgen beperkt van omvang. Vermogenswinsten kunnen worden gebruikt om op een gegeven moment de import te financieren. Door de vermogensverliezen is hier minder geld voor. Dit verlies wordt pas reëel zodra de vermogenstitels worden verkocht. Bovendien kunnen prijzen en wisselkoersen sterk fluctueren, waardoor grote vermogensverliezen in een jaar kunnen omslaan in vermogenswinsten in het jaar erop. In die zin zijn korte-termijnfluctuaties minder relevant. Alleen als bijvoorbeeld de dollar structureel minder waard zou worden, heeft dit een reëel effect op het buitenlands vermogen en daarmee op de toekomstige invoer. Verder is een gedeelte van de Nederlandse schulden aan het buitenland genoteerd in dollars. Dergelijke schulden verminderen eveneens als de dollar daalt. Ten slotte speelt een rol dat beleggers zich indekken tegen veranderingen van bijvoorbeeld wisselkoersen.

Door al deze dempende invloeden hebben herwaarderings-effecten een minder groot effect op de Nederlandse economie dan op grond van de grote bedragen zou worden verwacht. Wel is het zo dat herwaarderings-effecten vandaag de dag net zo groot kunnen zijn als het jaarlijkse spaaroverschot. Daardoor zegt het saldo op de betalingsbalans steeds minder over de ontwikkeling van het Nederlandse vermogen in het buitenland. De besparingen verdwijnen niet zozeer in een zwart gat, maar de ontwikkeling wordt verhuld door een gordijn van herwaarderings-effecten.

^a A. Kusters, Het zwarte gat van Nederland, CPB Onderzoeksmemorandum 137, 1997.

^b W. Boonstra, *De betalingsbalans en de externe vermogenspositie: Over zwarte gaten, zwarte materie en goede statistieken*, VU uitgeverij, Amsterdam, 2008.

^c DNB, Statistisch Bulletin, Tabel 5.11, Reconciliatie van betalingsbalans en extern vermogen, 2008.

3 De Nederlandse economie

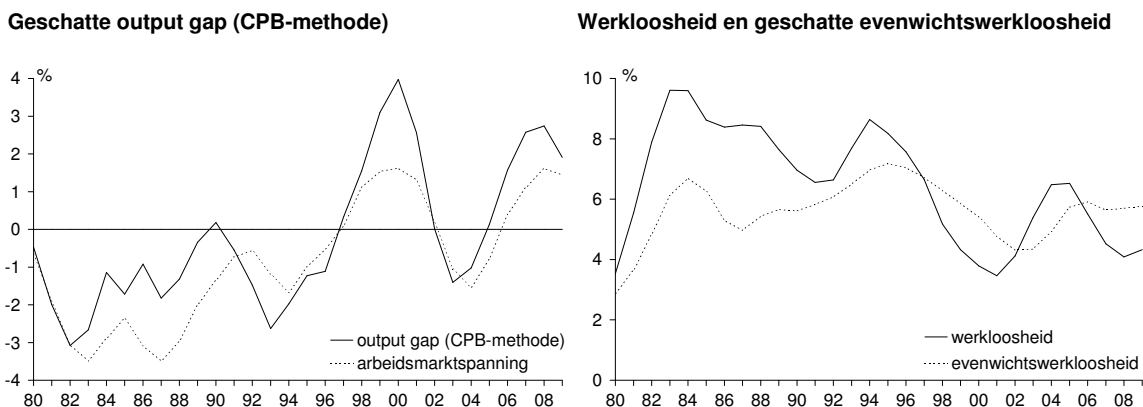
Na twee topjaren valt de economische groei in Nederland dit en volgend jaar aanzienlijk terug. In 2008 bedraagt de BBP-groei naar verwachting 2¼%, voor 2009 wordt een groei van 1¼% voorzien. De groeivertraging in 2008 kan grotendeels op het conto worden geschreven van de uitvoer, die meedeint op de golven van de verslechterde internationale conjunctuur. In 2009 dragen vooral de particuliere consumptie en de bedrijfsinvesteringen bij aan de verdere groeivertraging. Desalniettemin blijft ook komend jaar de output gap positief. De voortdurende economische spanning is vooral voelbaar op de arbeidsmarkt. De werkloosheid loopt volgend jaar waarschijnlijk iets op, maar blijft historisch en internationaal vergeleken laag. Mede hierdoor verdubbelt de contractloonstijging, van 1,8% vorig jaar tot 3½% volgend jaar. Ook de inflatie loopt naar verwachting sterk op, van 1,6% in 2007 naar 2¾% in 2008 en 3¼% in 2009.

3.1 Inleiding

Groei valt terug, maar spanning blijft

Na een economische groei van bijna 3½% per jaar in 2006 en 2007 valt de groei dit jaar terug, naar verwachting tot 2¼%. Dit ligt marginaal boven het geschatte potentiële groeitempo van de Nederlandse economie, zodat de output gap nog iets verder oploopt. In de afgelopen dertig jaar lag de output gap alleen in de periode rond de eeuwwisseling hoger. Volgend jaar zakt de geraamde BBP-groei verder terug, tot 1¼%, en komt daarmee ruim onder het potentiële groeitempo. Hierdoor neemt de output gap en daarmee de spanning in de economie voor het eerst sinds 2003 af. Desondanks blijft ook komend jaar sprake van een gespannen economische situatie, aangezien het feitelijke BBP-volume naar verwachting bijna 2% hoger ligt dan het potentiële niveau (figuur 3.1, links). Met name de arbeidsmarkt blijft gespannen (figuur 3.1, rechts).

Figuur 3.1 Spanningsindicatoren, 1980-2009

Zoals gebruikelijk voor de Nederlandse economie ligt de oorsprong van de conjuncturomslag in het buitenland. De terugval van de economische groei in 2008 kan grotendeels op het conto van de uitvoer worden geschreven, wat gelet op de verslechterde internationale economische situatie niet verwonderlijk is. Komend jaar is de bijdrage van de uitvoer aan de BBP-groei weliswaar nog ¼%-punt geringer dan dit jaar, maar dan wordt de verdere terugval van de economische groei voornamelijk veroorzaakt door een minder gunstige ontwikkeling van de binnenlandse bestedingen (zie tabel 3.1). De gezamenlijke bijdrage van de particuliere consumptie en de investeringen aan de BBP-groei is in 2009 vrijwel nihil, wat sinds 2003 niet meer is voorgekomen. Door de gestage groei van de zorguitgaven, die onderdeel zijn van de overheidsbestedingen, leveren de totale binnenlandse bestedingen nog wel een noemenswaardige positieve bijdrage aan de groei van de economie.

Tabel 3.1 Bijdragen aan de BBP-groei, 2005-2009 ^a							
	2007	2005	2006 ^b		2007	2008	2009
	aandeel in %	bijdragen in %-punten					
Particuliere consumptie	33	0,5	- 0,3	(1,2)	0,5	½	¼
Investeringen in woningen	5	0,2	0,2		0,2	0	0
Bedrijfsinvesteringen	4	0,1	0,1		0,2	¼	0
Overheidsbestedingen	25	0,2	1,9	(0,5)	0,8	½	½
Uitvoer	33	1,1	1,3		1,7	1	¾
w.v. binnenslands geproduceerd	16	0,2	0,7		0,8	½	¼
wederuitvoer	2	0,3	0,4		0,2	¼	¼
diensten en energie	14	0,6	0,2		0,7	¼	¼
		mutaties per jaar in %					
Totaal (BBP-groei)	100	2,0	3,4		3,5	2¼	1¼

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.
^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006.

Hoogconjunctuur loopt af

Het is niet eenvoudig de huidige conjuncturele situatie te duiden. Voor een beoordeling is het van belang onderscheid te maken tussen het productieniveau enerzijds en de productiegroei anderzijds. Het feitelijke BBP-niveau ligt zowel dit als volgend jaar boven het potentiële niveau, zodat afgemeten aan de output gap nog altijd sprake is van een rooskleurige conjuncturele situatie. De CPB-conjunctuurindicator (figuur 3.2, links) vertoont een vergelijkbaar beeld. Volgens het CBS, dat de stand van de conjunctuur dagelijks bijhoudt aan de hand van vijftien niveau-indicatoren in de zogenoemde Conjunctuurklok, ligt begin september het zwaartepunt van de indicatoren op de grens van 'hoogconjunctuur' en 'teruggang'. Twaalf van de vijftien indicatoren in de Conjunctuurklok presteren boven hun langjarig gemiddelde.

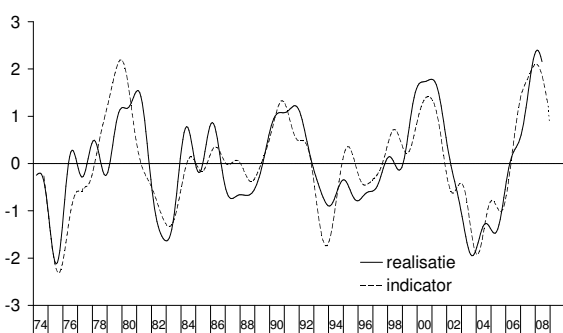
Indien men bij de beoordeling van de conjuncturele situatie naar groeicijfers kijkt, dan maakt het uit of deze zijn uitgedrukt ten opzichte van de vorige periode of de overeenkomstige periode in het voorgaande jaar. Volgens de eerste voorlopige cijfers van het CBS bedraagt de (voor seizoeninvloeden en werkdageffecten gecorrigeerde) kwartaal-op-kwartaal groei van het BBP in het tweede kwartaal van dit jaar 0,0%, wat somber stemt. Het BBP-volume ligt in het tweede kwartaal echter wel 2,8% hoger dan in het overeenkomstige kwartaal een jaar eerder, wat een veel rooskleuriger beeld schetst.

Het verloop van de BBP-groei in 2008 wordt vertekend door het bijzondere patroon bij de sector delfstoffenwinning. In de eerste helft van 2007 nam vergeleken met de overeenkomstige periode een jaar eerder het productievolume van de delfstoffenwinning af met 20%, terwijl voor de tweede jaarhelft een stijging met ruim 30% in de boeken staat. Hierdoor viel de BBP-groei in de tweede helft van vorig jaar extra hoog uit, wat voor een groot deel overloopt naar de groei in 2008. Uitgaande van de huidige realisatiecijfers bedraagt deze zogenoemde overloop van de BBP-groei naar 2008 maar liefst 1,7%. In combinatie met de geraamde BBP-groei van 2¼% dit jaar betekent dit dat het BBP-volume gedurende het jaar (van kwartaal op kwartaal) naar verwachting maar weinig groeit. Na de hoge kwartaal-op-kwartaal groei van gemiddeld 1,2% in de twee laatste kwartalen van vorig jaar valt deze groei dit jaar dan ook scherp terug.

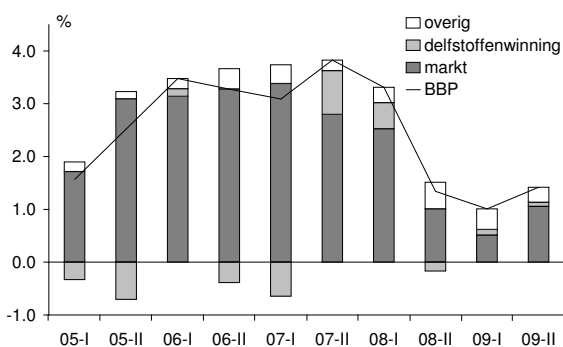
In de raming ligt besloten dat de kwartaal-op-kwartaal groei ook in de tweede helft van dit jaar uiterst bescheiden is en pas in de loop van volgend jaar wat oploopt. Een recessie, technisch gedefinieerd als twee achtereenvolgende kwartalen met negatieve kwartaal-op-kwartaal groei, ligt niet in de projectie besloten, maar valt gelet op de grote onzekerheden evenmin uit te sluiten.

Figuur 3.2 CPB-conjunctuurindicator en de BBP-groei per half jaar naar sectoren

CPB-conjunctuurindicator^a

BBP-groei per halfjaar t.o.v. overeenkomstige periode voorgaand jaar

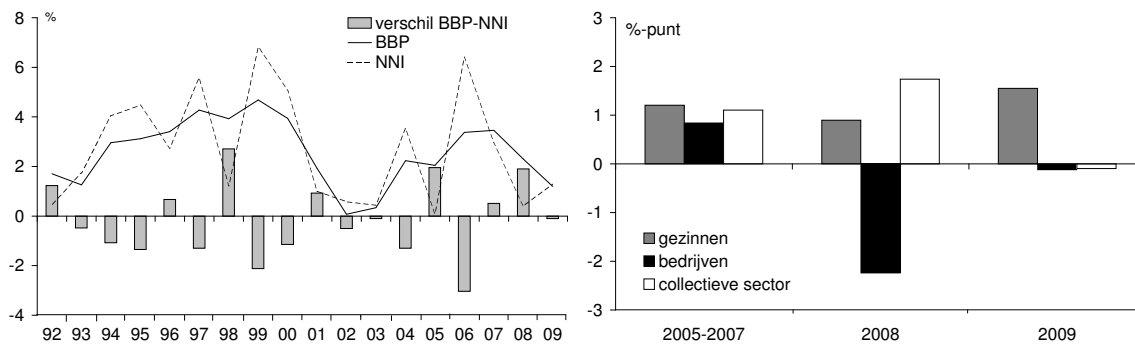
^a Deze indicator geeft de verhouding weer tussen het actuele en het trendmatige niveau van het BBP-volume. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan trendmatig.

Spanning op arbeidsmarkt blijft hoog

Bij de genoemde technische definitie van recessie vallen wel wat kanttekeningen te plaatsen. Zo wordt uitsluitend naar de kwartaal-op-kwartaal groei van het BBP gekeken en niet of het BBP-niveau boven- of onderpotentieel is. Het is zodoende heel wel denkbaar dat er volgens deze definitie sprake is van een recessie, terwijl de daarbij horende economische verschijnselen, zoals massaontslagen, een groot aantal faillissementen, hoge werkloosheid en een substantiële economische krimp op jaarbasis, zich niet manifesteren. Deze combinatie zou zich in Nederland dit of volgend jaar kunnen voordoen. Een recessie in de economische zin van het woord ligt op korte termijn voor de Nederlandse economie niet in het verschiet. De conjuncturele situatie blijft de komende tijd gespannen, wat vooral tot uitdrukking komt op de arbeidsmarkt. Veel werkgevers zijn nog altijd naarstig op zoek naar personeel; het aantal vacatures schommelt al drie kwartalen rond 245 000, een historisch hoogtepunt. Bovendien ligt de werkloosheid met 4% van de beroepsbevolking momenteel ruim onder de geschatte evenwichtswerkloosheid. Wel ligt naar verwachting de economische groei in de tweede helft van dit jaar (ten opzichte van de overeenkomstige periode een jaar eerder) met 1¼% een stuk lager dan in de eerste jaarhelft. Verwacht wordt dat de groei in de eerste helft van komend jaar 1% bedraagt, om daarna weer wat op te veren (figuur 3.2, rechts). De Nederlandse economie kan dan profiteren van het aantrekken van de internationale economische ontwikkeling.

Dure olie verkleint nationale koek

De forse stijging van de olieprijs laat de Nederlandse economie niet onberoerd. Naast het effect op de inflatie leidt deze stijging ook tot een ruilvoetverlies. Bedrijven en huishoudens moeten voor olie en daaraan gerelateerde producten meer betalen aan olieproducerende landen. De prijs van de Nederlandse uitvoer van energie stijgt weliswaar eveneens, maar met name de uitvoerprijs van aardgas reageert vertraagd op de olieprijs. Op korte termijn verdwijnt zodoende een groter deel van het binnenlands product over de grens, waardoor de nationale koek, oftewel het netto nationaal inkomen (NNI), kleiner wordt. Wat een land aan goederen en diensten kan kopen ('nationale koopkracht') hangt immers niet alleen af van de waarde van de productie in eigen land (BBP), maar ook van het saldo van verdiensten op activiteiten in het buitenland en de ontwikkeling van de externe ruilvoet (verschil tussen invoer- en uitvoerprijsontwikkeling). De twee laatstgenoemde factoren, ieder goed voor een neerwaarts effect van circa 1%-punt op de inkomensgroei, drukken de 'nationale koopkracht' dit jaar aanzienlijk. Daarom komt naar verwachting in 2008 de NNI-groei op ½% uit, terwijl voor de BBP-groei 2¼% wordt geraamd (figuur 3.3, links). Volgend jaar is de inkomensgroei ongeveer gelijk aan de economische groei van 1¼%.

Figuur 3.3 Reële groei en de verdeling van het netto nationaal inkomen (NNI)

De verdeling van de groei van het NNI laat zien in welke mate gezinnen, bedrijven en de collectieve sector profiteren van de welvaartsontwikkeling.¹⁰ In de afgelopen drie jaar hebben gezinnen jaarlijks gemiddeld 1,2%-punt van de inkomensstijging ontvangen (figuur 3.3, rechts). Dit jaar zal de inkomensstijging daarbij naar verwachting wat achterblijven. De afzwakende werkgelegenheids groei vormt hiervoor de belangrijkste verklaring, maar de gematigde koopkrachtontwikkeling speelt eveneens een rol van betekenis. De inkomensgroei van gezinnen wordt overigens slechts in beperkte mate door de koopkrachtontwikkeling bepaald. Andere belangrijke factoren die hierbij een rol spelen zijn de ontwikkeling van het aantal mensen dat werkt of een uitkering ontvangt en de groei van de incidentele looncomponent ($\frac{1}{2}$ à $\frac{3}{4}$ % per jaar) bij werkenden. In paragraaf 4.5 wordt nader ingegaan op de relatie tussen de (macro) inkomensgroei en de (micro) koopkrachtontwikkeling.

De achterblijvende inkomensgroei in 2008 raakt met name de bedrijvensector, die de hogere (invoer)kosten niet geheel kan doorberekenen. Na enkele jaren waarin de inkomenspositie van het bedrijfsleven per saldo verbeterde, ligt met name in 2008 een daling van de winstgevendheid van bedrijven in het verschiet. Dit is ook zichtbaar in de forse oploep van de arbeidsinkomensquote. In paragraaf 3.2.2 wordt hier dieper op ingegaan. De collectieve sector deelt vooral in 2008 in de inkomensstijging, onder meer door hogere lasten voor gezinnen en bedrijven en door hogere aardgasbaten. Dit komt ook tot uiting in een verbetering van het EMU-saldo. Komend jaar gaat de inkomensgroei volledig naar gezinnen.

3.2 De volumeconjunctuur

3.2.1 Consumptie huishoudens

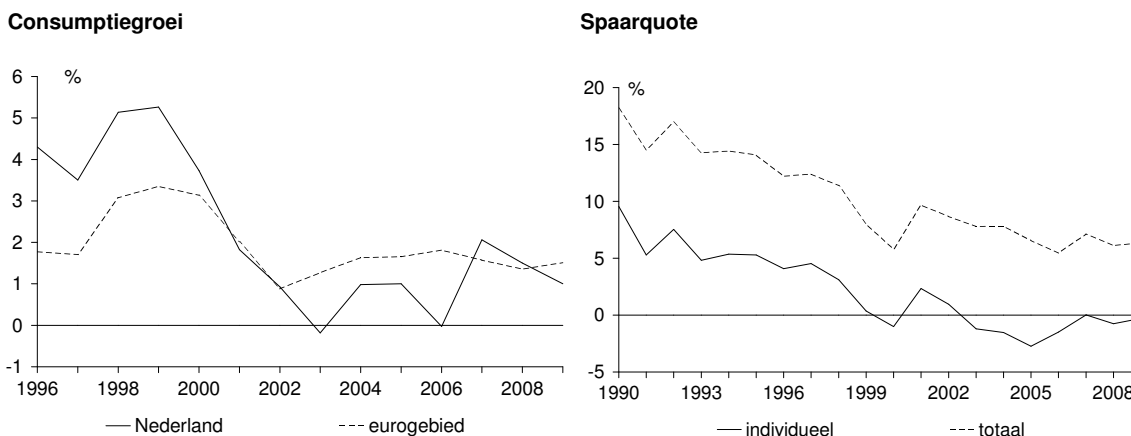
De eerste tien jaar van de 21^e eeuw zitten er bijna op. Naar het zich laat aanzien wordt het, in termen van consumptieve bestedingen, een mager decennium. Gemiddeld neemt het consumptievolume naar verwachting toe met 1,6% per jaar. Ter vergelijking, in de periode 1990-1999 besteedden huishoudens jaarlijks zo'n 3,1% meer aan consumptiegoederen. Met een

¹⁰ Bij de analyse wordt de zogenoemde individualiseerbare overheidsconsumptie, met name uitgaven voor zorg en onderwijs, toegerekend aan gezinnen, omdat die daarvan rechtstreeks profiteren. Daarnaast wordt het winstinkomen toegerekend aan bedrijven. Voor een nadere toelichting op deze analyse, zie *Centraal Economisch Plan 2006*, blz. 92.

geraamde afname van de groei van 2,1% in 2007 naar 1½% dit jaar en 1% volgend jaar wordt het decennium dan ook 'in stijl' afgesloten. De groei wordt dit jaar bovendien ½%-punt opwaarts beïnvloed door de invoering van een eigen risico in de zorgverzekering.

De forse geraamde terugval in de consumptiegroei is niet te zien in de prognose voor het eurogebied. Naar verwachting vertoont de consumptiegroei daar, met 1½% in beide ramingsjaren, een vlakker patroon. Dat was in het verleden ook al zo. Terwijl eind jaren negentig de particuliere consumptie in Nederland jaarlijks spectaculair toenam, onder invloed van positieve vermogens-effecten en dalende pensioenpremies, stegen de consumptieve uitgaven van gezinnen in het eurogebied veel gematigder. In de eerste jaren van deze eeuw deed het tegenovergestelde zich voor (figuur 3.4, links). De consumptiegroei in Nederland viel fors terug, mede doordat de pensioenpremies omhoog moesten als gevolg van het structureel te lage premieniveau en de aandelenkoersdalingen, maar in het eurogebied bleef deze nog redelijk op peil.

Figuur 3.4 Consumptiegroei in Nederland en eurogebied en spaarquotes

Beschikbaar inkomen remt consumptiegroei

De terugvallende consumptiegroei wordt vooral veroorzaakt door de minder gunstige ontwikkeling van het reëel beschikbaar gezinsinkomen. Vorig jaar nam het inkomen als gevolg van de toenemende werkgelegenheid en reële loonstijging nog toe met 3,7%. Dit en komend jaar valt de werkgelegenheidsgroei naar verwachting scherp terug. In combinatie met de matige koopkrachtontwikkeling en een fors lager uitgekeerd winstinkomen leidt dat ertoe dat gezinnen in 2008 naar verwachting slechts ¾% meer reëel beschikbaar inkomen ontvangen dan in 2007. Volgend jaar neemt dit inkomen met 1½% naar verwachting weer wat meer toe.

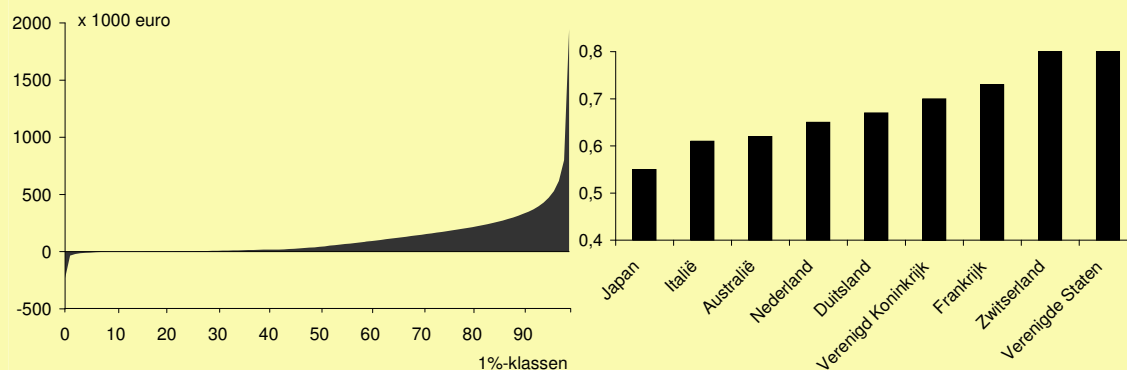
Vermogensontwikkeling ongunstig voor consumptie

Voor het eerst sinds 2003 drukt de ontwikkeling van het gezinsvermogen de groei van de consumptieve bestedingen. Het zijn voornamelijk het reële aandelenvermogen en het reële huizenvermogen die zich dit en volgend jaar naar verwachting minder gunstig ontwikkelen.

Hoe scheef is de vermogensverdeling?

Het gemiddelde vermogen van een Nederlands huishouden bedroeg in 2002 130 000 euro.^a Bij een volkomen gelijke verdeling zou iedereen dit vermogen hebben. Slechts weinig huishoudens zullen zich echter in dit vermogen herkennen. Er is een grote groep die beduidend minder heeft, terwijl de rijkste 1% huishoudens zelfs 15 keer zo veel heeft als dit gemiddelde. Een duidelijke manier om de scheefheid weer te geven, is via de 'Parade van Pen'. In de parade worden de huishoudens achter elkaar geplaatst op basis van de hoogte van hun netto vermogen. Daaronder vallen het huizenbezit, de bank- en spaartegoeden en de aandelen en obligaties minus de (hypotheek)schulden; de pensioenvermogens zijn buiten beschouwing gelaten. De rijkste huishoudens (en dat zijn dus de 'langste mensen' in de optocht) staan achteraan. De econoom Pen paste het idee oorspronkelijk toe op inkomens, maar dezelfde methode is goed bruikbaar om de vermogensverdeling te illustreren. In de linkerfiguur hieronder is deze parade weergegeven voor de verdeling van het zojuist omschreven vermogen. Op de horizontale as staan de 1%-klassen van de bevolking. Dus de 100ste klasse (de meest rechtse) zijn de 1% huishoudens met het meeste vermogen.

Verdeling van netto totaal vermogen per huishouden in Nederland in 2002 (links) en Gini-coëfficiënten per land (rechts)

Met deze verdeling hebben de rijkste 10% huishoudens de helft van het totale vermogen. De top-5% heeft ruim eenderde. Deze huishoudens bezitten gemiddeld bijna een miljoen euro. Een huishouden in de top-1% heeft, zoals de figuur ook laat zien, gemiddeld zo'n 2 miljoen euro aan vermogen. Overigens heeft leeftijd invloed op de verdeling: oudere huishoudens hebben meestal meer kunnen sparen.

De ongelijkheid van een verdeling is weer te geven met de Gini-coëfficiënt. Deze coëfficiënt heeft een waarde tussen 0 (volledig gelijke verdeling) en 1 (maximale ongelijkheid). Van de verdeling van Nederlandse vermogens is deze coëfficiënt 0,72. Daarmee is de vermogensverdeling veel ongelijker dan de inkomensverdeling, waarvan de GINI-coëfficiënt in 2002 ongeveer 0,33 was. Uit onderzoek van de Verenigde Naties blijkt dat landen als Japan en Italië een minder ongelijke vermogensverdeling hebben dan Nederland, maar dat het vermogen in bijvoorbeeld Frankrijk, Zwitserland en de Verenigde Staten schever over de huishoudens is verdeeld.^b Overigens is er daarbij een verband met het pensioensysteem in een land. In landen met een minder goede pensioenopbouw, hebben de meeste huishoudens gemiddeld genomen meer spaargeld. Dat kan deels verklaren waarom het vermogen (exclusief pensioenen) in bijvoorbeeld Italië minder ongelijk is verdeeld dan in Nederland.

^a Alle gegevens in dit kader hebben betrekking op het jaar 2002, het meest recente jaar waarvoor goede en zo volledig mogelijke gegevens over vermogens van huishoudens bekend zijn.

^b Zie J.B. Davies et al., 2006, *The Distribution of Household Wealth*, World Institute for Development Economics Research of the United Nations University.

Weliswaar beschikken lang niet alle huishoudens over een noemenswaardig vermogen, zoals nader wordt besproken in een kader, maar op macroniveau is het totale gezinsvermogen wel degelijk van invloed op de consumptie.

De AEX sloot de eerste helft van 2008 ruim 17% lager dan de stand ultimo 2007, waardoor het aandelenvermogen van gezinnen is gekrompen. Als gevolg van de vertraagde doorwerking heeft dat een negatief effect op de particuliere consumptie in beide ramingsjaren. De ontwikkeling van het huizenvermogen hangt nauw samen met die van de huizenprijs. Vorig jaar bedroeg de reële huizenprijsstijging nog 2,6%. In de raming ligt besloten dat de huizenprijsstijging dit jaar ongeveer gelijke tred houdt met de inflatie en daar volgend jaar wat bij achterblijft. Het huizenvermogen draagt dit en volgend jaar daardoor minder bij aan de consumptiegroei dan in de afgelopen jaren. In de Verenigde Staten en diverse Europese landen zijn de huizenprijzen recentelijk scherp gedaald. Een kader gaat in op de vraag of een dergelijke neerwaartse correctie ook in Nederland in het verschiet ligt.

Consumentenvertrouwen gekelderd

De hierboven besproken ontwikkelingen beïnvloeden niet alleen de consumptie, maar ook het consumentenvertrouwen. In september 2007 vertoonde de vertrouwensindicator een recorddaling, gevolgd door een gestage neergang in de daaropvolgende maanden. In juli van dit jaar kelderde het consumentenvertrouwen opnieuw. Ook de koopbereidheid, de deelindicator van het consumentenvertrouwen die de grootste samenhang met de daadwerkelijke consumptieve bestedingen vertoont, ging fors onderuit. In augustus veerde het consumentenvertrouwen weliswaar licht op, maar het niveau lag ook toen nog altijd ruim 40 punten lager dan een jaar eerder. Doorgaans volgt de consumptie van huishoudens het consumentenvertrouwen met een vertraging van een half tot één jaar. Dit patroon komt ook in de huidige prognose tot uitdrukking. Volgens de raming blijft de consumptie in de eerste helft van dit jaar nog redelijk op peil, met een groei van 2%. Voor de tweede helft van 2008 en voor 2009 wordt een verdere afname van de groei voorzien tot 1%.

Hogere vaste lasten, lagere bestedingen aan duurzame goederen

Bijna een kwart van de consumptieve bestedingen door huishoudens betreft vaste lasten, bestaande uit uitgaven aan niet-verzekerde zorg, aardgas en woningdiensten. Deze uitgaven hangen niet of nauwelijks samen met de stand van de conjunctuur. In 2008 wordt, ter vervanging van de no-claimteruggave, een eigen risico in de zorgverzekering ingevoerd. Bijgevolg laten met name de uitgaven aan zorg een forse toename zien. Dit heeft een opwaarts effect op de totale consumptie van ½%-punt. De overige vaste-lastencategorieën vertonen een gematigder ontwikkeling.

De uitgaven aan duurzame consumptiegoederen reageren doorgaans relatief sterk op de conjuncturele ontwikkeling. Dat wil zeggen dat als de economische groei hoog is, huishoudens meestal extra veel aan bijvoorbeeld auto's, televisies en meubilair besteden; is de groei laag, dan neemt de vraag naar duurzame consumptiegoederen vaak zelfs af. Ook in de huidige

conjunctuercyclus is deze ontwikkeling waarneembaar. De afgelopen twee jaar groeide de consumptie van duurzame goederen gemiddeld bijna 5½% per jaar, terwijl voor het huidige jaar een daling van ½% wordt verwacht en voor volgend jaar zelfs van 3¼%.

Tabel 3.2 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 2005-2009						
	2007	2005	2006	2007	2008	2009
	waarde mld euro	volumemutaties per jaar in %				
Consumptie						
Vaste lasten ^a	58	1,7	1,7	- 0,6	3½	1¾
Overige consumptie	206	0,8	3,4	3,0	1	¾
Totale consumptie	264	1,0	3,0	2,1	1½	1
Reëel beschikbaar gezinsinkomen						
Looninkomen	184	- 2,0	0,0	5,0	1¼	2¼
Uitkeringsinkomen	63	0,2	6,3	- 0,1	2	2
Winstinkomen	17	19,7	- 1,4	4,5	- 11½	- 8¾
% beschikbaar gezinsinkomen ^b						
Besparingen						
Individueel	0	- 2,7	- 1,5	0,0	- ¾	- ¼
Collectief ^c	20	9,3	6,9	7,1	6¾	6¾
Vermogens en schulden^d						
Aandelenbezit	156	55	58	55	46	
Eigen woningbezit	1239	408	432	436	439	
Overige bezittingen ^e	601	202	212	211	213	
Hypotheekschulden	573	181	196	202	203	
Overige schulden	107	38	40	38	37	
Totaal bezittingen minus schulden	1315	446	465	462	458	
^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg. De vaste lasten in 2006 zijn gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van het nieuwe zorgstelsel.						
^b Inclusief collectieve besparingen.						
^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.						
^d Cijfers voor 2008 betreffen de stand op juni 2008 als percentage van het gemiddeld beschikbaar inkomen in 2007 en 2008.						
^e Spaargelden, chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.						

De vraag naar voedings- en genotmiddelen vertoont een stabiel patroon. Toch vertraagt ook de groei van uitgaven aan deze consumptiecategorie. Werd in 2007 nog 2,6% meer uitgegeven aan voedings- en genotmiddelen, dit jaar neemt de consumptie naar verwachting slechts met 1¼% toe. Volgend jaar vertraagt de groei verder, naar 1%. Naast een vertragende economische ontwikkeling zijn ook stijgende voedselprijzen en hogere accijnzen op alcohol en tabak hier debet aan.

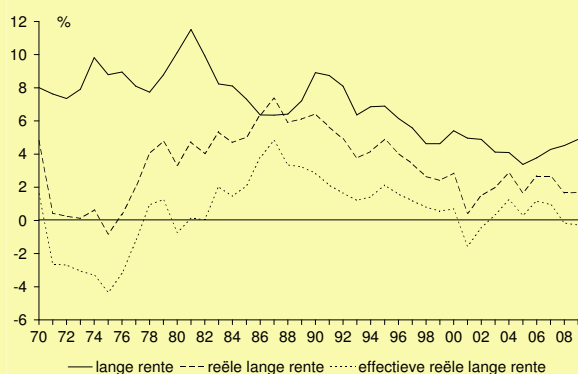
Ligt in Nederland een forse huizenprijsdaling in het verschiet?

In de Verenigde Staten en diverse Europese landen zijn de huizenprijzen recentelijk flink gedaald (zie kader in hoofdstuk 2). Dit roept de vraag op of een dergelijke ontwikkeling zich op korte termijn ook in Nederland zal voordoen.

Bij de beantwoording van deze vraag is het van belang of de huizen in de uitgangssituatie overgewaardeerd zijn of niet. Anders gezegd, worden huizen verhandeld tegen een prijs die globaal in overeenstemming is met de 'fundamentals' of zit er lucht in de huizenprijs, die er op enig moment snel kan uitlopen? Uit recent empirisch CPB-onderzoek volgt dat in Nederland in 2007 geen sprake was van overwaardering.^a In 2003 en 2004 lag het niveau van de huizenprijs nog wel boven wat op grond van fundamentele factoren, zoals beschikbaar inkomen, rente, gezinsvermogen en woningvoorraad, verwacht mocht worden. Sindsdien is de stijging van de feitelijke huizenprijs echter vrij gematigd geweest en lager dan die van de evenwichtsprijs, zodat de lucht er in drie jaar geleidelijk is uitgelopen. In diverse landen met een forse huizenprijsdaling was volgens het IMF wel sprake van overwaardering.^b In Nederland lijkt hiervan geen sprake, wat de kans op een neerwaartse prijscorrectie verkleint. Dit wil overigens niet zeggen dat de (reële) huizenprijs in Nederland niet zou kunnen dalen. Sterker nog, in de projectie ligt besloten dat komend jaar de reële huizenprijsontwikkeling licht negatief zal zijn. De voornaamste oorzaak hiervan is de naar verwachting minder gunstige ontwikkeling van het reëel beschikbaar inkomen en dus niet een correctie van eventuele overwaardering.

Er zijn ook andere factoren die een forse prijsdaling op korte termijn minder aannemelijk maken. Zo is de potentiële vraag naar woningen groter dan het aanbod. Daarnaast speelt het fiscale regime een rol. Op korte termijn zijn potentiële huizenkopers vooral gevoelig voor *veranderingen* van de nominale rente, omdat dit direct van invloed is op hun rentelasten. Onderhanden CPB-onderzoek suggereert dat de huizenprijsontwikkeling ook gevoelig is voor het *niveau* van de reële effectieve rente, maar alleen wanneer deze negatief is.^c In de ramingsjaren zal zich dit waarschijnlijk in lichte mate gaan voordoen (zie figuur). In een groot deel van de jaren zeventig was de reële effectieve rente behoorlijk negatief, wat destijds een substantieel opwaarts effect heeft gehad op de huizenprijsstijging. Dit is niet verwonderlijk, omdat bij een negatieve reële effectieve rente het financieel aantrekkelijk is om te lenen. In landen waar de hypotheeklasten fiscaal aftrekbaar zijn, zoals in Nederland, zal de reële effectieve rente eerder negatief worden dan in landen waar dit niet het geval is. Dit geldt vooral in tijden van hoge inflatie(verwachtingen). De daarmee gecorreleerde hoge nominale rente is immers fiscaal aftrekbaar. Bij een gelijkblijvende reële rente leidt een toename van de inflatie(verwachting) zodoende tot een daling van de reële effectieve rente en een relatieve stijging van de huizenprijs.

Lange rente, reële rente en reële effectieve rente, 1970-2009

^a Zie Henk Kranendonk en Johan Verbruggen, 2008, Is de huizenprijs in Nederland overgewaardeerd?, CPB Memorandum 199.

^b Volgens de World Economic Outlook van het IMF (april 2008), was ook in Nederland sprake van overwaardering, maar dit is later door het IMF gerectificeerd.

^c De reële effectieve rente is gelijk aan de nominale lange rente na aftrek van de hypotheekrenteaftrek minus de inflatie. Bij het bepalen van de reële effectieve rente is gerekend met een constant marginaal tarief van 40%.

Individuele spaarquote wordt weer negatief

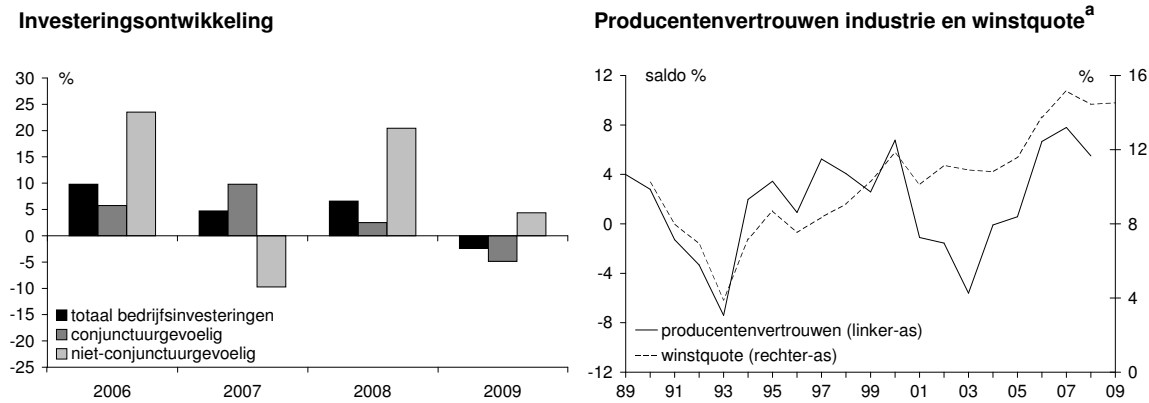
In 2007 consumeerden huishoudens evenveel als ze aan beschikbaar inkomen ontvingen en kwam de individuele spaarquote derhalve uit op 0%. Het was de eerste keer sinds 2003 dat deze spaarquote niet negatief was (figuur 3.4, rechts). Dit jaar groeit het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens met ¾%, terwijl de consumptieve bestedingen naar verwachting met ½% toenemen. Daardoor zal de individuele spaarquote dalen tot -¾%. Naar het zich laat aanzien ontwikkelt het reëel beschikbaar inkomen zich in 2009 wat florisanter dan de consumptie, zodat de spaarquote volgend jaar weer wat oploopt, tot -¼%. De totale spaarquote van gezinnen, waarbij rekening wordt gehouden met verplichte collectieve pensioenbesparingen, komt in de ramingsjaren ook wat lager uit dan vorig jaar, maar blijft ruimschoots positief.

3.2.2 Investeringsen en winstgevendheid

Bedrijfsinvesteringen dit jaar over hun hoogtepunt heen

Door een forse toename van de zogenoemde niet-conjunctuurgevoelige investeringen, zoals in vliegtuigen en grote energieprojecten, komt de groei van de bedrijfsinvesteringen in vaste activa met naar verwachting 6½% dit jaar hoger uit dan vorig jaar. De groei van de conjunctuurgevoelige investeringen vertraagt dit jaar echter sterk, van 11,6% vorig jaar naar 2½% dit jaar (figuur 3.5, links). Deze ontwikkeling ligt in lijn met de teruglopende productiegroei in de marktsector en het afgenomen producentenvertrouwen.

De investeringen groeien in 2008 naar verwachting voor het vierde achtereenvolgende jaar, maar voor volgend jaar wordt een krimp voorzien. De substantiële vertraging van de productiegroei in de marktsector zet zich volgend jaar door, waardoor minder uitbreidingsinvesteringen noodzakelijk zijn. Daarnaast zijn de investeringen minder renderend. De afnemende winstgevendheid heeft zowel dit als volgend jaar een drukkend effect op de investeringsgroei. Voorts is het aantrekken van nieuw kapitaal bij het huidige beursklimaat weinig aantrekkelijk. Banken zijn bovendien terughoudender bij het verstrekken van krediet vanwege de kredietcrisis en verlenen deze kredieten tegen minder gunstige voorwaarden. Aangezien deze trends zich waarschijnlijk volgend jaar zullen voortzetten, ligt een afname van de conjunctuurgevoelige bedrijfsinvesteringen, vooral bestaande uit machines, computers en bedrijfsgebouwen, in de lijn der verwachtingen. De niet-conjunctuurgevoelige investeringen blijven flink toenemen, maar dit biedt onvoldoende tegenwicht, zodat de totale bedrijfsinvesteringen in 2009 naar verwachting dalen met 4¾%.

Figuur 3.5 Investeringsontwikkeling, producentenvertrouwen en winstquote

^a Winstgevendheid van productie in Nederland, marktsector exclusief banken en verzekeringswezen.

Winstgevendheid valt terug na topniveau in 2007

De hoogte van de winstgevendheid geeft enerzijds een indicatie van het rendement op geïnvesteerd vermogen en anderzijds van de mogelijkheden om nieuwe investeringen te financieren uit ingehouden winsten. Bij de analyse wordt onderscheid gemaakt tussen de kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote, en de winstquote. De kapitaalinkomensquote wordt berekend voor alle bedrijven van de marktsector, zowel de banken en verzekeraars als de niet-financiële bedrijven. Daarentegen wordt de winstquote alleen bepaald voor de niet-financiële bedrijven. Bij de winstquote wordt namelijk rekening gehouden met de rentelasten van bedrijven. Deze post kan alleen op zinvolle wijze zichtbaar worden gemaakt voor niet-financiële bedrijven. Immers, de rentelasten van bedrijven zijn de rentebaten van de financiële bedrijven, zodat deze post voor de marktsector als geheel per definitie gelijk is aan nul.

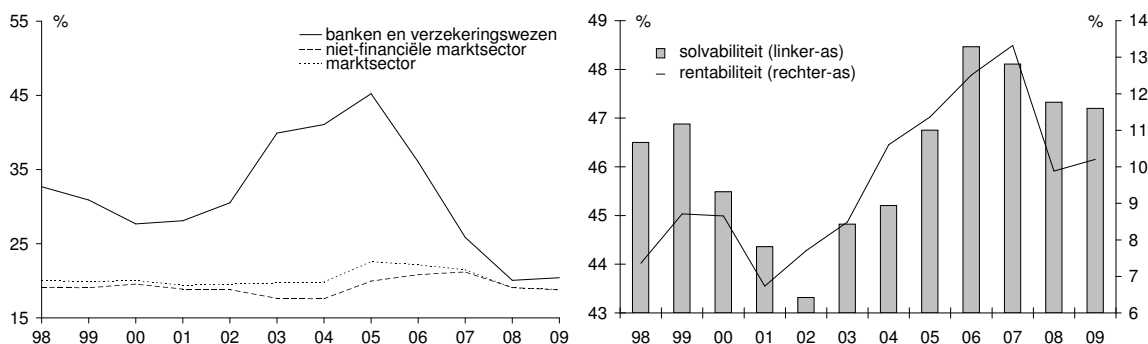
In de periode 2005-2009 daalt de kapitaalinkomensquote van de totale marktsector gestaag en bereikt volgend jaar naar het zich laat aanzien een niveau dat sinds 1994 niet meer zo laag is geweest. Dit jaar neemt de kapitaalinkomensquote naar verwachting met ruim 2%-punt af, doordat het niet mogelijk is de fors gestegen productiekosten als gevolg van de hogere invoerprijzen volledig en onmiddellijk in de afzetprijzen door te berekenen. Verder spelen de sterk terugvallende winsten van de financiële instellingen een belangrijke rol. Door oplopende kosten liepen de winsten van banken sterk terug. Vorig jaar zijn daar de perikelen van de wereldwijde kredietcrisis bijgekomen. Verwacht wordt dat dit jaar de winsten van banken meer zullen dalen dan die van andere bedrijven. In de projectie slagen de banken erin een deel van de gestegen kosten door te berekenen aan hun klanten, waardoor volgend jaar de winsten bij banken iets meer zullen toenemen dan bij andere bedrijfstakken van de marktsector (figuur 3.6, links).

Tabel 3.3 Investerings en rendement marktsector, 2005-2009						
	2007	2005	2006	2007	2008	2009
	waarde mld euro	volumemutaties per jaar in %				
Bedrijfsinvesteringen						
w.v. machines en computers	24,0	4,5	12,0	12,4	5¼	-4¾
bedrijfsgebouwen	10,9	-9,4	2,9	16,6	6½	-1
vervoermiddelen	9,4	-5,5	19,2	0,1	8½	-4¾
overige materiële en immateriële activa	13,7	13,4	9,6	-9,5	8	1
Totaal	58,0	2,2	10,4	4,8	6½	-2¾
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	47,2	2,8	5,7	11,6	2½	-4¾
Investerings in woningen						
	36,3	5,0	5,0	5,0	1¼	-¼
		niveau in %				
Investeringsquote overige vaste activa ^b		13,6	14,5	14,7	15¼	14½
Rendement						
Kapitaalinkomensquote		22,6	22,2	21,5	19	18¾
Winstquote (van de productie in Nederland) ^c		11,6	13,8	15,2	14½	14½

^a Exclusief overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa.
^b Investerings exclusief woningen in procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerend goed sector).
^c Marktsector exclusief banken en verzekeringswezen.

De dalende winsten van banken en verzekeringswezen worden in de winstquote van de niet-financiële marktsector niet meegerekend, waardoor deze quote zich in de periode 2005-2009 veel gunstiger ontwikkelt dan de kapitaalinkomensquote. De winstquote wordt verder gestimuleerd door relatief lage netto rentelasten. De niet-financiële bedrijven hebben in de jaren 2003-2004 hun rentedragende schulden sterk gesaneerd en in de jaren daarna is de toename van de schulden relatief gematigd geweest. Bovendien blijven de rentebaten toenemen. De gestegen rente lijkt vlugger door te werken in de rentebaten dan in de rentelasten, die deels voor een langere periode zijn afgesloten. Ondanks dat de winstquote dit en volgend jaar naar verwachting lager ligt dan in 2007, blijft het niveau in historisch perspectief hoog.

Figuur 3.6 Kapitaalinkomensquote (links) en solvabiliteit en rentabiliteit niet-financiële marktsector (rechts)

De winsten uit het buitenland nemen door de terugvallende internationale conjunctuur sterk af, wat de rentabiliteit op het eigen vermogen dit en komend jaar neerwaarts beïnvloedt (zie figuur 3.6, rechts). Ook de solvabiliteit heeft te lijden onder de minder gunstige internationale omstandigheden. Dalende beurskoersen en de waardedaling van de dollar ten opzichte van de euro zorgen voor negatieve herwaarderingen. De solvabiliteit ligt mede daardoor dit en volgend jaar naar verwachting lager dan in 2007. Wel blijft het niveau in historisch perspectief hoog.

Investerings in vervoermiddelen beïnvloed door beleid

Het aantal aan bedrijven verkochte personenauto's stijgt dit jaar waarschijnlijk licht, maar levert minder omzet op voor de autoleveranciers. De reden van deze opmerkelijke ontwikkeling is dat met name leasebedrijven relatief meer auto's in lagere prijsklassen kopen. Deze verschuiving is deels het gevolg van de vergroeningsmaatregelen van het kabinet, zoals de verlaging van de BPM en de lagere fiscale bijtelling voor particulier leaseautogebruik van energiezuinige, vaak kleinere auto's. In volumetermen zullen dit jaar de investeringen in personenauto's dalen, ondanks het waarschijnlijk iets hogere aantal verkochte stuks. Deze tendens zal zich naar verwachting volgend jaar voortzetten.

Na de krimp van de investeringen in vliegtuigen en treinen vorig jaar nemen deze dit jaar sterk toe. Ook de investeringen in vrachtauto's herstellen zich dit jaar van de, mede door belastingmaatregelen beïnvloede, forse daling in 2007. Naar verwachting worden komend jaar minder vrachtwagens aangeschaft als gevolg van de minder snel stijgende binnen- en buitenlandse vraag naar vervoerscapaciteit.

Al met al nemen de investeringen in vervoermiddelen dit jaar over bijna de hele linie toe. Door de terugval bij personenauto's blijft de groei beperkt tot 8½%. Volgend jaar neemt de vraag naar wegvervoermiddelen waarschijnlijk zo sterk af, dat de positieve bijdrage van vliegtuigen, schepen en spoorwagematerieel wordt overvleugeld en een daling van ongeveer 4¾% resulteert.

Investerings in nieuwbouwwoningen vallen terug

De investeringen in woningen zijn in 2007 met 5% toegenomen, evenveel als in de twee jaar daarvoor. Werd de groei in 2006 vooral gedragen door de investeringen in nieuwbouw, in 2007 was de herstel- en verbouw de grote trekker. Het aantal gereedgekomen nieuwbouwwoningen liep de afgelopen vijf jaar op, tot 80 000 in 2007. In 2008 loopt de groei van de investeringen in woningen terug tot 1¼%, vooral door een geringere groei van de investeringen in nieuwbouw.¹¹ Deze groeivertraging hangt nauw samen met de terugval van het aantal afgegeven vergunningen sinds 2006. Gemiddeld duurt het zo'n twee jaar voordat een afgegeven vergunning daadwerkelijk in een woning is omgezet. Ook in 2009 wordt het effect van de teruggelopen bouwvergunningen zichtbaar in een daling van de investeringen in nieuwbouwwoningen. Naar

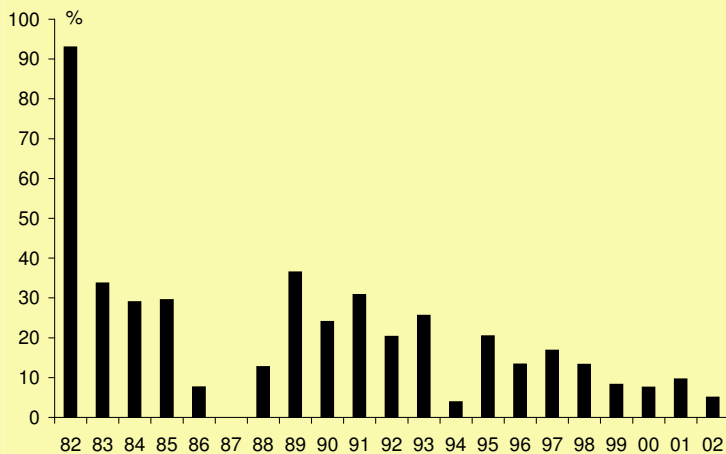
¹¹ De investeringen in woningen zijn inclusief de overdrachtskosten bij de koop/verkoop van bestaande woningen. Deze overdrachtskosten, bestaande uit overdrachtsbelasting, makelaars- en notariskosten, dalen wegens een terugloop van het aantal woningtransacties.

Kans op sterke loon-prijsspiraal lijkt gering

De forse stijging van de invoerprijzen dit jaar vertoont gelijkenis met de ontwikkeling gedurende de eerste en de tweede oliecrisis. De bijdrage van de hogere invoerprijzen aan de inflatie, die dit jaar naar verwachting ruim 2%-punt bedraagt, was voor het laatst zo hoog bij de oliecrises in 1974-1981. De brutomarge, die dit jaar met ruim 2%-punt afneemt vanwege vertraagde doorberekening in afzetprijzen, is sindsdien niet zo sterk in één jaar gedaald. Hoewel de inflatie op dit moment sterk oploopt, valt de toename mee in het licht van de sterke stijging van de invoerprijzen. De relatief beperkte doorwerking van de hogere invoerprijzen op de inflatie is waarschijnlijk mede te danken aan toegenomen concurrentie.^a Daarnaast zijn de inflatieverwachtingen wellicht stabiel en beter verankerd dan enkele decennia geleden dankzij succesvol monetair beleid en een lange periode van betrekkelijk lage inflatie. Ten slotte speelt een rol dat de winstgevendheid, voorafgaand aan de recente stijging van invoerprijzen, op een hoog peil lag en gemiddeld genomen wel een stootje kan hebben.

Afwenteling van hogere invoerprijzen op bedrijven via hogere looneisen zou kunnen leiden tot een sterke loon-prijsspiraal, zoals in de jaren zeventig van de vorige eeuw. De kans op herhaling lijkt gering, mede doordat het aandeel cao's met automatische prijscompensatie na het Akkoord van Wassenaar in 1982 sterk is gedaald (zie figuur).^b Aanvankelijk werd de prijscompensatie veelal geschrapt in ruil voor arbeidstijdverkorting; in latere jaren werden afspraken over prijscompensatie bewust geschrapt en werden afspraken gemaakt over nominale loonstijgingen in plaats van reële.^c Tegenwoordig wordt door de vakbonden vooral gekeken naar de loonruimte (toegevoegde waarde per arbeidsjaar) in de marktsector, die door de hogere inflatie, momenteel vooral voortvloeiend uit hogere invoerprijzen, niet toeneemt.

Aandeel cao's met automatische prijscompensatie, 1982-2002

Door de combinatie van een beperkte doorwerking van de hogere invoerprijzen op de inflatie en minder automatische prijscompensatie is de kans op een loon-prijsspiraal, zoals ontstond in de jaren zeventig van de vorige eeuw, momenteel gering.

^a Zie O.J. Blanchard en J. Gali, The macroeconomic effects of oil shocks: Why are the 2000s so different from the 1970's?, Working Paper 13368, NBER, Cambridge, Massachusetts, 2007; W. Nordhaus, Who's afraid of a big bad oil shock?, Paper prepared for Brookings Panel on Economic Activity, Yale University, 2007.

^b Het aandeel cao's met prijscompensatie is berekend op basis van de in dat jaar afgesloten cao's.

^c In 1987 werd geen prijscompensatie toegepast, omdat de inflatie in dat jaar negatief was.

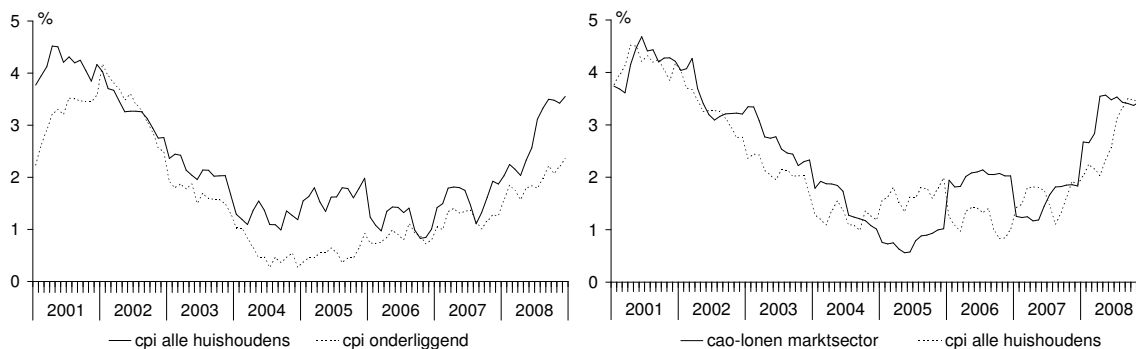
verwachting blijven de investeringen in herstel- en verbouw nog enigszins groeien, ervan uitgaande dat de renovatie van de aandachtswijken wordt voortgezet. Per saldo resulteert voor komend jaar een lichte daling van de investeringen in woningen met ¼%.

3.3 Prijzen en lonen

Inflatie loopt op door hoge olieprijs en overheidsbeleid

De inflatie, afgemeten aan de consumentenprijsindex, loopt naar verwachting sterk op, van 1,6% in 2007 naar 2¾% in 2008 en 3¼% in 2009. De stijging van de inflatie wordt veroorzaakt door de sterke stijging van de invoerprijzen, waaronder die voor olie. De verhoging van de indirecte belastingen, waaronder de invoering van de vliegbelasting en de verhoging van de accijns op tabak, diesel en LPG in 2008 en de verhoging van de accijns op alcohol in 2009, heeft eveneens een opwaarts effect op de inflatie. De bijdrage van de arbeidskosten per eenheid product aan de inflatie loopt ook op, met name door de conjuncturele daling van de arbeidsproductiviteitsgroei. De uitzonderlijk sterke kostenstijgingen worden met enige vertraging doorberekend in de afzetprijzen, waardoor de brutomarge met name dit jaar sterk daalt. De onderliggende inflatie, die onder meer geschoond is voor veranderingen in energieprijzen en belastingen, loopt op van 1,2% in 2007 naar 1¾% in 2008 en 2¼% in 2009. De onderliggende inflatie stijgt door de versnelling van de stijging van de invoerprijzen (anders dan van olie) en de arbeidskosten per eenheid product.

Figuur 3.7 Inflatie en contractloonstijging, 2001-2008

De geharmoniseerde inflatie, die weinig verschilt van de CPI-inflatie, ligt dit jaar naar verwachting nog onder het gemiddelde van de eurozone, maar volgend jaar erboven. Dit inflatieverschil komt vooral doordat de stijging van de olieprijs in Nederland vertraagd doorwerkt in de gasprijzen, die slechts tweemaal per jaar worden aangepast; in andere landen van het eurogebied, die meer huisbrandolie gebruiken, werkt de olieprijs sneller door in de stookkosten.

Loonstijging trekt aan wegens krapte op arbeidsmarkt

De contractloonstijging in de marktsector trekt naar verwachting aan van 1,8% in 2007 naar 3¼% in 2008 en 3½% in 2009. De contractloonstijging loopt vooral op door de krapte op de arbeidsmarkt en de stijging van de inflatie. De voorziene versnelling van de contractloonmutatie is deels zichtbaar in de reeds afgesloten cao's voor de marktsector. Voor ruim 80% van de werknemers is een cao voor geheel 2008 afgesloten en voor bijna 40% van de werknemers voor geheel 2009. De mutatie van de contractlonen (inclusief bijzondere beloningen) voor die werknemers bedraagt op jaarbasis gemiddeld 3,2% in 2008 en 3,4% in 2009. De raming impliceert een contractloonstijging in de nog af te sluiten cao's van ongeveer 3½%.

Tabel 3.4	Prijzen en lonen, 2005-2009				
	2005	2006	2007	2008	2009
	bijdragen in %-punten				
Opbouw consumptieprijs					
Invoer	0,6	1,3	0,7	2¼	1
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,2	0,9	0,7	1¼	1¼
Arbeidskosten	- 0,2	0,4	1,1	1¾	1¼
Bruto margeverbetering ^a	0,4	- 0,7	- 0,9	- 2½	- ¼
Consumptieprijs (mutaties per jaar in %) ^b	2,1	1,9	1,6	3	3¼
Consumentenprijsindex (mutaties per jaar in %)	1,7	1,1	1,6	2¾	3¼
Opbouw loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	0,7	2,0	1,8	3¼	3½
Incidenteel	1,4	0,5	1,9	½	¾
Brutoloon	2,1	2,5	3,7	3¾	4¼
Sociale lasten werkgevers	- 0,7	0,0	- 0,3	½	- ¼
Loonvoet marktsector (mutaties per jaar in %)	1,4	2,5	3,4	4¼	4
^a Inclusief afschrijvingen en rente.					
^b De consumptieprijs (Nationale rekeningen) en de consumentenprijsindex (maatstaf voor maandelijkse inflatiecijfers) hebben niet precies dezelfde dekking en weging. De consumentenprijsindex omvat niet de rentemarge van banken, maar wel consumptiegebonden belastingen; bij de consumptieprijs is het andersom.					

De incidentele loonontwikkeling in de marktsector bedraagt in de raming dit jaar ½% en volgend jaar ¾%. Veranderingen in de samenstelling van het bestand van werknemers, zoals een verdere stijging van het opleidingsniveau, hebben in beide jaren een opwaarts effect op het gemiddelde loon van ¾%-punt (structureffect). De sterke afname van de economische groei heeft een drukkend effect op winstdelingen en bonussen, waardoor de loondrift zowel dit jaar als volgend jaar naar verwachting licht negatief wordt (-¼%-punt). De sterke conjuncturele daling van het ziekteverzuim heeft volgend jaar een opwaarts effect op de incidentele loonontwikkeling (¼%-punt). Het effect van het ziekteverzuim is statistisch van aard: bij de bepaling van het brutoloon per arbeidsjaar tellen de zieke werknemers wel mee in het arbeidsvolume, maar de loondoorbetaling bij ziekte wordt geboekt onder de sociale lasten voor werkgevers.

Inflatie en pensioenfondsen

Op welke manier beïnvloedt prijsinflatie de vermogenspositie en het beleggingsbeleid van pensioenfondsen? Bij het beantwoorden van deze vraag wordt onderscheid gemaakt tussen de nominale en de reële dekkingsgraad. De nominale dekkingsgraad beschrijft de verhouding tussen de bezittingen en de nominale verplichtingen. De reële dekkingsgraad is gebaseerd op reële aanspraken die rekening houden met toekomstige prijs- en/of looninflatie. Het effect van inflatie op de pensioenpremie en de indexatie is op voorhand niet eenduidig, aangezien dit sterk afhankelijk is van de vraag of pensioenfondsen op de nominale of reële dekkingsgraad koersen.

Inflatie beïnvloedt de nominale dekkingsgraad zowel via de bezittingen als de verplichtingen. Het financieel toetsingskader (FTK) schrijft voor dat onvoorwaardelijke toezeggingen gedekt moeten worden. In de praktijk vallen deze toezeggingen veelal samen met nominale aanspraken. Pensioenfondsen met een indexatie-ambitie zijn wettelijk overigens wel verplicht het premiebeleid daarop af te stemmen. Een toename in de inflatie(verwachting) leidt tot een hogere nominale rente. Inflatie is dan gunstig voor de nominale dekkingsgraad, omdat de marktwaarde van de verplichtingen daalt. Daar staat tegenover dat bij een hogere rente ook de vastrentende beleggingen minder waard worden, wat een negatief effect heeft op de dekkingsgraad. Het uiteindelijke effect op de nominale dekkingsgraad wordt bepaald door het verschil in rentegevoeligheid van verplichtingen en bezittingen. Omdat voor de meeste fondsen de verplichtingen een langere gemiddelde looptijd hebben dan de bezittingen, is de rentegevoeligheid van de verplichtingen vaak groter. Een hogere inflatie verbetert dan de nominale dekkingsgraad.

Voor zover inflatie geen effect heeft op de reële rente, leidt een inflatiemutatie niet tot een verandering in de marktwaarde van de reële verplichtingen. Een inflatiestijging beïnvloedt de reële dekkingsgraad dan uitsluitend via een waardedaling van de nominale bezittingen. Dat betekent, in tegenstelling tot de nominale dekkingsgraad, dat de reële dekkingsgraad verslechtert als de inflatie toeneemt.

Om een gevoel te krijgen voor de effecten van een inflatieschok op de nominale en reële dekkingsgraad, wordt een representatief pensioenfonds geanalyseerd waarvan het vermogen voor de helft is belegd in nominale obligaties en voor de helft in aandelen. Er wordt aangenomen dat het aandelenvermogen volledig gecorreleerd is met inflatie en dat inflatiemutaties één-op-één doorwerken in de nominale rente. De reële rente is dus ongevoelig voor inflatie. De gemiddelde looptijd van de verplichtingen wordt gesteld op 15 jaar. Gangbare obligatiebeleggingen van een pensioenfonds kennen een gemiddelde looptijd van ongeveer 5 jaar. Uitgaande van deze veronderstellingen en een initiële dekkingsgraad van 135% nominaal (wat overeenkomt met 95% reëel), leidt een permanente inflatieschok van 1%-punt tot een stijging van de nominale dekkingsgraad van circa 20%-punt. De reële dekkingsgraad daalt daarentegen, met slechts 2%-punt. Vergeleken met de nominale dekkingsgraad is dit effect beperkt omdat de waarde van de reële verplichtingen ongevoelig is voor inflatie.

Een pensioenfonds kan de fluctuaties in de nominale dekkingsgraad beperken door met behulp van derivaten de rentegevoeligheid van de beleggingen op te voeren. In het meest extreme geval waarin de rentegevoeligheid van het pensioenvermogen en de nominale verplichtingen gelijk zijn, is de nominale dekkingsgraad ongevoelig voor inflatiemutaties. De nadelige consequentie is alleen dat de volatiliteit van de reële dekkingsgraad dan toeneemt. In dit geval leidt een inflatieschok van 1%-punt tot een daling in de reële dekkingsgraad van 95% naar 81%.

Doordat de nominale en reële dekkingsgraad tegengesteld reageren op een inflatieschok, ontstaat voor het beleggingsbeleid een spanningsveld tussen de wens om te voldoen aan de nominale eisen van het toezichtregime en de wens om een geïndexeerd pensioen aan te kunnen bieden. Vanwege de nominale toezichteisen zal het kortetermijnbeleid gericht zijn op het afdekken van renterisico's in de nominale dekkingsgraad. Maar omdat een nominale beleggingsstrategie geen goede verzekering biedt voor het inflatierisico, kan dit beleid op de lange termijn gaan wringen met een ambitie om volledig te indexeren. Een pensioenfonds dat streeft naar volledige indexatie is dus genoodzaakt een balans te vinden tussen het afdekken van renterisico's door nominale beleggingen op de korte termijn en het extra inflatierisico op de lange termijn.

De sociale lasten voor werkgevers stijgen dit jaar, met name vanwege een verhoging van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW. Voor komend jaar wordt een daling voorzien, dankzij de verlaging van de AWF-premie voor werkgevers, de daling van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW en de daling van het ziekteverzuim. De daling van de sociale lasten compenseert de ophoop van de contractloonstijging en de incidentele loonstijging. De loonvoet in de marktsector stijgt dit jaar naar verwachting met 4¼% en volgend jaar met 4%.

De toename van de loon- en prijsstijging en de daling van de koersen van aandelen hebben de dekkingsgraad van pensioenfondsen aanzienlijk verlaagd (zie kader). De verwachting is dat de aanvullende pensioenen in 2009 slechts gedeeltelijk zullen worden geïndexeerd en dat de pensioenpremies in beperkte mate worden verhoogd.

3.4 Arbeidsmarkt

Spanning op arbeidsmarkt neemt af maar blijft hoog

De werkgelegenheid is het afgelopen jaar sterk gegroeid en de werkloosheid is gedaald tot een niveau dat internationaal gezien erg laag is. Door de ontwikkeling van de conjunctuur is een ommekeer echter nabij. Zo is het aantal vacatures in de eerste helft van 2008 licht gedaald, maar ligt nog wel op een hoog niveau. De aantallen ontslagaanvragen en faillissementen dalen nog wel, maar minder sterk dan voorheen.¹² Naar verwachting zal de groei van de werkgelegenheid dit jaar redelijk hoog zijn en volgend jaar duidelijk lager uitvallen. De werkloosheid neemt dit jaar waarschijnlijk licht af en loopt het komend jaar licht op. De spanning op de arbeidsmarkt zal dan voor het eerst sinds jaren enigszins afnemen, maar blijft hoog.

Stijging arbeidsaanbod gering in 2009

Het arbeidsaanbod blijft in de ramingsjaren stijgen, maar naar verwachting zal vooral komend jaar de stijging beduidend kleiner zijn dan in de voorgaande jaren. De afvlakking van de toename is vooral het gevolg van de gematigde economische groei. De afgelopen jaren hebben relatief veel personen zich op de arbeidsmarkt begeven vanwege de gunstige economische omstandigheden. Het komende jaar zal de aantrekkende werking van de krapte op de arbeidsmarkt echter minder worden. Dit effect is zichtbaar in het conjuncturele deel van de toename van het arbeidsaanbod, het geschatte effect (in personen) daalt van 90 000 in 2007 naar 75 000 in 2008 en 15 000 in 2009.

Participatie ouderen stijgt, toename tijdelijke arbeidsmigratie zwakt af

Het arbeidsaanbod blijft toenemen als gevolg van structurele ontwikkelingen. Zo stijgt de bruto participatie van personen van 55 tot en met 64 jaar. Op zich leidt de veroudering van de beroepsbevolking tot een daling van de participatie, omdat de oudere leeftijdsgroepen een lage participatiegraad kennen. Sinds enkele jaren wordt het negatieve effect van de demografie

¹² Het aantal faillissementen bij particulieren en eenmanszaken is overigens wel fors gedaald, maar daarbij speelt de wijziging in de Wet Schuldsanering Natuurlijke Personen een belangrijke rol.

echter gedempt door een stijging van het aantal oudere werknemers dat langer doorgaat met werken (zie kader). De toename van het arbeidsaanbod is echter nog steeds vooral het gevolg van een toenemende participatie van vrouwen. Langzaam maar zeker vervangen de jongere en hoger opgeleide generaties vrouwen met een hogere participatiegraad de oudere generaties op de arbeidsmarkt.

In de afgelopen jaren heeft tijdelijke arbeidsmigratie duidelijk bijgedragen aan de groei van het arbeidsaanbod, maar dit effect zal in de nabije toekomst waarschijnlijk afvlakken.¹³ Permanente en tijdelijke arbeidsmigratie hebben ieder een eigen effect op het arbeidsaanbod en de werkgelegenheid. Permanente migranten behoren tot de Nederlandse bevolking en participeren niet altijd op de arbeidsmarkt. Tijdelijke arbeidsmigranten behoren daarentegen niet tot de Nederlandse bevolking, maar hebben wel per definitie een baan en participeren daarmee op de Nederlandse arbeidsmarkt. Het is met name de tijdelijke arbeidsmigratie die de afgelopen jaren sterk is gestegen. Door de aantrekkende economie in het belangrijkste land van herkomst, Polen, zal de toename van het aantal tijdelijke arbeidsmigranten naar verwachting afzakken.

	2006	2005	2006	2007	2008	2009
	niveau in dzd	mutaties per jaar in dzd personen				
Arbidsaanbod ^a	7690	17	103	144	125	60
w.v. demografie		- 20	- 31	- 35	- 20	- 15
participatie		87	90	88	75	65
conjunctureel		- 70	25	91	75	15
		mutaties per jaar in %				
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	6600	0,0	1,9	2,3	1¼	¼
w.v. marktsector	4901	0,0	2,1	2,6	2	0
zorgsector	843	1,6	3,0	2,4	2½	2½
overheid	779	- 1,9	- 0,8	0,5	¼	¾
Beroepsbevolking ^b	7486	0,0	1,2	1,6	1½	¾
Werkzame beroepsbevolking	7074	0,0	2,2	2,6	2	½
		niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)		483	413	344	315	335
Werkloze beroepsbevolking (in %)		6,5	5,5	4,5	4	4¼

^a Personen die zich aanbieden voor ten minste 12 uur per week.
^b Personen van 15 t/m 64 jaar die zich aanbieden voor ten minste 12 uur per week en woonachtig zijn in Nederland.

Toename werkgelegenheid stagneert

De groei van de werkgelegenheid in arbeidsjaren, die in 2007 nog 2,3% bedroeg, valt naar verwachting terug naar 1¼% in 2008 en ¼% in 2009. Door de gunstige productieontwikkeling

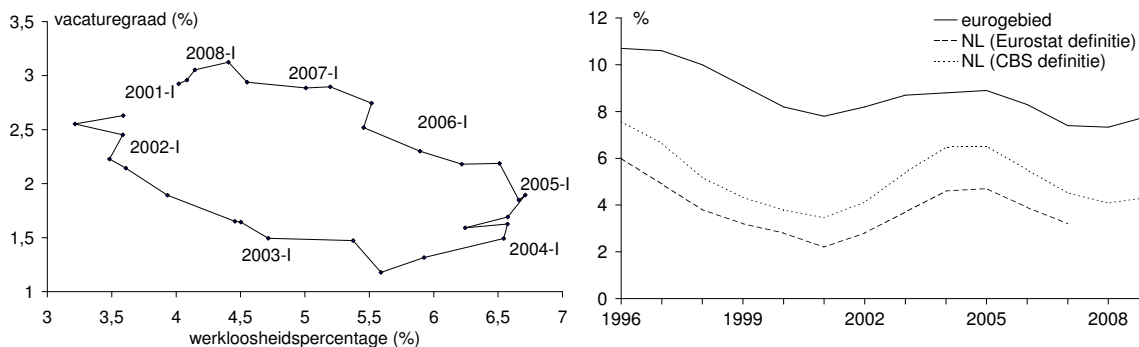
¹³ A. Wiering, R. Euwals en H. de Groot, 2008, Tijdelijke en permanente Poolse migratie, *Economische Statistische Berichten*, No. 4539.

in het recente verleden groeit de werkgelegenheid in de marktsector dit jaar nog met 2%. Doorgaans reageert de werkgelegenheid met een vertraging van een half tot driekwart jaar op de productieontwikkeling. Komend jaar blijft de werkgelegenheid in de marktsector waarschijnlijk gelijk, voornamelijk als gevolg van een terugval van de productiegroei en een verslechtering van de winstgevendheid (zie paragraaf 3.2.2). De groei van de totale werkgelegenheid komt volgend jaar dan ook vrijwel geheel op het conto van de zorgsector, waar de werkgelegenheid gestaag blijft groeien.

Werkloosheid blijft laag ondanks stijging

Dit jaar bereikt de werkloosheid naar verwachting een niveau van gemiddeld 4% (315 000 personen) en zal komend jaar licht stijgen naar 4¼% (335 000 personen). Door structurele ontwikkelingen, zoals de stijgende participatie van vrouwen en ouderen, blijft het arbeidsaanbod toenemen terwijl de groei van de werkgelegenheid daar volgend jaar bij achterblijft. Hierdoor loopt de spanning op de arbeidsmarkt in 2009 voor het eerst in drie jaar niet verder op. De ontwikkeling van de UV-curve (waarbij ‘UV’ staat voor ‘unemployment vacancies’) is een eerste teken van de afnemende spanning. In de eerste helft van 2008 is het niveau van de werkloosheid nog gedaald door de gunstige economische omstandigheden. Zoals gezegd reageert de vraag naar arbeid met vertraging op de ontwikkeling van de productie, zodat de werkloosheid in 2008 naar verwachting nog relatief laag blijft. Het aantal vacatures en daarmee de vacaturegraad zijn in de eerste helft van 2008 echter al licht gedaald. De curve bevindt zich dus op een keerpunt, waarbij de beweging tegen de klok in naar beneden gaat en vervolgens waarschijnlijk weer naar rechtsonder.

Figuur 3.8 UV-curve (links) en werkloosheidspercentage in Nederland en eurogebied (rechts)^a

^a Voor Nederland zijn twee werkloosheidsdefinities opgenomen. De belangrijkste verschillen zijn dat de EUROSTAT definitie de bevolking 15-74 beschouwt die één uur of meer per week wil werken en de CBS definitie de bevolking 15-64 die 12 uur of meer per week wil werken.

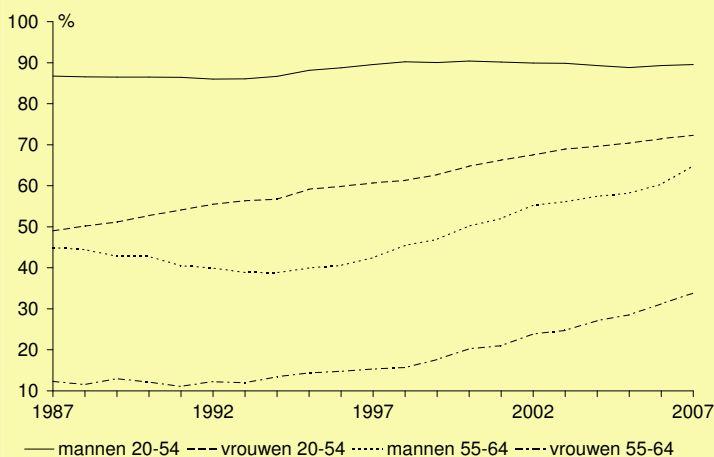
Ondanks de geraamde lichte stijging van de werkloosheid blijft het niveau in meerdere opzichten laag. Ten eerste is de geraamde werkloosheid van 4¼% in 2009 nog steeds laag ten opzichte van de evenwichtswerkloosheid, die voor 2009 is geschat op 5¾% (figuur 3.1, rechts). Dus ondanks de lichte oploop van het aantal werklozen blijft de arbeidsmarkt nog steeds relatief

Participatie van vrouwen en ouderen stijgt

Participatie op de arbeidsmarkt is om verschillende redenen een belangrijke doelstelling van het kabinetsbeleid. Vanuit sociaal oogpunt draagt participatie bij aan de integratie van kansarme groepen in de maatschappij en vanuit economisch oogpunt draagt het bij aan de financiële houdbaarheid van de welvaartsstaat. De participatiegraad van de bevolking 20-64 jaar is de afgelopen jaren sterk gestegen, van 62% in 1987 tot 74% in 2007. Naar verwachting zal de participatie verder stijgen naar 75% in 2009. Welke groepen dragen bij aan de toename van de participatie?

De participatie van mannen van 20-54 jaar is stabiel en beweegt hooguit licht met de conjunctuur mee. In de jaren met een hoge economische groei is de participatie van mannen namelijk iets hoger. De participatie van vrouwen van 20-54 jaar is sterk gestegen. Hierbij speelt het stijgende opleidingsniveau van vrouwen een belangrijke rol. Daarnaast is echter ook de veranderende bereidheid om te participeren over de opeenvolgende generaties vrouwen belangrijk, mede beïnvloed door ontwikkelingen in de kinderopvang en de maatschappelijke houding tegenover werkende moeders.^a De participatie van vrouwen van 55-64 jaar neemt eveneens toe. Ook hier worden oudere generaties vrouwen vervangen door jongere generaties met een hogere participatie.

Bruto participatiegraad van bevolking naar leeftijd en geslacht, 1987-2007

De ontwikkeling van de participatie van mannen van 55-64 jaar kent een duidelijke trendbreuk. De daling die over een lange periode heeft plaatsgevonden is rond 1995 omgebogen in een stijging. Het is aannemelijk dat gunstige economische omstandigheden en een veranderende houding van werkgevers en oudere werknemers tegenover langer doorwerken hieraan hebben bijgedragen. Vanaf 1997 heeft ook een sterkere financiële prikkel tot doorwerken door de overgang van VUT naar prepensioenregelingen bijgedragen aan de toename van de participatie van ouderen. De overgang is in 1997 begonnen voor werknemers van de overheid en het onderwijs, andere sectoren volgden later. In 2006 en 2007 is de participatie zelfs relatief sterk opgelopen. Hierbij speelt de wet VPL en het feit dat de resterende VUT-regelingen voor 55-plussers per 1 januari 2006 actuariel neutraal zouden moeten zijn een belangrijke rol.^b De huidige sterke toename zal echter weer afzakken omdat iedereen zich zal aanpassen aan het post-vut tijdperk. Het effect van de maatregel op de participatie van de totale beroepsbevolking zal desondanks toenemen. Door de vergrijzing neemt immers het aandeel van de groep van 55-64 jaar in de beroepsbevolking over de tijd toe.

^a R. Euwals, M. Knoef en D. van Vuuren, 2007, The Trend in Female Labour Force Participation: What to Expect for the Future?, CPB Discussion Paper 93.

^b CPB, Effecten van participatiebeleid, CPB Notitie, 6 juni 2008.

gespannen. Ten tweede blijft de werkloosheid laag in vergelijking met andere landen. Het Nederlandse werkloosheidspercentage volgt over de tijd heen hetzelfde patroon als het gemiddelde in het eurogebied, maar het Nederlandse niveau is beduidend lager (zie figuur 3.8, rechts). In 2007 kende Nederland zelfs het laagste werkloosheidspercentage van alle landen in het eurogebied.

4 Collectieve financiën en koopkracht

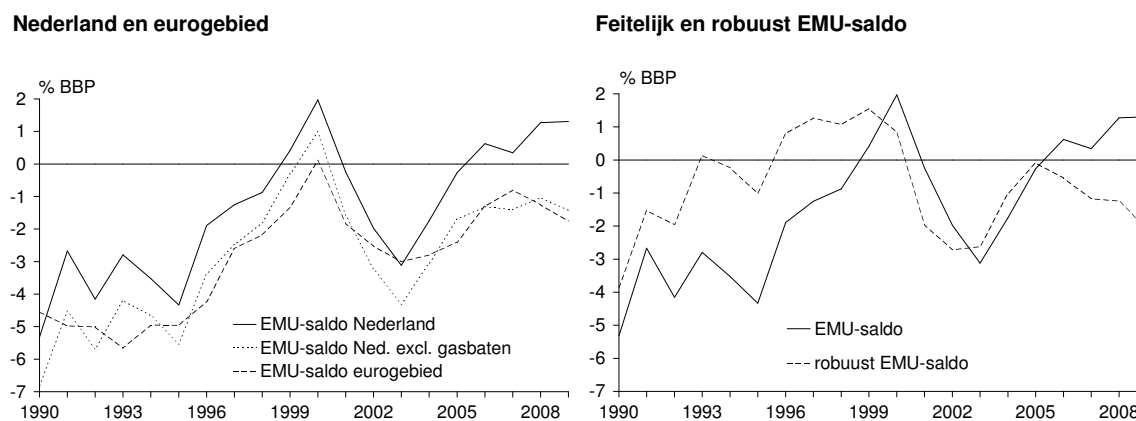
Het begrotingsoverschot verbetert dit jaar en blijft volgend jaar stabiel. In beide jaren nemen de aardgasbaten sterk toe. Het uitgavenkader wordt volgend jaar onderschreden met ¼ mld euro: tegenover een grote ruilvoetwinst staan tegenvallers bij de kinderopvang, persoonsgebonden budgetten in de AWBZ en werkloosheidsuitgaven. Het kabinet geeft volgend jaar 2½ mld euro meer lastenverlichting dan is vastgelegd in het inkomstenkader. De endogene groei van de belasting- en premieontvangsten blijft in 2009 aanzienlijk achter bij het BBP. De koopkracht neemt dit jaar in doorsnee ½% af. Volgend jaar gaan de meeste werkenden erop vooruit; voor uitkeringsgerechtigden en 65-plussers is het beeld gemengd.

4.1 Inleiding

Sterke verbetering EMU-saldo door aardgasbaten

Het EMU-saldo verbetert naar verwachting van 0,3% BBP in 2007 tot 1,3% BBP in 2009. De ontwikkeling van het EMU-saldo is opmerkelijk in Europees perspectief. In 2003 lag het EMU-saldo, na de sterke verslechtering in de daaraan voorafgaande jaren, op het gemiddelde in het eurogebied. Het begrotingssaldo verbeterde in 2004-2005 veel sterker dan in de meeste andere Europese landen, vooral door relatief grote ombuigingen en lastenverzwaringen. De verdere relatieve verbetering in de jaren daarna valt volledig toe te schrijven aan een sterke toename van de aardgasbaten. Gecorrigeerd daarvoor, verbetert het Nederlandse EMU-saldo evenals in het eurogebied nauwelijks (figuur 4.1).

Figuur 4.1 EMU-saldo Nederland in internationaal en lange-termijnperspectief, 1990-2009

Onderliggende ontwikkeling EMU-saldo minder rooskleurig

De onderliggende ontwikkeling van de overheidsfinanciën wordt ten dele weerspiegeld in het structurele EMU-saldo, waarin wordt gecorrigeerd voor de stand van de conjunctuur.¹⁴ De conjuncturele component van het saldo wordt bepaald op basis van de geschatte afwijking

¹⁴ Bovendien wordt gecorrigeerd voor belangrijke incidenten. In 2009 is het structurele saldo neerwaarts gecorrigeerd voor de vertekening van het EMU-saldo met 0,3% BBP in verband met incidenteel lage EU-afrachten (zie paragraaf 4.3). Daar staat tegenover dat het structurele saldo in 2007 en 2008 juist 0,15% BBP is verhoogd. Dit zat nog niet eerder in het beeld.

tussen het feitelijke BBP en het potentiële BBP (de output gap) en de gevoeligheid van het EMU-saldo voor de stand van de conjunctuur (de zogenoemde begrotingselasticiteit). Deze berekening is omgeven met een aanzienlijke onzekerheidsmarge, zoals blijkt uit een vergelijking van de resultaten van de methode die de Europese Commissie (EC) hanteert bij de toetsing van de Europese begrotingsafspraken en de rekenmethode van het CPB (figuur 4.2).¹⁵ De inschatting van het niveau van de conjuncturele component loopt aanzienlijk uiteen. Opvallend is het grote verschil (1½% BBP) in uitkomsten voor 2009. Juist aan het einde van de projectieperiode is de conjuncturele component van het tekort moeilijk te schatten en deze wordt daarom achteraf vaak aanzienlijk bijgesteld. De bruikbaarheid van het structurele saldo als sturingsvariabele is daarom op het moment van besluitvorming beperkt.¹⁶

De ontwikkeling van het structurele EMU-saldo wordt, evenals het feitelijke saldo, sterk beïnvloed door de aardgasbaten. Voor een beoordeling van de onderliggende ontwikkeling kan het beste worden gekeken naar het robuuste EMU-saldo, waarin niet alleen voor de conjunctuur maar ook voor de aardgasbaten en de rentelasten en -ontvangsten wordt gecorrigeerd.¹⁷ De aardgasbaten zijn door de gestegen olieprijzen sinds de eeuwwisseling sterk toegenomen (figuur 4.2). Voor 2009 wordt een opbrengst van 2,7% BBP geraamd, aanzienlijk hoger dan de 2,0% BBP waarvan door het CPB werd uitgegaan aan het begin van de kabinetsperiode. Tot voor kort werd ruim 40% van de niet-belastingmiddelen uit aardgas gebruikt voor voeding van het Fonds Economische Structuurversterking (FES). Door de vaste voeding van het FES in deze kabinetsperiode leiden deze meevallende aardgasbaten niet tot bestedingsdrang via dit begrotingsfonds.

Het robuuste EMU-saldo laat na 2005 een aanzienlijke verslechtering zien. Hoewel dit saldo een beter beeld geeft van de onderliggende consolidatie-inspanningen, moeten de uitkomsten met grote voorzichtigheid worden gehanteerd. De geschetste onzekerheid over de omvang van de conjunctuurcorrectie werkt ten volle door in het robuuste saldo en maakt ook deze indicator minder geschikt als stuurvariabele lopende de kabinetsperiode. Alle Nederlandse kabinetten sinds 1994 sturen de overheidsfinanciën gedurende de kabinetsperiode op basis van de begrotingsregels van het trendmatige begrotingsbeleid.

Trendmatig begrotingsbeleid: betrouwbaar kompas in turbulente tijden?

De aanzienlijke bijstelling van het economische beeld sinds de opstelling van de budgettaire kaders in de zomer van 2007 illustreert treffend de onzekerheden waarmee economische prognoses voor de korte termijn zijn omgeven. De ramingsfouten van de kerngrootheden van de

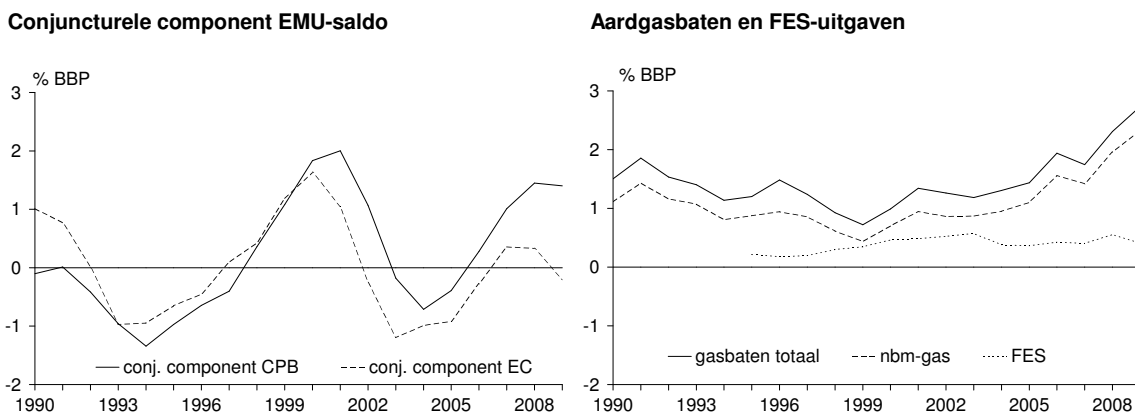
¹⁵ Ook komt uit de figuur naar voren dat het CPB uitgaat van een andere fasering van het conjuncturele effect. Het CPB rekent in tegenstelling tot de EC met een vertraging van 3 kwartalen, omdat de belastinginkomsten en de werkloosheidsuitgaven met vertraging reageren op een verandering van het tempo van de economische groei.

¹⁶ Zie ook Twaalfde rapport Studiegroep Begrotingsruimte, Vergrijzing en houdbaarheid, blz. 37-38.

¹⁷ De conjunctuurcorrectie is op basis van de CPB-methode.

Nederlandse economie hangen in sterke mate samen met de onjuiste inschatting van het ‘buitenlandbeeld’.¹⁸ Het open karakter van de Nederlandse economie speelt hierbij een belangrijke rol. De wisselvalligheid van de groeiverwachtingen onderstreept nog eens dat het praktisch onmogelijk is om een actief anti-cyclisch beleid te voeren. Centraal element van het door het kabinet gevoerde trendmatig begrotingsbeleid is daarom het dempen van de conjuncturele fluctuaties door het zoveel mogelijk laten werken van de zogenoemde automatische stabilisatoren aan de inkomstenkant van de begroting. Bij een zwakke conjunctuur loopt het begrotingssaldo vanzelf terug door minder groei van de belasting- en premie-inkomsten, bij gunstige conjunctuur doet zich het omgekeerde voor. De voorgenoemde maatregelen aan de inkomstenkant zijn daarbij vastgelegd in een inkomstenkader (zie paragraaf 4.2).

Figuur 4.2 Correctieposten robuust EMU-saldo, 1990-2009

Om de ontwikkeling van de collectieve uitgaven te beheersen zijn plafonds afgesproken, die de reële uitgaven van de drie budgetdisciplinesectoren aan maxima binden. Dit betekent dat deze plafonds in beginsel worden aangepast als de prijsstijging van de nationale bestedingen hoger of lager uitvalt dan aan het begin van de kabinetsperiode is voorzien. Van de uitgaven onder het kader zijn vooral de werkloosheidsuitkeringen en de lonen en prijzen conjunctuurgevoelig. In een neergaande conjunctuur worden hogere werkloosheidsuitkeringen veelal gecompenseerd door een verbetering van de ruilvoet (de stijging van de lonen en prijzen in de collectieve sector neemt meer af dan die van de prijs van de nationale bestedingen). De huidige verbetering van de ruilvoet is echter veel groter dan gebruikelijk in een neergaande conjunctuur. De hogere invoerprijzen van olie en andere grondstoffen leiden tot een aanzienlijk hogere inflatie dan bij het opstellen van de budgettaire kaders werd voorzien. De loonstijging komt echter ongeveer uit op het niveau dat destijds werd verwacht. De hogere prijs van de nationale bestedingen leidt daarom tot een additionele ruilvoetwinst onder het uitgavenkader van circa 2 mld euro in 2009 (zie ook paragraaf 4.3).

¹⁸ Zie H. Kranendonk en J. Verbruggen, Trefzekerheid van korte-termijnramingen en middellange-termijnverkenningen, CPB Document 131, 2006.

De regels van het trendmatig begrotingsbeleid, gebaseerd op het handhaven van het uitgaven- en inkomstenkader, zijn een belangrijk instrument bij het vasthouden van de koers naar de budgettaire doelstellingen van het kabinet voor de middellange en lange termijn. Het feitelijke, structurele en robuuste saldo zijn lopende de kabinetsperiode geen geschikte bakens. De begrotingsregels laten echter ruimte voor interpretatie. Keuzes blijven noodzakelijk, zoals het al dan niet, structureel of tijdelijk, aanwenden van de ruilvoetwinst onder het uitgavenkader.¹⁹ De hogere invoerprijzen leiden weliswaar tot ruimte onder het uitgavenkader, maar niet tot een verbetering van het EMU-saldo (zie de onzekerheidsvariant in hoofdstuk 1). Wanneer deze ruilvoetwinst wordt aangewend voor hogere structurele uitgaven, resulteert een verslechtering van de lange-termijnhoudbaarheid van de overheidsfinanciën.

Tabel 4.1 Kerngegevens Collectieve financiën en koopkracht, 2005-2009					
	2005	2006	2007	2008	2009
	% BBP				
Bruto collectieve uitgaven	44,8	45,9 ^a	45,4	45,5	45,2
Collectieve lasten	37,6	39,1 ^a	38,9	39,8	39,4
Niet-belastingmiddelen	7,0	7,4	6,8	6,9	7,1
EMU-saldo	-0,3	0,6	0,3	1,3	1,3
EMU-saldo structureel (EC-methode)	0,6	0,9	0,2	1,1	1,3
Idem, CPB-methode	0,1	0,4	-0,5	0,0	-0,4
Robuust EMU-saldo	-0,1	-0,5	-1,2	-1,2	-2,1
EMU-schuld	51,8	47,4	44,7	42,1	39,6
Microlastenontwikkeling (mld euro)	2¾	-1¼	-1	5	-¼
Koopkracht, mediaan alle huishoudens (% mutatie)	-1,4	2,1	1,5	-½	½

^a In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% BBP hoger uit als gevolg van de invoering van de Zorgverzekeringswet (ZVW).

4.2 Beleidsuitgangspunten

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2008

De beleidsuitgangspunten voor 2008 zijn sinds het CEP 2008 op enkele punten gewijzigd. Aan de uitgavenkant wordt de beleidsreserve voor 2008 (0,15 mld euro) incidenteel ingezet, onder meer ten behoeve van armoedebestrijding en monumentenzorg. De uitgaven aan kinderopvang stijgen ten opzichte van het CEP met 0,6 mld euro. Dit wordt veroorzaakt door de explosieve groei in het gebruik van kinderopvang (zie paragraaf 5.2). Zo zijn er grotere effecten van de beleidsintensivering uit 2007, waardoor vooral de buitenschoolse opvang een sterke toename laat zien. Daarnaast groeit de gastouderopvang veel harder dan verwacht, met name door het formaliseren van voorheen informele opvang door familie en bekenden. Op het terrein van sociale zekerheid en arbeidsmarkt is de invoering van het grootste deel van de tijdelijke

¹⁹ De begrotingsregel luidt: 'Ruimte onder het uitgavenkader voorzover ontstaan door (tijdelijke) meevallers als gevolg van een gunstiger macro-economische ontwikkeling (zoals een lager volume in de sociale zekerheid, of een ruilvoetwinst) mag niet structureel worden aangewend' (Miljoenennota 2008, blz. 106).

loonkostensubsidies voor langdurig werklozen en arbeidsongeschikten een jaar uitgesteld. Hierdoor komen de WW-uitgaven 0,1 mld euro lager uit.

De microlasten (MLO) komen ½ mld euro lager uit ten opzichte van het CEP 2008. De maatregel om te bezuinigen op de buitengewone uitgavenaftrek door de ziektekostenpremies niet meer aftrekbaar te maken met gelijktijdige verlaging van de drempel, levert volgens nieuwe inzichten geen bezuiniging op. Dit impliceert dat de afschaffing van de buitengewone uitgavenaftrek in 2009 tot een extra lastendrukstijging van ½ mld euro leidt.

Budgettaire verruiming in 2009

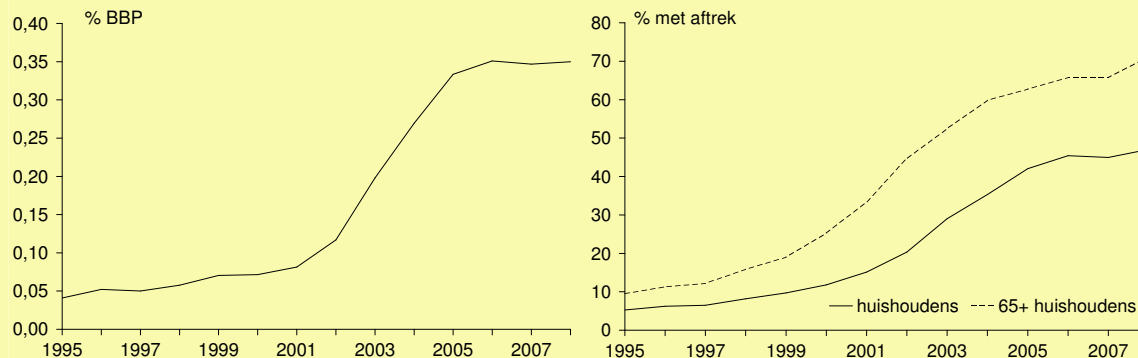
Volgend jaar is de netto intensivering 2¾ mld euro, terwijl de MLO per saldo ¼ mld euro daalt. Deze cijfers worden sterk beïnvloed door de afschaffing van de buitengewone uitgavenaftrek (BU) voor ziektekosten en invaliditeit (een belastinguitgave). De doelgroep van chronisch zieken en gehandicapten wordt gecompenseerd door een breed pakket aan maatregelen aan de inkomsten- en de uitgavenkant van de begroting (zie ook tekstkader). Voor de microlastenontwikkeling is het netto effect een verhoging met 1½ mld euro: afschaffing van de buitengewone uitgavenaftrek leidt tot een lastenverzwaring van 2 mld euro, die deels wordt gecompenseerd via de nieuwe fiscale regeling voor chronisch zieken (-¼ mld euro) en verlaging van de eigen bijdrage AWBZ (-¼ mld euro). De compensatie aan de uitgavenkant betreft een AOW-tegemoetkoming (¼ mld euro) en een tegemoetkoming voor arbeidsongeschikten (¼ mld euro). Deze maatregelen dienen ook als tegenwicht voor de doorwerking van de buitengewone uitgavenaftrek naar inkomensafhankelijke regelingen; dit betreft vooral besparingen bij de zorg- en huurtoeslag (¼ mld euro).

Afgezien van de effecten van de BU bedraagt de netto intensivering in totaal 1¾ mld euro. De uitgaven op de rijksbegroting in enge zin nemen per saldo met 1¾ mld euro toe. De belangrijkste intensiveringen doen zich voor in het onderwijs, het kindgebonden budget en veiligheid. Daarnaast zijn voor 2009 extra middelen (0,2 mld euro) voor de wijkaanpak ter beschikking gesteld. Daartegenover staan bezuinigingen bij onder meer het openbaar bestuur (efficiencytaakstellingen) en de subsidies. Voorts worden voor 0,5 mld euro specifieke uitkeringen aan de gemeenten afgekocht. De tegenvaller die zich voordoet bij de kinderopvang loopt op van 0,6 mld euro in 2008 tot 1,0 mld euro in 2009. Deze uitgaventoename wordt voor 0,5 mld euro gecompenseerd door een aanvullend pakket maatregelen. Bij de kinderopvangtoeslag wordt de ouderbijdragentabel in 2009 aangepast, waardoor met name de huishoudens met hogere inkomens minder toeslag krijgen (0,4 mld euro). Verder worden de mogelijkheden tot het factureren van niet-gebruikte opvanguren beperkt en wordt de maximum uurprijs bevroren in 2009.

Hoe effectief was de buitengewone uitgavenaftrek?

Sinds 2002 is het budgettair beslag van de buitengewone uitgavenaftrek voor ziekte en invaliditeit verdrievoudigd tot 0,35% BBP (2 mld euro). Vooral door wijzigingen in de regeling is het gebruik door chronisch zieken en gehandicapten gestegen van 10% in 1999 naar 50% in 2005.^a Aan de andere kant wordt 50% van deze doelgroep nog steeds niet bereikt. Daarnaast is het gebruik buiten de doelgroep ook sterk gestegen: inmiddels profiteert bijna de helft van alle huishoudens en tweederde van de 65+ huishoudens van deze regeling. Wat verklaart deze sterke stijging?

Budgettair beslag en relatief gebruik van de buitengewone uitgavenaftrek

Fundamenteel probleem is dat de doelgroep slecht is af te bakenen. Er is geen eenduidige juridische en medische definitie voor chronisch zieken of gehandicapten. Daarom is ervoor gekozen om aan te sluiten bij bepaalde zorgkosten. Het betreft een breed pakket aan kosten, zoals medicijnen, verzorging en verpleging, hulpmiddelen, woningaanpassingen en kosten van adoptie, bevalling en begrafenissen. Ook is voor niet benoembare kosten een chronisch ziekenforfait in het leven geroepen en is voor personen met een laag inkomen een vermenigvuldigingsfactor geïntroduceerd. Hierdoor kan de aanschaf van een bril van 350 euro tot een aftrekpost van meer dan 1500 euro leiden, terwijl de belastingplichtige verder volkomen gezond is.^b Daarnaast werkt de aftrek van de buitengewone uitgaven door naar inkomensafhankelijke regelingen, zoals zorg- en huurtoeslag. Dit kan er toe leiden dat een 65+ echtpaar met een klein aanvullend pensioen door thuiszorg te nemen de eigen bijdrage van 1200 euro uiteindelijk voor 1500 euro krijgt vergoed.^b Tot slot is voor de belastingdienst controle van noodzaak en omvang van de kosten een moeilijke en arbeidsintensieve taak.

Deze aspecten van de buitengewone uitgavenaftrek zijn inmiddels bekend bij de calculerende burger en haar belastingadviseurs. Dit alles heeft ertoe geleid dat het doel van de regeling maar in beperkte mate is bereikt en dat veel geld is gegaan naar onbedoeld gebruik en soms ook misbruik. Dit alles wordt betaald door andere burgers.

Het kabinet heeft besloten de buitengewone uitgavenaftrek volgend jaar af te schaffen en te vervangen door een breed pakket van compenserende maatregelen. Conform de nieuwe regeling chronisch zieken en gehandicapten, zullen 2 miljoen huishoudens op basis van hun zorgintensiteit (AWBZ, WMO of ZVW) een forfaitair bedrag krijgen variërend van 100 tot 450 euro; een groot deel van deze huishoudens ontvangt ook reeds een compensatie van 43 euro voor de eigen bijdrage in de ZVW. Aanvullend op de WAO-uitkeringen, zullen ongeveer 0,7 miljoen arbeidsongeschikten een extra tegemoetkoming krijgen van 225 euro. De 2,5 miljoen volledige AOW-uitkeringen^c krijgen ter compensatie gemiddeld 160 euro. Gemeenschappelijk kenmerk van deze compenserende maatregelen is dat ze geen directe relatie hebben met de echte extra uitgaven van chronisch zieken en gehandicapten en dat ze, net als de buitengewone uitgavenaftrek, niet zijn gericht op een beperkte groep van huishoudens.

^a Cijfers volgens panelonderzoek chronisch zieken en gehandicapten, NIVEL & SEO, Aftrek buitengewone uitgaven 2005 door chronisch zieken en gehandicapten, 2007.

^b Rapport voor Tweede Kamer, Naar integratie van buitengewone uitgaven en zorgtoeslag?, september 2006.

^c Echtparen krijgen twee keer een halve AOW-uitkering.

Op het terrein van de sociale zekerheid houden de ombuigingen en intensiveringen elkaar in evenwicht. Volgend jaar wordt (voor nieuwe gevallen) een leerwerkplicht ingevoerd in combinatie met afschaffing van de bijstand voor jongeren onder de 27 jaar. Op het terrein van de WW worden tijdelijke loonkostensubsidies ingezet om werklozen aan een baan te helpen, is sprake van een premiekorting voor oudere werklozen en van aanscherping van de Richtlijn Passende Arbeid. Verder wordt de AOW-tegemoetkoming, bovenop de hiervoor genoemde compensatie vanwege de afschaffing van de BU, verhoogd met ¼ mld euro.

De collectief gefinancierde zorguitgaven (exclusief BU-pakket) nemen als gevolg van beleidsmaatregelen in 2009 per saldo af met ¼ mld euro. De beoogde invoering van maatstafconcurrentie in de ziekenhuiszorg gaat niet door. Wel wordt het aandeel van de productie van de ziekenhuizen waarover vrij wordt onderhandeld tussen verzekeraars en ziekenhuizen, het zogeheten B-segment, verhoogd van 10% naar 34%. Verder wordt een nieuw prijsbeheersingsinstrument ontwikkeld dat het kabinet in 2010 wil invoeren als de kostenbeheersing tegenvalt. Om toch de uitgaven aan ziekenhuiszorg te beheersen wordt net als vorig jaar een tariefmaatregel genomen. De uiteindelijke opbrengst van deze tariefmaatregel hangt mede af van gedragsreacties en wordt geschat op ruim 0,1 mld euro en kent daarmee een lichte oploep ten opzichte van die van vorig jaar. Het is nog niet duidelijk hoe de best-practices-regeling in de AWBZ die volgens planning in 2009 wordt ingevoerd, wordt vormgegeven. In de raming is er voornamelijk vanuit gegaan dat de beoogde opbrengst wordt gehaald, eventueel door middel van een efficiencykorting net als het voorgaande jaar. De efficiencykorting komt ongeveer 0,1 mld euro hoger uit dan vorig jaar. Verschillende kleinere intensiveringen en ombuigingen in de ZVW en de AWBZ leiden per saldo tot 0,2 mld euro hogere uitgaven. Daar staat tegenover dat het transitieakkoord met betrekking tot geneesmiddelen naar verwachting ruim 0,1 mld euro meer opbrengt.

De uitgaven buiten het kader nemen ½ mld euro toe door de hogere zorgtoeslag voor alleenstaanden (via het verlagen van het maximumpercentage).

Ongerekend het BU-pakket worden de microlasten in 2009 per saldo met 1¾ mld euro verlicht. Budgettair de belangrijkste maatregel is de verlaging van de AWF-premie voor werknemers in 2009 met 3,5%-punt (-2½ mld euro). Dit laatste betekent een vermindering van de aftrekbare premies, waardoor de loon- en inkomstenheffing ¾ mld euro hoger uitkomt. De pseudo WW-premie wordt, net als de AWF-premie voor werknemers, naar 0% verlaagd (-½ mld euro). Hierdoor krijgen ambtenaren dezelfde lastenverlichting als werknemers in de marktsector.

Voorts worden de milieubelastingen (vliegbelasting, verpakkingenbelasting en dieselaccijns) en belastingen op ongezond gedrag (accijns op tabak en alcohol en kansspelbelasting op gokkasten) verhoogd (¾ mld euro); het betreft hier grotendeels overloop van maatregelen genomen halverwege 2008. Ter bevordering van de arbeidsparticipatie wordt de algemene heffingskorting verlaagd, worden de arbeidskorting en de inkomensafhankelijke (aanvullende) combinatiekorting verhoogd en krijgen mensen die 62 jaar zijn en blijven werken

een participatiebonus; in termen van microlasten betekent dit per saldo een stijging met $\frac{3}{4}$ mld euro.

Ondanks een stijging van de zorguitgaven met $1\frac{3}{4}$ mld euro nemen de microlasten op dit terrein in 2009 met $\frac{3}{4}$ mld euro af. Belangrijkste reden is dat de exploitatietekorten van het zorgverzekeringsfonds van 2006 en 2007 ultimo 2008 naar verwachting ruimschoots zijn ingelopen. Daardoor kunnen de premies met $2\frac{1}{2}$ mld euro omlaag. Verder is aangenomen dat de verzekeraars in 2009 een winst van $\frac{1}{4}$ mld euro zullen nastreven, waar ze in 2008 naar verwachting nog een verlies van $\frac{3}{4}$ mld euro zullen maken. Bij deze uitgangspunten stijgen de ZVW-premies met $\frac{1}{4}$ mld euro. De inkomensafhankelijke bijdrage is vrijwel onveranderd ten opzichte van 2008. Tegenover de endogene stijging met $\frac{3}{4}$ mld euro staat een even grote daling als gevolg van 0,3%-punt lagere tarieven. De daling van de tarieven van de inkomensafhankelijke ZVW-bijdrage betekent een daling van het belastbaar loon of uitkering; dit leidt tot een additionele daling van de microlasten met $\frac{1}{4}$ mld euro. De nominale premies komen per saldo hoger uit en leiden tot een microlastenstijging van $\frac{1}{4}$ mld euro. De nominale premie stijgt daarbij naar verwachting van 1047 naar 1074 euro.

	2005	2006	2007	2008	2009
	mld euro				
Totaal microlastendruk	$2\frac{3}{4}$	$-1\frac{1}{4}$	-1	5	$-\frac{1}{4}$
w.v. bedrijven	$\frac{1}{4}$	0	$\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{4}$	$-\frac{3}{4}$
gezinnen	$2\frac{3}{4}$	$-1\frac{1}{4}$	$-1\frac{1}{2}$	3	$\frac{1}{2}$
overheid	0	0	0	$\frac{1}{4}$	0

Voor het voeren van het trendmatig begrotingsbeleid hanteert het kabinet naast een uitgavenkader ook een inkomstenkader. Tijdelijke afwijkingen van het inkomstenkader zijn binnen de kabinetsperiode toegestaan, maar moeten volgens de begrotingsregels zoveel mogelijk worden vermeden. De inkomstenindicator geeft aan dat het kabinet in 2009, in vergelijking met het regeerakkoord, $2\frac{1}{2}$ mld euro extra aan lastenverlichting geeft.²⁰ Dit betreft vooral de lastenmeevaller bij de zorgpremies en het niet doorgaan van de verhoging van het hoge tarief van de btw.

4.3 Collectieve uitgaven

Collectieve uitgavenquote vrijwel stabiel

De bruto collectieve uitgavenquote daalt in 2009 met $\frac{1}{4}\%$ BBP tot $45\frac{1}{4}\%$ BBP. De reële groei van de collectieve uitgaven valt evenals de volumegroei van het BBP in 2009 sterk terug. Deze

²⁰ De inkomstenindicator van het kabinet wijkt op een aantal punten af van de microlastendrukontwikkeling van het CPB (MLO). De belangrijkste verschillen betreffen de zorgtoeslag (die onderdeel uitmaakt van de inkomstenindicator, maar niet van de MLO) en de behandeling van financieringsverschuivingen.

groeivertraging is ten dele incidenteel. Op Europees niveau is besloten dat Nederland vanaf 2007 per jaar 1 mld euro korting krijgt op het bedrag dat wordt afgedragen aan de EU. Volgend jaar wordt deze korting met terugwerkende kracht verrekend waardoor de afdrachten met circa 3 mld euro afnemen, waarvan 1,7 mld euro (0,3% BBP) eenmalig is. Bovendien laten de EU-afdrachten in 2009 een incidentele meevaller zien van bijna 1 mld euro als gevolg van een gewijzigd betalingsritme bij de Europese Structuurfondsen. In de volumesfeer groeien de uitgaven vooral bij de prioriteiten van het kabinetsbeleid: infrastructuur (mede door het inlopen van de vertragingen in samenhang met de luchtkwaliteit), zorg, onderwijs, veiligheid en de overdrachten aan bedrijven (subsidies voor milieu, openbaar vervoer, ondernemerschap en innovatie). Daarentegen is sprake van een volumereductie bij defensie en de rentelasten (dalende nominale schuld door begrotingsoverschotten) en een stabilisatie van de uitgaven voor openbaar bestuur.

Groei zorguitgaven zet door

De groeicijfers voor de functie zorg en de samenstellende onderdelen daarvan worden met name in 2008 sterk vertekend door financieringsverschuivingen. Dit jaar wordt voor bijna 3 mld euro aan geestelijke gezondheidszorg (ggz) overgeheveld van de AWBZ naar de ZVW.

Daarnaast leiden de omzetting van de no-claimteruggaveregeling in een verplicht eigen risico (+1½ mld euro) en een pakketuitbreiding (-¼ mld euro) per saldo tot een verschuiving van 1¼ mld euro van collectieve zorguitgaven naar private zorguitgaven. De verhoging van de eigen bijdrage in de AWBZ voor draagkrachtige gebruikers en de algemene verlaging van die eigen bijdrage in het kader van de afschaffing van de BU, leiden tot een financieringsverschuiving in 2009. Als voor alle verschuivingen wordt gecorrigeerd, neemt het volume van de collectieve zorg in zowel 2008 als in 2009 met 4% toe. Deze groei is ongeveer gelijk aan de gemiddelde groei over de afgelopen jaren. Tegenover de beperking van de begeleiding, de aanpassing van de extramurale bekostiging en de introductie van de efficiencymaatregel in de AWBZ staan de intensivering uit het Coalitieakkoord en sterke groei van de persoonsgebonden budgetten (PGB's).

De uitgaven aan de PGB's nemen de laatste jaren met ongeveer 20% per jaar toe. Die groei wordt grotendeels verklaard door de toename van het aantal budgethouders. De laatste paar jaar nam dat aantal met gemiddeld 15% per jaar toe. Na de overheveling van de WMO naar de gemeenten in 2007, waardoor ook een deel van de PGB's overging naar de gemeenten, was de verwachting dat de resterende PGB's minder snel zouden groeien. In werkelijkheid nam het aantal budgethouders in 2007 toe met ongeveer 40%. Voor 2007 is nog niet bekend welke grondslagen en functies van de PGB-regeling sterk zijn toegenomen. In voorgaande jaren zijn vooral de PGB's voor ondersteunende en activerende begeleiding en jeugdigen met psychiatrische aandoeningen sterk toegenomen. Vooral nog is voor 2008 en 2009 gerekend met een gemiddelde groei van de PGB's van ruim 15%.

Opvallend is de ten opzichte van de andere arbeidsintensieve overheidsfuncties gematigde prijsontwikkeling in de collectieve zorg. Oorzaken hiervan zijn de tariefmaatregel voor ziekenhuizen in 2008, de verlaging van het uurloon van de specialisten en het verlagen van de prijzen van generieke geneesmiddelen.

Tabel 4.3	Collectieve uitgaven, 2007-2009						
	2007	2008	2009	2008	2009	2008	2009
	% BBP			volumemutatie in %		prijsmutatie in %	
Openbaar bestuur	10,2	10,0	10,1	0	¼	2	5¾
Veiligheid	1,8	1,8	1,8	2	1¾	3½	4½
Defensie	1,2	1,1	1,1	- 3½	- ¼	3½	4½
Infrastructuur	1,6	1,7	1,8	8¾	4½	2¼	2¾
Onderwijs	5,0	5,0	5,1	2¼	1½	3½	4¼
Collectieve zorg	8,7	8,7	8,8	1¾	3¾	2	3¼
w.v. AWBZ	3,7	3,3	3,4	- 9¾	5	3¼	3¼
ZVW	4,7	5,0	5,0	10¼	3¼	1	3
overig (o.a. WMO)	0,4	0,4	0,4	11¾	- 1¼	2	3¼
Sociale zekerheid	10,8	10,9	10,9	2¼	¼	3½	4½
w.v. AOW/ANW	4,7	4,7	4,6	1¾	2	2¾	2
WW en bijstand	1,7	1,5	1,5	- 4	- ½	- 1¾	4¾
arbeidsongeschiktheid	1,8	1,8	1,7	- 2¾	- 4	5¾	4½
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,6	3,0	3,1	11	½	6	8
Overdrachten aan bedrijven	1,6	1,6	1,6	¾	3½	2¼	3½
Internationale samenwerking	2,3	2,4	1,9	9¼	- 21¾	2¼	3½
Rente	2,2	2,2	2,1	- 1¼	- 1½	4	3
Bruto collectieve uitgaven	45,4	45,5	45,2	2	0	2¾	4¼
Reële bruto collectieve uitgaven				2¼	¾		
Bruto binnenlands product				2¼	1¼	2¼	3½
	% totale werkgelegenheid			volumemutatie in %			
Werkgelegenheid overheid	15,8	15,7	15,7	¾	½		
Werkgelegenheid zorg	12,8	12,9	13,1	2½	2½		

Markwerking ziekenhuiszorg

In het B-segment van de ziekenhuiszorg worden de eerste effecten van de marktwerking zichtbaar. Volgens de gegevens van de NZa is de gemiddelde prijs van de diagnose-behandelcombinaties (DBC's) in het B-segment in 2006 met 0% en in 2007 met ongeveer 2% toegenomen.²¹ De prijsontwikkeling in 2008 is lastiger te duiden aangezien in dat jaar het B-segment is uitgebreid met 10% van de DBC's in de ziekenhuiszorg. Deze DBC's kenden in 2007 nog geen marktprijs. Verder duurden de onderhandelingen tussen ziekenhuizen en verzekeraars over de prijzen in 2008 nogal lang waardoor de meeste contractprijzen nu nog niet bekend zijn.

²¹ NZa, Ziekenhuiszorg 2008, monitor, 2008.

Op basis van de voorlopige gegevens komt de prijsontwikkeling voor het uitgebreide B-segment in 2008 uit op 3%. Over de hele periode 2006-2008 neemt de prijs van het B-segment met gemiddeld 1,6% per jaar toe. Dat is bijna 1% beneden de kostprijsontwikkeling. Het zijn vooral verzekeraars met een klein marktaandeel in een ziekenhuis die geconfronteerd zijn met prijsstijgingen in het B-segment. Verzekeraars met een groot marktaandeel weten relatief gunstigere prijzen te bedingen. De prijsontwikkeling van de zelfstandige behandel centra's (ZBC's) is slechts 0,2% per jaar geweest. De ZBC's hebben een veel zwakkere onderhandelingspositie ten opzichte van de verzekeraars. De ZBC's zijn kleiner en de beoordeling van kwaliteit en de productiekosten van de ZBC-producten vergt minder specifieke kennis.

Het volume van het B-segment steeg 9,6% in 2006 en 5,8% in 2007. Dat is respectievelijk 4,7% en 2,6% meer dan in het A-segment. Een deel van het verschil is mogelijk toe te schrijven aan verbeterde DBC-registratie door de ziekenhuizen. Verder speelt aanbodbeheersing in het B-segment waarschijnlijk een kleinere rol waardoor de volumeontwikkeling in het B-segment relatief wat hoger kan zijn uitgekomen.

Sociale zekerheid: heterogeen beeld

Op het terrein van de sociale zekerheid is eveneens sprake van een financieringsverschuiving: de omzetting in 2008 van de kinderkorting in het kindgebonden budget ($\frac{3}{4}$ mld euro). Zonder deze verschuiving loopt de stijging van de collectieve uitgaven voor sociale zekerheid in de pas met het BBP. Bij de ontwikkeling van het uitkeringsvolume is sprake van een heterogeen beeld (zie tabel 4.3). Het volume van de AOW/ANW neemt met bijna 2% per jaar toe. Het totaal aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen blijft in samenhang met de doorgevoerde institutionele veranderingen gestaag afnemen. Daarbinnen nemen alleen de Wajong-uitkeringen in beide jaren verder toe met ruim 10 000 uitkeringsjaren tot 180 000 in 2009. Daarmee vormen zij inmiddels een kwart van het totale arbeidsongeschiktenbestand. Het aantal personen dat een werkloosheidsuitkering (WW en bijstand) ontvangt neemt in 2008 en 2009 nog verder af, in 2008 om conjuncturele redenen en in 2009 met name als gevolg van beleidsmaatregelen. Naast de doorwerking van oude maatregelen, verminderen de afschaffing van de bijstand voor jongeren onder 27 jaar in 2009 en enkele maatregelen op het terrein van de WW (onder andere tijdelijke loonkostensubsidies en een premiekorting voor oudere werklozen) het aantal werkloosheidsuitkeringen.

De 'overige' sociale zekerheidsuitgaven lopen op van 2,6% BBP in 2007 tot 3,1% BBP in 2009 als gevolg van de sterke groei van de zorgtoeslag en de kinderopvangtoeslag. De sterk stijgende nominale ZVW-premie zorgt in 2008 voor een forse prijsstijging bij de zorgtoeslag. Bovendien neemt het aantal huishoudens dat zorgtoeslag ontvangt hierdoor aanzienlijk toe, van 5 tot 5½ mln. In 2009 verandert het aantal ontvangers ten opzichte van 2008 nauwelijks: weliswaar daalt dit aantal vanwege een relatief lage prijsstijging van de nominale ZVW-premies, maar het verlagen van het maximumpercentage voor alleenstaanden compenseert dit

Sparen voor werkloosheid?

Bij de discussie over de toekomst van de huidige werkloosheidsverzekering wordt het introduceren van een verplicht spaarsysteem, een zogenaamde spaar-WW, regelmatig als interessante hervormingsoptie genoemd. Bij een spaar-WW wordt de WW-premie vervangen door een verplichte besparing voor werkloosheid op een individuele spaarrekening. Op het moment dat een werknemer werkloos wordt, wordt de werkloosheidsuitkering uit deze spaarrekening betaald. Voor zover de werknemer 'rood' kan staan op de spaarrekening blijft de werknemer verzekerd van inkomen tijdens werkloosheid. Wanneer negatieve saldi aan het eind van het werkzame leven worden kwijtgescholden behoudt de werknemer verder een verzekering tegen een laag levensinkomen door werkloosheid. Dit laatste wordt dan gefinancierd door een solidariteitsbelasting. Een positief saldo valt bij pensionering vrij.

Bij de huidige WW verminderen de WW-uitkering en -premie de prikkel om een baan te vinden dan wel te behouden. Bij een spaar-WW betalen de meeste werknemers hun 'uitkering' zelf (van de individuele spaarrekening) en mogen zij hun 'premie' houden (deze wordt bijgeschreven op de individuele spaarrekening). Dit betekent een grotere prikkel tot het voorkomen van werkloosheid en het zoeken naar een nieuwe baan in geval van werkloosheid. Hierdoor daalt de instroom in de werkloosheid en de werkloosheidsduur.

Daar staat tegenover dat er onder een spaar-WW minder risicodeling plaatsvindt tussen werknemers die relatief vaak of lang werkloos zijn en werknemers die zelden of kort werkloos zijn. Door de afname in risicodeling daalt in feite de verzekering. De wenselijkheid van de introductie van een spaar-WW hangt dan af van de weging van enerzijds betere prikkels maar anderzijds minder risicodeling. Ook de spaar-WW ontsnapt niet aan de uitruil tussen prikkels en verzekering.

Wanneer werknemers bij een spaar-WW rood kunnen staan dan zijn zij in staat om de inkomensschok van werkloosheid uit te smeren over de rest van hun leven. Hierdoor daalt de noodzaak voor (verstorende) risicodeling tussen werknemers. Een spaar-WW is dan een meer efficiënte verzekering dan de huidige WW. Het voordeel van de spaar-WW als leenfaciliteit treedt echter alleen op wanneer werknemers niet op eigen gelegenheid, door te ontsparen dan wel te lenen, deze schok kunnen spreiden over de rest van hun leven.

Met behulp van een simulatiemodel is een inschatting gemaakt van de gedrags- en welvaartseffecten van de huidige WW en een spaar-WW voor Nederland.^a De analyse suggereert dat de welvaartswinst van individuele spaarrekeningen voor werkloosheid in Nederland beperkt is. Het belangrijkste voordeel van een spaar-WW boven een omslaggefinancierde WW is dat het op een minder verstorende wijze een leenfaciliteit kan bieden aan werklozen. Helaas is over het belang van leenbeperkingen weinig bekend. Het schaarse empirisch onderzoek hiernaar suggereert dat het belang beperkt is, maar dit is wellicht het resultaat van het huidige WW stelsel. De spaar-WW kan daarnaast welvaartswinst genereren omdat het impliciet de mogelijkheid biedt om oververzekering te beperken. Uit de analyse blijkt dat eenzelfde beperkte welvaartswinst echter ook behaald kan worden door de uitkeringsvoet in de omslaggefinancierde WW optimaal te kiezen. De analyse leert verder dat de werkloosheid minder sterk daalt bij de introductie van een spaar-WW in een gepolariseerde arbeidsmarkt, waarbij een relatief kleine groep werknemers een relatief groot deel van de werkloosheid voor zijn rekening neemt. Dit is in Nederland het geval, de kans op werkloosheid is relatief klein maar de duur is relatief hoog. Tot slot, als leenbeperkingen een rol spelen bij werkloosheid dan ligt het huidige uitkeringsniveau wellicht in de buurt van het optimum. Uit de analyse blijkt dat als het belang van leenbeperkingen daalt ook de optimale uitkeringsvoet daalt, werklozen kunnen in dat geval de inkomensschok uitsmeren over de rest van hun leven. De verzekeringswinst van de WW is dan kleiner.

^a Zie E. Jongen en A. van Vuren, 2008, Individuele spaarrekeningen voor werkloosheid: Mirakel of mythe?, CPB Document, te verschijnen, Den Haag.

effect volledig. De uitgaven aan kinderopvang lopen eveneens in 2008 sterk op door de explosieve groei in de formele opvang (zie ook hoofdstuk 5). Na versoering van de regeling is volgend jaar naar verwachting sprake van een stabilisatie.

Uitgavenkader: grote ruilvoetwinst en tegenvallende open-einde-regelingen

Het budgettaire kader is voor elk van de jaren 2008-2011 gebaseerd op de uitgavenraming aan het begin van de kabinetsperiode (Miljoenennota 2008) en wordt jaarlijks nominaal aangepast voor de actuele prijsontwikkeling van de nationale bestedingen. Deze prijsaanpassing van het kader wijkt in de praktijk af van de (niet-beleidsmatige) aanpassing van de loon- en prijsontwikkeling van de collectieve uitgaven: een dergelijk verschil weerspiegelt ruilvoetwinst of -verlies voor de collectieve sector. De reële lonen (hier gedefinieerd als het verschil tussen de nominale contractloonstijging in de marktsector en de prijsstijging van de nationale bestedingen) vallen aanzienlijk lager uit dan voorzien bij de opstelling van de kaders. Daardoor ontstaat er een (gecumuleerde) ruilvoetwinst van circa 2 mld euro in 2009.

Tabel 4.4 Overschrijding uitgavenkader, 2008-2009	2008	2009
	mld euro	
Overschrijding ten opzichte van Miljoenennota 2008	1/4	- 1/4
w.v. rijksbegroting in enge zin	1/4	1/4
sociale zekerheid en arbeidsmarkt	0	- 1/4
budgettair kader zorg	1/4	0

De collectieve uitgaven onderschrijden in het actuele beeld voor 2009 het uitgavenkader met 1/4 mld euro. Bij de rijksbegroting in enge zin overschrijden de uitgaven volgend jaar het uitgavenkader met 1/4 mld euro. Tegenover een ruilvoetwinst van 3/4 mld euro en meevallende EU-afdrachten staan onder meer de genoemde aanzienlijke uitgavetegenvallers bij de kinderopvang (1/2 mld euro), extra middelen voor wonen en wijken (1/4 mld euro), afkoop van specifieke uitkeringen aan gemeenten (1/2 mld euro) en de doorwerking naar het Gemeente- en Provinciefonds. Bij de budgetdisciplinesector SZA is volgend jaar sprake van een onderschrijding van 1/4 mld euro. De ruilvoetwinst bedraagt 3/4 mld euro; daarnaast vallen de werkloosheidslasten tegen (1/4 mld euro) en belasten enkele koopkrachtmaatregelen het beeld. De zorguitgaven lopen in 2009 naar verwachting in de pas met het kader. Naast een ruilvoetwinst van 1/2 mld euro staan verwachte tegenvallers van een kleine 1/2 mld euro bij de PGB's.²²

²² Formeel is het PGB geen open-einde-regeling, maar door departementale goedkeuringen fungeerde het in de praktijk wel als zodanig.

4.4 Collectieve lasten

Microlasten en collectieve lastendruk

De definitie van de microlastenontwikkeling (paragraaf 4.2) wijkt op enkele punten af van de beleidsmatige mutatie van de belasting- en premieontvangsten in tabel 4.5. Deze beleidsmatige mutatie komt hierdoor in 2008 per saldo $\frac{1}{2}$ mld euro hoger uit dan de microlastenontwikkeling en in 2009 $\frac{1}{4}$ mld euro lager. In 2008 spelen vooral de omzetting van de kinderkorting in de kindertoeslag, het afschaffen van de no-claim en de uitbreiding van het ZVW-pakket een rol. Deze financieringsverschuivingen zijn niet relevant voor de MLO, maar beïnvloeden wel de belasting- en premieontvangsten. In 2009 zijn het naar 0% verlagen van de pseudo WW-premie bij de overheid en de verhoging van de eigen bijdrage van de AWBZ juist wel relevant voor de MLO, maar leiden niet tot minder of meer belasting- en premieontvangsten. Van belang is voorts dat het afschaffen van de buitengewone uitgavenaftrek in 2009 vooral pas in 2010 tot extra belasting- en premieontvangsten leidt.

Endogene groei inkomsten blijft in 2009 achter bij BBP

Endogeen is de groei van de belasting- en premieontvangsten dit jaar per saldo iets sterker dan de ontwikkeling van het BBP. Daarentegen blijft de endogene groei van de ontvangsten volgend jaar achter bij het BBP.

Bij de loon- en inkomstenheffing is de endogene groei dit jaar sterker dan die van het BBP. Dit hangt samen met de stijging van de arbeidsinkomensquote en wordt versterkt door de snelle groei van de pensioenuitkeringen, de bescheiden toename van de aftrekbare hypotheekrente en progressiewerking doordat de bruto inkomens meer stijgen dan de tabelcorrectiefactor. Dit wordt ten dele gecompenseerd door een sterke daling van het aantal werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en een verslechtering van de winstgevendheid van zelfstandigen. Volgend jaar is de endogene ontwikkeling ruwweg in lijn met die van het BBP, bij een arbeidsinkomensquote die nauwelijks meer stijgt.

Bij de ontwikkeling van de premies werknemersverzekeringen spelen dezelfde factoren een rol als bij de loon- en inkomstenheffing, met uitzondering van het effect van de winst uit onderneming. Vandaar dat de endogene ontwikkeling bij de premies werknemersverzekeringen ruwweg die van de loon- en inkomstenheffing volgt. De endogene groei van de nominale ZVW-premie bestaat alleen uit de groei van het aantal verzekerde volwassenen en blijft daarmee zowel in 2008 als in 2009 achter bij de volumegroei van het BBP.

De endogene ontwikkeling van de vennootschapsbelasting blijft dit en volgend jaar achter bij het BBP. Spiegelbeeldig aan de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote verslechteren de winsten vanaf 2007. Dit werkt met enige vertraging door in de opbrengsten vennootschapsbelasting en wordt versterkt door een geleidelijk oplopende verliescompensatie. De dit jaar ingevoerde vennootschapsbelasting voor woningcorporaties levert naar verwachting pas in 2009 ontvangsten op.

Ook de endogene groei van de opbrengst van de belastingen op productie en invoer blijft volgend jaar achter bij de groei van het BBP. De consumptie groeit minder hard dan het BBP, terwijl bij de investeringen in woningen en de verkoop van bestaande woningen zelfs een daling wordt verwacht. Hierdoor zal de endogene ontwikkeling van de btw, accijnzen en de overdrachtsbelasting ook achterblijven bij die van het BBP.

Bij de overige belastingen zorgt de daling van de winstgevendheid naar verwachting ook voor een in vergelijking met het BBP beperkte groei van de opbrengsten van de dividendbelasting. Daarentegen leidt de sterke stijging van de energieprijzen tot extra opbrengsten bij de vennootschapsbelasting voor gas.

Tabel 4.5	Belasting- en premieontvangsten 2007-2009						
	2007	2008	2009	2008	2009	2008	2009
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
				beleid	endogeen		
Loon- en inkomstenheffing	12,7	13,3	13,7	0,3	0,4	0,3	0,0
Premies werknemersverzekeringen	3,2	3,3	2,8	0,1	- 0,5	0,1	0,0
ZVW-premies	4,7	4,9	4,8	0,3	- 0,1	0,0	- 0,1
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	2,9	2,7	2,5	- 0,1	0,0	- 0,2	- 0,1
Belastingen op productie en invoer	13,1	13,2	13,2	0,2	0,1	0,0	- 0,1
Overige belastingen	2,3	2,4	2,4	0,0	0,0	0,0	0,0
Totaal	38,9	39,8	39,4	0,8	- 0,1	0,1	- 0,3

4.5 Koopkracht

Koopkracht van huishoudens daalt dit jaar ...

De statische koopkracht van huishoudens neemt in 2008 in doorsnee af met ½%; hierbij is er nauwelijks verschil tussen werkenden, uitkeringsgerechtigden en 65-plussers (zie tabel 4.6). Het voordeel van de reële inkomensstijging van huishoudens van ½%-punt wordt teniet gedaan doordat de lasten (3 mld euro) meer stijgen dan de overheidsuitgaven voor gezinnen (2 mld euro).

De koopkracht staat dit jaar met name onder druk door de sterke stijging van de zorgpremies, hoewel de effecten hiervan deels gecompenseerd worden door een hogere zorgtoeslag. Veel huishoudens ondervinden bovendien nadeel van de invoering per 1 juli 2008 van de vliegbelasting en de verhoging van de accijns op diesel, LPG en tabak; de effecten hiervan zijn verwerkt in de geraamde inflatie. De omzetting van de kinderkorting in een kindertoeslag is gunstig voor huishoudens met jonge kinderen die de korting niet volledig konden verzilveren. Huishoudens met een auto van de zaak hebben nadeel van de verhoging van de fiscale bijtelling van 22 naar 25%. Volledig arbeidsongeschikten ondervinden in 2008 nog voordeel van de verhoging van de uitkering van 70 naar 75% per 1 juli 2007. De invoering

van een overheidsbijdrage ten behoeve van schoolboeken is gunstig voor huishoudens met middelbare scholieren.

... en vertoont volgend jaar een gemengd beeld

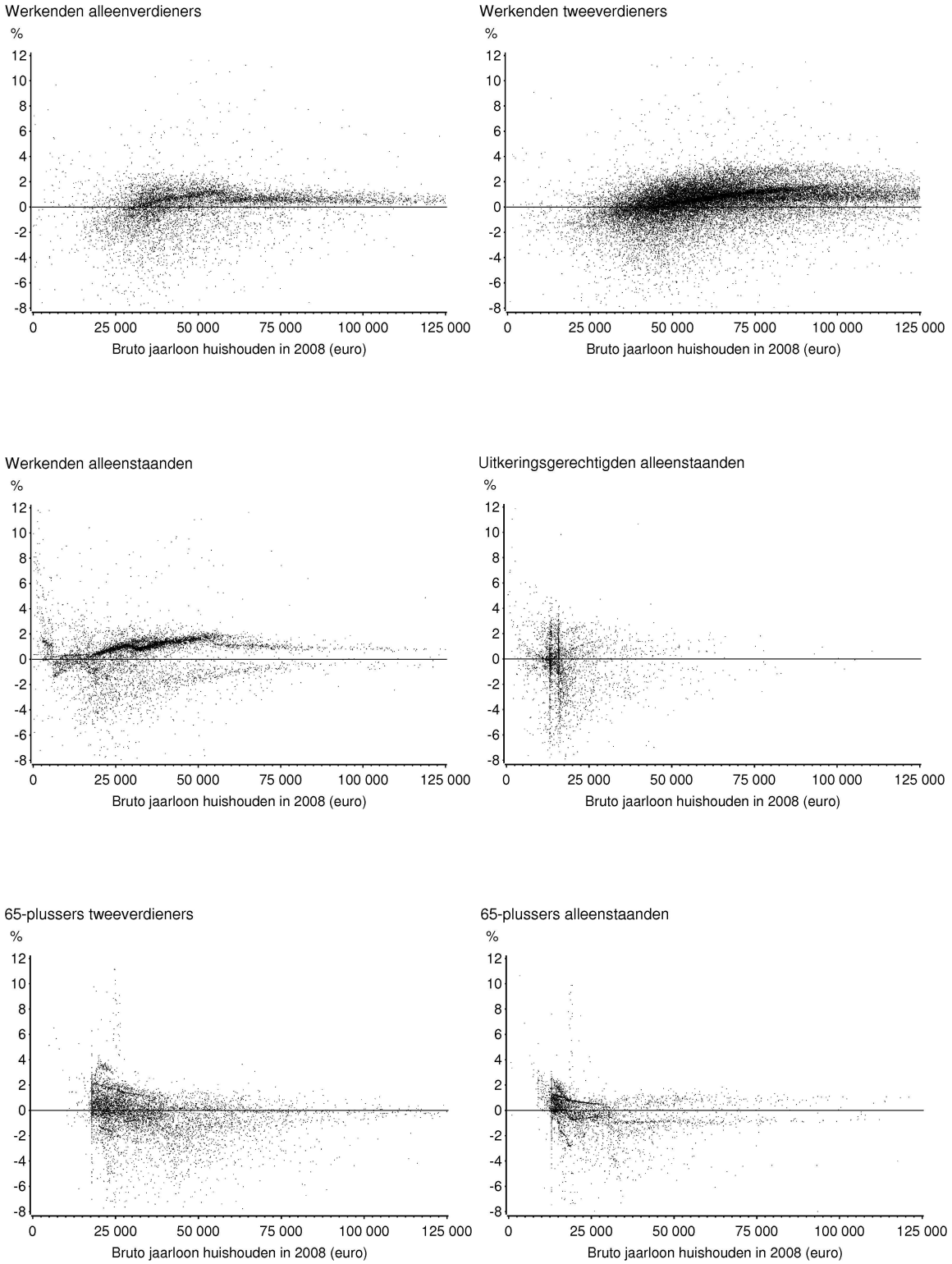
De statische koopkracht neemt in 2009 in doorsnee met ½% toe; het beeld is in het algemeen gunstiger voor werknemers (¾%) dan voor uitkeringsgerechtigden (-¼%) en 65-plussers (0%). De reële inkomensstijging bedraagt gemiddeld ¼%. Voor 65-plussers met aanvullend pensioen is de inkomensstijging minder gunstig, omdat de indexatie van de aanvullende pensioenen naar verwachting met gemiddeld ⅓ wordt gekort. Zowel de lasten (¾ mld euro) als de uitgaven van de overheid voor gezinnen (1 mld euro) nemen per saldo toe.

Tabel 4.6 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, 2008-2009 ^a								
Bruto huishoudinkomen ^b	Tweeverdiener ^c		Alleenstaande (ouders)		Alleenverdiener		Alle huishoudtypen	
	2008	2009	2008	2009	2008	2009	2008	2009
mediaan koopkrachtmutatie in %								
Werknemers								
< 175% WML	- ½	- ½	- ¼	¾	- ¾	- ¾		
175-350% WML	- ¾	½	- ½	1¼	- ½	½	} - ½	} ¾
> 350% WML	- ½	1	- ¼	1	- ½	½		
Uitkeringsgerechtigden								
< 120% WML	} - ½	} - ¾	- ½	- ¼	0	- 1½	} - ½	} - ¼
> 120% WML			¼	1	0	- ¼		
65-plussers								
< 120% AOW	¼	½	- ¼	½	} - ¾	} - 1¼	} - ¼	} 0
> 120% AOW	- ½	- ¼	-¾	-¾				
Totaal							- ½	½

^a Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.
^b Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; bruto minimumloon (WML) en bruto 100% AOW-uitkering zijn in 2008 ongeveer 17 500 euro.
^c De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.

De verhoging van de accijns op alcohol en van de hogere indirecte belastingen per 1 juli 2008 werkt nog door in de geraamde inflatie voor 2009. De verlaging van de algemene heffingskorting en de verhoging van het tarief in de tweede schijf tot 42% (evenveel als in de derde schijf), treft eveneens bijna alle huishoudens. Anderzijds profiteren alle huishoudens van de verlaging van het tarief eerste schijf met 0,1%-punt. Werknemers en uitkeringsgerechtigden hebben voordeel van het vervallen van de AWF-premie voor werknemers. Via de netto-nettokoppeling gaan ook de bijstand en de AOW licht omhoog. Voor alleenstaanden wordt de zorgtoeslag verhoogd. De 'overdraagbaarheid' van de algemene heffingskorting voor niet-werkende partners die geboren zijn in 1972 of later en geen kinderen tot en met 5 jaar hebben wordt met 140 euro beperkt. Het effect is in 2009 nog gering, doordat veel huishoudens onder de vrijstelling vallen wegens het geboortjaar van de partner of de leeftijd van het jongste kind.

Figuur 4.3 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in %, 2009

Welvaart stijgt meer dan statische koopkracht

De materiële welvaart, afgemeten aan het netto nationaal inkomen (NNI), stijgt gemiddeld veel meer dan de statische koopkracht. In de periode 1974-2009 is het NNI, ook wel de nationale 'koek' genoemd, met gemiddeld 2,4% per jaar gestegen en de koopkracht van een modale werknemer slechts met 0,5% per jaar. In 2008, waarin de economie groeit en de arbeidsmarkt de spanning van een hoogconjunctuur vertoont, neemt de koopkracht voor de meeste huishoudens af. Hoe is deze discrepantie tussen de groei van de welvaart (macro) en die van de koopkracht (micro) te verklaren?

Ten eerste hoeven het nationaal inkomen en het macro reëel beschikbaar inkomen van gezinshuishoudingen zich niet gelijk te ontwikkelen, doordat het aandeel van gezinnen in de nationale 'koek' kan veranderen. Ten tweede hebben stijgingen van collectieve lasten en pensioenpremies een drukkend effect op de koopkracht; bij het inkomen van gezinnen staan hier hogere aan individuen toerekenbare overheidsconsumptie (met name zorg en onderwijs) en pensioenuitkeringen tegenover. Ten derde heeft de groei van het aantal inkomensstrekkers wel een positief effect op het inkomen van gezinnen, maar geen effect op de statische koopkracht. Ten vierde tellen in het inkomen van gezinnen de volledige inkomensstijgingen (dus inclusief 'incidenteel') mee terwijl in de statische koopkracht alleen met de contractloonstijging wordt gerekend.

Aansluiting welvaart en koopkracht, 1974-2009 en 2008-2009

		1974-2009	2008-2009
		Gemiddelde groei in % per jaar	
Nationaal inkomen		2,3	0,9
Macro gezinsinkomen		2,3	1,7
w.v. onderwijs en zorg		3,2	2,5
w.v. lonen en uitkeringen	A	2,1	1,5
Volume inkomensstrekkers	B	1,2	0,8
Inkomen per inkomensstrekker	C=A-B	0,9	0,7
Incidentele inkomensstijging	D	0,9	0,8
Overige factoren	F=C-D-E	- 0,5	- 0,1
Koopkracht modaal	E	0,5	0,0

Wat is de bijdrage van de verschillende factoren op langere (1974-2009) en op kortere termijn (2008-2009)? De groei van het nationaal inkomen en die van het macro gezinsinkomen blijken op langere termijn aan elkaar gelijk; het aandeel van gezinnen in de koek is in 1974-2009 nagenoeg constant (zie tabel). In 2008-2009 groeit het gezinsinkomen naar verwachting meer dan het nationaal inkomen; het aandeel van gezinnen in de nationale 'koek' neemt toe, ten laste van het aandeel van bedrijven en overheid. Dankzij de bovengemiddelde groei van onderwijs en met name zorg groeit het inkomen van gezinnen 0,2%-punt meer dan het inkomen uit lonen en uitkeringen. De groei van het aantal inkomensstrekkers, onder meer vanwege bevolkingsgroei (0,6% per jaar) en participatiestijging, heeft in 1974-2009 substantieel bijgedragen aan de inkomensgroei van gezinnen; in 2008-2009 is de bijdrage hiervan gemiddeld 0,8% per jaar. De bijdrage van de incidentele inkomensstijging is eveneens substantieel. Dit betreft niet alleen de incidentele loonstijging voor werknemers vanwege de stijging van de gemiddelde leeftijd en het opleidingsniveau, maar ook van de uitkeringen en (de rijping van) de pensioenen. Het gepresenteerde verband tussen macro welvaart en micro koopkracht van modaal is niet sluitend, onder meer door inkomensherverdeling. De koopkracht van modale werknemers is niet representatief voor die van alle gezinshuishoudingen, maar wel het enige koopkrachtcijfer dat beschikbaar is over zo'n lange periode.

De statische koopkrachtcijfers onderschatten in het algemeen de ontwikkeling van de welvaart van gezinnen, met name doordat de groei van het aantal inkomensstrekkers, de incidentele inkomensstijging en de groei van de individualiseerbare overheidsconsumptie (met name zorg en onderwijs) hierbij buiten beschouwing blijven.

De arbeidskorting voor werknemers met lage inkomens wordt verhoogd; de aanvullende combinatiekorting voor werkende minstverdienende partners van tweeverdieners en alleenstaande ouders (746 euro in 2008) wordt deels inkomensafhankelijk (IACK) en kan oplopen tot in totaal 1 765 euro. De (gewone) combinatiekorting wordt met 70 euro verlaagd.

De aftrek buitengewone uitgaven, die inmiddels door bijna de helft van de huishoudens als aftrekpost wordt opgevoerd, wordt beperkt. De afschaffing van de forfaitaire aftrek voor arbeidsongeschikten en ouderen wordt gecompenseerd door invoering van een tegemoetkoming voor arbeidsongeschikten en een verhoging van de AOW-tegemoetkoming. Bovendien ontvangen ongeveer 1,8 mln chronisch zieken en gehandicapten jaarlijks 100 euro (65-plussers) of 250 euro (65-minners); de groep met een zeer hoog zorggebruik ontvangt 200 euro extra. Huishoudens met kinderen hebben enerzijds voordeel van de verhoging van het kindgebonden budget en de vergoeding voor schoolboeken, anderzijds hebben zij nadeel van de verlaging van de kinderopvangtoeslag (zie hoofdstuk 5). De heffingskorting voor alleenstaande ouders wordt met 840 euro verlaagd.

De spreiding in de koopkrachtontwikkeling is in 2009 vrij groot (zie figuur 4.3). Huishoudens die in 2008 veel gebruik maken van kinderopvangtoeslag of aftrek buitengewone uitgaven gaan er dikwijls in koopkracht op achteruit. Chronisch zieken die geen gebruik maakten van de aftrek buitengewone uitgaven gaan er dankzij de nieuwe regeling, waarvoor geen aangifte nodig is, juist op vooruit. De koopkrachtmutatie voor standaardhuishoudens (zie bijlage 13) valt in het algemeen iets gunstiger uit dan die voor de steekproef van werkelijk bestaande huishoudens. Dit komt doordat de standaardhuishoudens, zoals minima en modaal, bij veronderstelling geen gebruikmaken van kinderopvangtoeslag en aftrek buitengewone uitgaven en dus geen nadeel ondervinden van de beperking hiervan. De welvaart van gezinnen ontwikkelt zich in het algemeen gunstiger dan de statische koopkrachtcijfers suggereren, doordat bij de koopkracht geen rekening wordt gehouden met hogere participatie, incidentele loonstijging en meer collectief gefinancierde zorg (zie kader).

Door de verhoging van de arbeidskorting en de aanvullende combinatiekorting daalt de replacement rate, de verhouding tussen het netto inkomen uit een uitkering en uit werk, met 0,5%-punt. De financiële prikkel voor uitkeringsgerechtigden om een baan te zoeken en te aanvaarden neemt volgend jaar dus licht toe.

5 Speciale onderwerpen

5.1 Prijsstijgingen van voedsel: tijdelijk of structureel?

Het toenemende gebruik van granen en plantaardige oliën voor de productie van biobrandstoffen en de groei van de mondiale vleesconsumptie hebben de vraag naar voedsel- en veevoedergrondstoffen sterk doen stijgen. De laatste jaren is de productie bij de vraag achtergebleven. De opwaartse effecten hiervan op de wereldmarktprijzen, die veelal in dollars zijn genoteerd, zijn versterkt door de daling van de dollar en de beleidsreacties van een groot aantal landen. Die reacties waren veelal gericht op het laag houden van de binnenlandse voedselprijzen. De vraag naar voedsel- en veevoedergrondstoffen zal voorlopig blijven groeien. Voor een snellere toename van de productie zijn hogere prijzen nodig dan de lage prijzen van enige jaren geleden. Deels ter compensatie van de gestegen kostprijs, die vooral het gevolg is van de hogere energieprijzen; en deels om investeringen in de landbouw aantrekkelijker te maken. De wereldmarktprijzen zullen de komende jaren vermoedelijk wel ruim onder de toppen van dit jaar liggen.

5.1.1 Inleiding

De prijzen van een groot aantal agrarische grondstoffen zijn de afgelopen jaren opvallend fors gestegen. Figuur 5.1 (links) laat dit zien voor vier belangrijke voedsel- en veevoerproducten die samen ongeveer 45% van het mondiale akkerbouwareaal in beslag nemen.²³ Uitgedrukt in dollars werd, in amper drie jaar tijd, rijst driemaal zo duur terwijl tarwe, maïs en sojabonen in prijs verdubbelden. Door de waardevermindering van de dollar waren de prijsstijgingen in landen waar de munt niet aan de dollar is gekoppeld weliswaar minder sterk, maar toch nog steeds aanzienlijk.

De prijsstijgingen zijn niet alleen opvallend vanwege hun omvang, maar ook omdat ze door zo weinigen waren voorzien. Een belangrijke vraag is of de prijsontwikkelingen een tijdelijke schaarste weerspiegelen, of dat er een einde van een tijdperk door wordt ingeluid. Behoort, naar analogie van hetgeen wel over olie wordt beweerd, het tijdperk van lage voedselprijzen definitief tot het verleden? Als dit laatste het geval is, dan zijn de implicaties daarvan groot, vooral voor de bijna 2,5 miljard mensen die van minder dan 2 dollar per dag moeten rondkomen en het grootste deel van hun inkomen aan voedsel kwijt zijn.²⁴ De recente ontwikkelingen op de voedselmarkten hebben het probleem van de wereldvoedselvoorziening daarom hoog op de internationale beleidsagenda geplaatst.

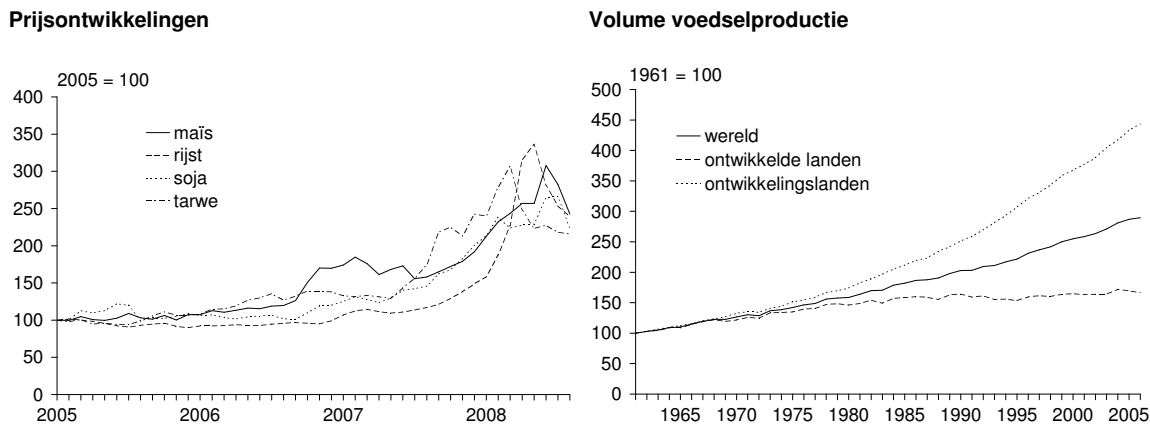
Tegenover hogere prijzen voor de consument staan hogere opbrengsten voor de producent die *ceteris paribus* profiteert van hoge prijzen. Die producenten zijn voor een groot deel in de ontwikkelingslanden te vinden waar het merendeel van de bevolking zijn inkomen in de

²³ Samen met de overige granen en oliezaden varieert het aandeel tussen de 60 en 65% van het totale areale bouwland.

²⁴ Human Development Report 2007/2008, blz. 25.

landbouwsector verdient. Het aandeel van de landbouw in de totale mondiale werkgelegenheid ligt nog steeds boven de 40%.²⁵

Figuur 5.1 Prijsontwikkelingen sinds 2005 (dollars) en indexcijfers volume voedselproductie, 1961-2006

In deze paragraaf wordt ingegaan op de belangrijkste achtergronden en de implicaties van de prijsstijgingen. Is er sprake van een conjuncturele luchtbel die, na aanpassing van het aanbod, weer snel zal leeglopen? Of is er meer aan de hand?

5.1.2 Voedselproductie in de afgelopen decennia

Voor een goed begrip worden de huidige ontwikkelingen op de voedselmarkten allereerst gezien vanuit een lange-termijnperspectief. Figuur 5.1 (rechts) geeft de ontwikkeling van de mondiale voedselproductie sinds 1961 weer. Het valt op hoe snel de productie is toegenomen, in 45 jaar tijd is ze bijna verdrievoudigd. In diezelfde periode steeg de wereldbevolking van iets boven de 3 miljard naar meer dan 6,5 miljard. De productiegroei was slechts in beperkte mate een fenomeen van de ontwikkelde landen. In de ontwikkelingslanden is de productie de afgelopen decennia veel sneller gegroeid. De geringe groei van de voedselproductie in de ontwikkelde landen in, vooral, de afgelopen 25 jaar had voor een deel te maken met de vermindering van de productgerichte steun. Van enige afstand gezien, mag de mondiale ontwikkeling van de voedselproductie in de afgelopen decennia als een fenomenaal succes worden bestempeld. Zeker gezien ook de overwegend sombere toon waarmee in de jaren zestig en, meer nog, de beginjaren zeventig van de vorige eeuw over de vooruitzichten van de wereldvoedselvoorziening werd geschreven.²⁶

Maar ook om andere redenen mag, terugblikkend, de toename van de productie in de afgelopen decennia bijzonder worden genoemd. Zo kon de productie groeien zonder dat er veel extra landbouwareaal nodig was.²⁷ De groei was bijna uitsluitend het resultaat van hogere

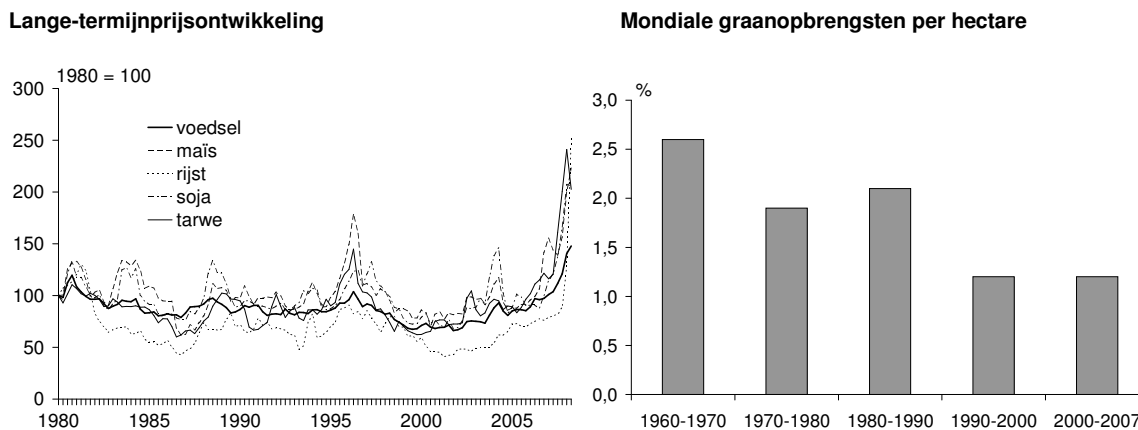
²⁵ FAO, Statistical Yearbook 2005-2006, tabel A.3.

²⁶ Zie G. Fox and V. Ruttan, A Guide to LDC Food Balance Projections, *European Review of Agricultural Economics*, 1993, blz. 325-356, voor een overzicht van het denken over het wereldvoedselprobleem.

²⁷ Volgens de statistieken van de FAO nam het areaal landbouwgrond met zo'n 10% toe.

opbrengsten per hectare. Bovendien vond de productiestijging plaats in een periode waarin de voor inflatie gecorrigeerde prijzen van de belangrijkste voedselproducten sterk zijn gedaald. Als illustratie hiervan geeft figuur 5.2 (links) de lange-termijnontwikkeling van de *nominale* wereldmarktprijzen van tarwe, maïs, rijst, sojabonen en een geaggregeerde voedselindex weer. Zou gedefleerd worden met een mondiale index van de prijs van niet-landbouwproducten, dan zou een grote reële daling resulteren.²⁸ De structurele daling van de reële voedselprijzen is ook niet iets van de laatste 20 of 30 jaar: ze was kenmerkend voor de gehele 20ste eeuw.²⁹

Figuur 5.2 Lange-termijnprijsontwikkeling voedsel en voedselproducten en mondiale graanopbrengsten per hectare (volume): gemiddelde procentuele stijgingen per jaar

Bron: USDA, 2007.

5.1.3 Waarom daalden tot voor kort de reële prijzen?

Als opstap naar een verklaring van de achtergronden van de recente prijsstijging zullen eerst de achtergronden van de voortdurende reële prijsdalingen in de voorafgaande decennia kort worden geanalyseerd. Een structureel dalende wereldmarktprijs betekent dat, bij de heersende prijzen, het aanbod sneller toeneemt dan de vraag. Slechts na prijsconcessies kan het extra aanbod worden afgezet. Deze situatie is zeer lang typerend geweest voor de internationale markten van agrarische grondstoffen. Desondanks bleef de prijs aantrekkelijk genoeg om de productie uit te breiden. Als verklaring hiervoor kan vooral op drie factoren worden gewezen:

1. Dankzij het beschikbaar komen van nieuwe landbouwtechnieken konden de productie per hectare en de arbeidsproductiviteit in veel gebieden sterk worden verhoogd. Vooral kunstmest, bestrijdingsmiddelen, irrigatie en gewassen met een groter biologisch opbrengstpotentieel speelden daarbij een rol. Figuur 5.2 (rechts) laat zien hoe dit op mondiaal niveau voor granen heeft uitgedaakt: gemiddeld zijn de hectareopbrengsten sinds 1960 met bijna 2% per jaar gestegen.

²⁸ Omdat geen mondiale GDP-deflator voorhanden is, kon dit niet worden gedaan.

²⁹ Zie Grilli, E. and M. Yang, Primary Commodity Prices, Manufactured Goods Prices, and the Terms of Trade of Developing Countries: What the Long Run Shows, *The World Bank Economic Review*, 1988, blz. 1-47.

2. Belangrijk was ook dat het overgrote deel van de productiemiddelen arbeid en land buiten de landbouw nauwelijks productief kon worden aangewend. Weliswaar was er de afgelopen decennia sprake van een voortdurende uitstroom van arbeid uit de landbouw naar de 'stad', waar de kansen op werk en op een hoger inkomen groter waren, maar de natuurlijke arbeidsaanwas was (en is) in de meeste landen zo groot dat er een continu aanbod van nieuwe agrarische arbeid was om de uittrekkers te vervangen.
3. Het subsidiebeleid van rijke landen als de Verenigde Staten en de EU, speelde eveneens een rol in de prijsvorming op de wereldmarkten. Door in eigen land de producenten relatief hoge prijzen te garanderen, werden de productie en de investeringen in nieuwe opbrengstverhogende technieken, bevorderd. De overschotten die hierdoor ontstonden, werden dikwijls met subsidie op de wereldmarkt afgezet, met een druk op de prijzen als resultaat.

5.1.4 De verstoring van het 'steeds lagere prijzenevenwicht'

Markten van basisvoedsel worden gekenmerkt door een inelastische vraag en een, op de korte termijn, inelastisch aanbod. Bij hogere of lagere prijzen zal de vraag niet sterk veranderen. Omdat de landbouwproductiecapaciteit niet snel kan worden uitgebreid of teruggebracht, zal, bij prijsveranderingen, de (geaggregeerde) productie zich eveneens niet snel aanpassen. De combinatie van een inelastische vraag en een inelastisch aanbod impliceert dat van vraag- of aanbodschokken, verhoudingsgewijs grote prijseffecten uitgaan. Door beleid is het merendeel van de nationale voedselmarkten bovendien in meer of mindere mate afgeschermd van de wereldmarkt. Hierdoor worden de prijseffecten van vraag- en aanbodschokken op de wereldmarkt, die vaak als restmarkt fungeert, nog eens versterkt. De ontwikkelingen van de belangrijkste determinanten van vraag en aanbod laten zien in hoeverre dit soort schokken hebben bijgedragen aan de recente prijsstijgingen.

Vraagfactor: groei wereldbevolking

De afgelopen jaren nam het aantal wereldbewoners jaarlijks met zo'n 75 miljoen toe; twintig jaar terug lag de jaarlijkse toename nog tussen de 85 en 90 miljoen. De groei van de mondiale bevolking vindt bovenal in de armere ontwikkelingslanden plaats waar de gemiddelde voedselconsumptie per hoofd laag is. De groei van de wereldbevolking kan daarom niet worden aangemerkt als factor die tot de plotselinge scherpe prijsstijgingen van agrarische grondstoffen in de afgelopen jaren zou hebben geleid.

Vraagfactor: inkomen en verstedelijking

De wereldeconomie heeft de afgelopen vier jaren opmerkelijk hoge groeicijfers laten zien. Het volume van het mondiale bruto binnenlands product steeg in de periode 2003-2007 gemiddeld met 4,6% per jaar. In de vijf jaren daarvoor lag de jaarlijkse groei gemiddeld bijna 0,7%-punt lager. Vooral in een aantal Aziatische en Afrikaanse landen versnelde de groei. In de meeste van deze landen is nog lang geen sprake van een verzadiging van de vraag naar voedsel. Als in de minimumbehoefte is voorzien, komt een stijging van het inkomen tot uitdrukking in een

toename van de vraag naar luxe vormen van voedsel, zoals vlees. De verschuiving naar een vleesrijk dieet wordt nog eens versterkt door de toenemende verstedelijking, een ontwikkeling die eveneens gepaard gaat met een hoger vleesverbruik. Voor de productie van vlees is veevoer nodig, afhankelijk van de soort en de productiemethode kan die behoefte oplopen tot wel 7 kilogram graan (maïs) of graanvervanger (sojameel, cassave e.d.) per kilogram vlees. Van de economische groeiversnelling in een aantal ontwikkelingslanden is daarom zeker een extra opwaarts effect uitgegaan op de prijzen van voedsel en veevoedergrondstoffen. De plotselinge stijging in het huidige en het afgelopen jaar kan er echter maar voor een klein deel door worden verklaard.

Vraagfactor: gebruik voor niet-voedseldoeleinden

De stijging van de prijs van olie heeft het gebruik van agrarische grondstoffen voor energiedoeleinden een sterke impuls gegeven. Naast suikerriet, dat in Brazilië al lange tijd een rol in de energievoorziening speelt, worden sinds kort ook granen en plantaardige oliën op grote schaal als grondstof voor de productie van biobrandstoffen gebruikt. Zoals tabel 5.1 laat zien, werd in 2007 ruim 5,5% van de wereldgraanproductie gebruikt voor de productie van bio-ethanol. Opmerkelijker dan dit aandeel is de sterke toename in een heel korte tijd. Bij de plantaardige oliën heeft zich een soortgelijke toename voorgedaan. Met een aandeel van bijna 9% van de wereldproductie is het gebruik als biobrandstof (biodiesel) verhoudingsgewijs zelfs nog groter dan van graan. De Europese Unie is veruit de belangrijkste producent van biodiesel, met kool- en raapzaad en zonnebloemolie als belangrijkste grondstoffen. Hoewel het prijzeffect van de toenemende vraag naar plantaardige oliën deels is gedempt door de uitbreiding van de productie, is het kwantitatieve effect van de extra vraag zo groot, dat de prijs er per saldo opwaarts door zal zijn beïnvloed.

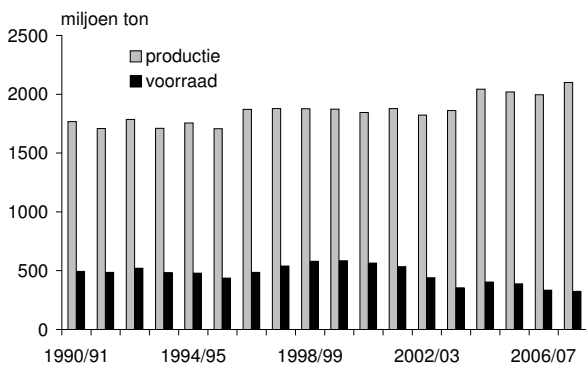
Tabel 5.1	Gebruik van granen en plantaardige oliën als biobrandstof, mln ton	
	2005	2007
Granen (excl. rijst)		
Totale productie	1615	1661
w.v. biobrandstof in:	46	93
EU	1	6
VS	41	81
Overige landen	4	6
Plantaardige oliën		
Totale productie	99	106
w.v. biobrandstof in:	4	9
EU	3	6
VS	1	2
Overige landen	0	1

Bron: OECD/FAO, 2008.

Aanbodfactor: schommelingen in de oogst en voorraden

De inelastische vraag naar voedsel betekent dat bij een plotselinge terugval in de productie de prijzen relatief sterk stijgen. Figuur 5.3 geeft de ontwikkeling van de productie van de belangrijkste granen sinds 1990 weer. De productieschommelingen zijn de afgelopen jaren niet uitzonderlijk groot geweest. Door tegenvallende oogsten in vooral Australië en de EU viel weliswaar de mondiale tarweproductie in 2006/07 met bijna 5% terug, maar ondanks die terugval was de totale graanproductie in dat oogstjaar de op twee na grootste in de geschiedenis. Het effect van een tegenvallende productie op de prijs hangt sterk af van de omvang van de voorraden. Hoe kleiner de voorraden des te groter het prijseffect. In figuur 5.3 is ook de ontwikkeling van de totale graanvoorraden weergegeven. Na een opleving in de tweede helft van de jaren negentig zijn de voorraden voortdurend afgenomen. Aan het einde van 2007 waren ze teruggevallen tot minder dan twee maanden verbruik. De geringe voorraden zijn vermoedelijk eveneens een belangrijke factor geweest achter de sterke prijsstijging.

Figuur 5.3 Mondiale graanproductie en voorraden 1990/91-2007/08

Beleid: 'liberalisatie' EU-landbouwbeleid

De EU is traditioneel een belangrijke speler op de internationale markten van agrarische bulkproducten als graan, suiker, boter, melkpoeder, oliezaden en rundvlees. Door hoge garantieprijzen kende de EU, vooral in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, overschotten. Deze overschotten werden met subsidies afgezet, soms op de eigen markt maar dikwijls ook op de wereldmarkt. Mede als reactie op de kritiek die dit oproep, is de EU in de beginjaren negentig begonnen de versturende werking van haar beleid op de internationale prijsvorming te verminderen. Productiebeperkingen, lagere garantieprijzen, afnemende uitvoersubsidies en een ontkoppeling van de steun aan de productie vormden hierin de belangrijkste elementen. Een gevolg hiervan was dat de rol van de EU op de wereldmarkten van een aantal belangrijke voedselgrondstoffen stap voor stap is verkleind. En hoewel de EU nog steeds uitvoersubsidies kent, is het totale bedrag dat daarmee gemoeid is nog maar een fractie van het bedrag dat hiervoor in de beginjaren negentig werd uitgegeven.³⁰ De stapsgewijze

³⁰ Zie Speciaal onderwerp over de Doharonde in het *Centraal Economisch Plan 2006*, CPB, 2006.

hervorming van het Europese landbouwbeleid heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de prijsstijgingen op de wereldmarkt.

Recente reacties op de hoge prijzen van beleid en speculanten

Voor de laatste jaren heeft het aanbod van voedsel de vraag niet bij kunnen houden. De opwaartse druk op de prijzen die hiervan is uitgegaan, werd nog eens versterkt door nationale beleidsreacties. In een poging om de gevolgen van stijgende prijzen voor de eigen consumenten af te remmen, werden de afgelopen periode diverse maatregelen genomen. Afhankelijk van het land gebeurde dit onder andere door het opleggen van een uitvoerbelasting, een (tijdelijk) uitvoerverbod, het verlagen van de invoerheffingen, het direct subsidiëren van de consumptie, of het instellen van maximum-consumentenprijzen. Graanexporteurs als Argentinië, Rusland, Kazachstan, India en Vietnam voerden uitvoerbeperkende maatregelen in. Graanimporteurs waaronder Indonesië, Zuid-Korea en de EU, verlaagden hun importtarieven. In een groot aantal landen waaronder Egypte, Marokko en Bangladesh werden maximum-consumentenprijzen voor voedsel ingevoerd of werden directe subsidies verstrekt. Het directe effect van deze maatregelen was een nog sterkere terugval van het aanbod op de wereldmarkt en een grotere toename van de wereldmarktvraag. Hierdoor stegen de wereldmarktprijzen verder. Het streven naar lokale voedselzekerheid vergrootte aldus de mondiale voedselonzekeerheid.

Ook speculaties hebben vermoedelijk bijgedragen aan de prijsstijgingen. Lage rentes gecombineerd met groeiende geldvoorraden, een verwachte verdere waardedaling van de dollar en de geringe voorraden hebben investeerders in de richting van agrarische en niet-agrarische grondstoffen 'gedreven'. Het is overigens niet aannemelijk dat door speculatie prijzen structureel hoog kunnen worden gehouden. De kosten van opslag, de beperkte houdbaarheid en vooral de nieuwe oogsten die continu onderweg zijn, beperken in een situatie met veel aanbieders de mogelijkheden om de prijzen lange tijd boven een 'rationeel' evenwichtsniveau te houden.

5.1.5 Zijn structureel hogere prijzen de toekomst?

Hoge voedselprijzen lokken een toename van de productie uit, vooral in landen met een ontwikkelde commerciële landbouw waarin prijssignalen de producent bereiken. Ramingen van de omvang van de productie van de belangrijkste voedselproducten wijzen voor het oogstjaar 2008/09 inderdaad op een drastische toename (zie tabel 5.2), zij het dat weersomstandigheden nog roet in het eten kunnen gooien. Volgens schattingen van het Amerikaanse ministerie van Landbouw van augustus dit jaar zal de wereldgraanproductie in het oogstjaar 2008/09 een historisch record bereiken van 2190 mln ton. Behalve hoge prijzen zijn ook de, tot nu toe, gunstige weersomstandigheden verantwoordelijk voor dit record. Vooral de tarweproductie zal fors toenemen. Mede daarom lag de wereldmarktprijs van tarwe begin augustus alweer zo'n 35% onder de eerdere top in februari van dit jaar. En hoewel dit jaar ook een consumptierecord wordt voorzien, zal de mondiale voorraad granen aanzienlijk toenemen. Het voorraadniveau blijft echter historisch laag.

De wereldbevolking zal voorlopig nog met ongeveer 1% per jaar blijven groeien. Bij een stijging van het inkomen stijgt in de meeste niet-rijke landen de vraag naar voedsel relatief sterk. Daarom zal, zelfs bij gematigde economische groeicijfers, de vraag naar voedsel, inclusief die voor veevoer voor de stijgende vraag naar vlees, in de voorzienbare toekomst sterk blijven toenemen. Bij de huidige hoge prijzen van transportbrandstoffen mag ook een verdere stijging van het gebruik van granen, plantaardige oliën en suikerriet voor energiedoeleinden worden verwacht, ook als dit alleen maar met een toename van de impliciete (bijvoorbeeld via de bijmengverplichting) of expliciete subsidies kan worden gerealiseerd. De vraag komt dan op of de mondiale landbouw ook voor de langere termijn in de verwachte vraagtoename zal kunnen voorzien. Anders gezegd: is er voldoende productiepotentieel en, zo ja, tegen welke prijs zal de landbouw de benodigde extra productie realiseren?

Tabel 5.2 Granen: ramingen van productie en voorraden granen, mln ton			
	2006/07	2007/08	2008/09
Productie			
Tarwe	596	611	670
Rijst	420	429	431
Overige granen	989	1076	1089
Totaal	2005	2116	2190
Voorraden			
Tarwe	127	115	136
Rijst	75	78	81
Overige granen	138	148	143
Totaal	340	341	360

Bron: USDA.

Productiepotentieel

Een toename van de productie zal ook de komende decennia voornamelijk van een toename van de opbrengsten per hectare moeten komen. Weliswaar is er volgens de meeste agronomen nog veel ruimte voor uitbreiding van het landbouwareaal,³¹ maar de weerstanden tegen verdere ontginningen nemen toe. Overwegingen van ecologie en natuurbehoud spelen hierbij een belangrijke rol. Landbouwgrond wordt derhalve een steeds schaarser product.³² De opbrengsten per hectare zijn de afgelopen decennia sterk gestegen maar de groei ligt sinds de jaren '90 onder het niveau van de decennia daarvoor (zie figuur 5.2, rechts). Mede daarom is niet iedereen even optimistisch over de mogelijkheden om de productie de komende jaren voldoende snel te kunnen laten stijgen.³³ Onder andere wordt daarbij gewezen op de groeiende schaarste aan irrigatiewater. Maar ook de onttrekkingen van gronden aan de landbouw voor

³¹ Zie A. Bot, F. Nagtergaele and A. Young, Land Resource Potential and Constraints at Regional and Country Level, FAO, 2000; of N. Koning e.a., Long-term global availability of food: continued abundance or new scarcity, Wageningen, 2007.

³² Zie ook PBL, Lessen uit Mondiale Milieuverkenningen, Bilthoven, 2008.

³³ Zie L. Brown, Outgrowing the Earth, W.W. Norton, New York, 2005; of K. Cassman and A. Liska, Food and fuel for all; realistic or foolish? www.interscience.wiley.com, 2007, blz. 18-23.

verstedelijkingdoeleinden hebben een drukkend effect op de gemiddelde opbrengsten per hectare. Het gaat hierbij namelijk dikwijls om in vruchtbare delta's gelegen hoogwaardige landbouwgronden (hoge opbrengsten), terwijl de nieuw ontgonnen gronden vaak minder vruchtbaar zijn (lage opbrengsten).

Voor een juiste beoordeling van de evolutie van de gemiddelde opbrengsten per hectare in de afgelopen decennia moet echter niet worden vergeten dat de jaren met afnemende groeicijfers van de gemiddelde hectareopbrengsten ook de jaren waren waarin de reële wereldmarktprijzen sterk daalden. Er was in veel landen daarom weinig prikkel om de productie uit te breiden. Bovendien was het de periode waarin de EU de productiegekoppelde steun grotendeels heeft ontmanteld en waarin de landbouw van het voormalige Oostblok in een diepe depressie terecht kwam. Hoe dan ook, ondanks de dalende groeicijfers van de hectareopbrengsten in de afgelopen decennia, blijft de overtuiging van de meeste agronomen dat er mondiaal nog volop mogelijkheden zijn om de productie per hectare sterk te verhogen.³⁴ Een, zeg, verdubbeling van de mondiale voedselproductie is vanuit een louter technisch-agronomisch gezichtspunt gezien, geen probleem.

Realisatie van het potentieel

Wat technisch-agronomisch kan, zal slechts onder bepaalde condities worden gerealiseerd. De landbouw zal de productie slechts opvoeren indien er een adequate beloning voor de ingezette productiefactoren tegenover staat. Adequaat is in dit geval: minstens zo hoog als de beloningen die de agrarische arbeid en het geïnvesteerde kapitaal in een alternatieve aanwending kunnen krijgen. Hoewel er voor de meeste arbeid en kapitaal in de mondiale landbouw weinig mogelijkheden buiten de landbouw zijn, zijn die er *in de marge* in toenemende mate. Zo hebben potentiële toetreders (arbeid) het alternatief om naar de stad te trekken. De vergrijzing in de landbouw waarvan in bijna alle landen sprake is, is wat dat betreft illustratief. Blijkbaar wordt er te weinig in de landbouw verdiend of is het werken er om andere redenen niet aantrekkelijk genoeg. Ook het kapitaal dat nodig is om de productie sneller te doen toenemen, kan in andere sectoren dan de landbouw worden geïnvesteerd. Als dit laatste gebeurt, zal de stijging van de productie en de productiviteit in de landbouw verder stagneren. Het jarenlange achterblijven van investeringen in de landbouw in veel landen toont aan dat er in de ogen van de investeerders de afgelopen jaren aantrekkelijker alternatieven waren.³⁵

Een keerpunt in de trend van de afgelopen jaren kan slechts worden bewerkstelligd bij hogere verwachte inkomens (hogere beloningen voor kapitaal en arbeid) in de landbouw. Die hogere inkomens ontstaan, *ceteris paribus*, bij (i) hogere subsidies, (ii) een afname van de kosten van inputs, (iii) technische vooruitgang, en/of (iv) een stijging van de afzetprijzen. Wat mag de komende jaren in dit verband worden verwacht?

³⁴ Zie ook de projecties van FAO in *World Agriculture Towards 2015/2030, 2002*; of FAPRI, *US and World Agriculture Outlook, 2008*; of Koning e.a. op. cit. 2007.

³⁵ Zie *World Development Report 2008*, Wereldbank 2007.

- Ondanks de recente (voorlopige) mislukking van de Doharonde, de WTO-onderhandelingen over een verdere vrijmaking van de internationale handel, lijkt het niet waarschijnlijk dat de agrarische subsidies de komende jaren in de meeste landen zullen stijgen. In een aantal landen, waaronder de EU en de VS, is de kans op het tegendeel veel groter. Weliswaar wordt bij een afbraak van steun de doelmatige aanwending van kapitaal en arbeid vergroot maar, bij *anderszins gelijke omstandigheden*, leidt een steunafbraak tot lagere inkomens in de landbouw en, in het verlengde daarvan, tot achterblijvende investeringen.
- Ook is het niet waarschijnlijk dat belangrijke, buiten de landbouw aangekochte, inputs als energie, kunstmest, bestrijdingsmiddelen goedkoper zullen worden. Het pijplijneffect van de prijsstijgingen van energie zal, onder andere door de vermindering van de bestaande energiesubsidies in veel landen, de eerstkomende jaren vermoedelijk nog tot een verdere kostprijsstijging leiden, vooral van de productie op moderne bedrijven. Voor een belangrijke exporteur als de Verenigde Staten wordt het effect op de kostprijs van de energie-intensieve inputs voor de periode 2005-2007 op 15-20 procent geschat.³⁶ In veel andere landen zal het kostprijseffect niet heel veel anders zijn. Van de stijgende inputprijzen zal de komende jaren daarom zeker *geen* positieve impuls op de voedselproductie uitgaan.
- Technische vooruitgang kan binnen een bedrijf of daarbuiten plaatsvinden. Door een verbeterde infrastructuur kunnen in veel landen ook de kosten van vervoer en distributie nog sterk afnemen. Schaalvergroting, uitbreiding van irrigatie, de introductie van moderne landbouwtechnieken en nieuwe gewasvariëteiten kunnen daarom tot hogere opbrengsten en tot lagere kostprijzen leiden. Ook een verbetering van rurale krediet- en risicomarkten draagt bij aan een efficiëntere productie. Toch is het niet aannemelijk dat de effecten hiervan de komende jaren, *ceteris paribus*, heel veel groter zullen zijn dan in de afgelopen decennia. Anders dan in bijvoorbeeld de jaren zestig en zeventig valt er op korte en middellange termijn niet zoiets als een nieuwe Groene Revolutie te verwachten. De beloften van de biotechnologie zijn nog lang niet ingelost. De introductie van nieuwe technologieën, waaronder de introductie van genetisch gemodificeerde rassen, ondervindt bovendien in een aantal regio's en landen, waaronder de EU en Afrika, tegenwerking vanwege vermeende risico's.³⁷
- Overzien we een en ander dan is de onvermijdelijke conclusie dat het *niet* voor de hand ligt dat in de voortgaande toename van de vraag naar agrarische grondstoffen voor voedsel- en energiedoelinden zal worden voorzien bij de lage prijzen van enige jaren geleden. Structureel hogere prijzen lijken hiervoor noodzakelijk.

5.1.6 Gevolgen van structureel hogere prijzen

Productie-effecten

Structureel hogere prijzen van voedsel- en veevoedergrondstoffen als tarwe, rijst, maïs en oliezaden hebben productie- en verdelingseffecten. De productie-effecten zullen zich vooral

³⁶ Zie D. Mitchell, A Note on Rising Food Prices, World Bank, 2008.

³⁷ Zie R. Paarlberg, *Starved for Science: How Biotechnology is Being Kept Out of Africa*, Harvard University Press, 2008.

voordoen in landen met een moderne, in de wereldeconomie geïntegreerde, agrarische sector die over voldoende productiepotentieel beschikken en waarin snel op positieve prijsprykkels kan worden gereageerd. Behalve de Verenigde Staten, Canada, Australië e.d. zijn dit tevens landen in Zuid-Amerika en, in mindere mate, landen die tot de voormalige Sovjet Unie behoorden. Ook in de EU zal, bij een structurele stijging van de prijzen, de productie aanzienlijk toenemen. Bij een groeiende wereldbevolking is het zelfs goed denkbaar dat de EU zich op een langere termijn ontwikkelt tot een stabiele en belangrijke exporteur van (ongesubsidieerd) voedsel.³⁸ Hoewel het agrarische productiepotentieel van een aantal landen in Afrika beneden de Sahara eveneens nog lang niet is uitgeput, doen zich hier de typische problemen voor van een sector die gedomineerd wordt door traditionele en kleinschalige bedrijven die, mede door een gebrekkige fysieke en economische infrastructuur, nauwelijks geïntegreerd zijn in de wereldeconomie. Slechts na een grootschalige modernisering, zowel op de bedrijven als in het voor- en natraject, inclusief de fysieke en niet-fysieke infrastructuur, zal hier van de kansen die hogere prijzen bieden, kunnen worden geprofiteerd. Dit zou wel een omslag in het beleid van de afgelopen decennia vereisen. In veel Afrikaanse landen is de landbouw jarenlang structureel verwaarloosd.³⁹

Verdelingseffecten

Hogere prijzen voor agrarische grondstoffen hebben ook verdelingseffecten. De ruilvoet van de landbouw met de niet-landbouw verandert ten gunste van de landbouw. In termen van winnaars en verliezers kunnen drie niveaus worden onderscheiden. 1 Mondiaal: de voedslexporterende landen versus de voedselimporterende landen. 2 Op landenniveau: de landbouw versus de niet-landbouw. En 3 binnen de landbouw: grote boeren versus kleine boeren.

- Op landenniveau zijn de netto exporterende landen de winnaars van de prijsverandering, zeker als ze over een groot productiepotentieel beschikken. De opbrengsten uit de uitvoer van agrarische producten van landen als Brazilië, de Verenigde Staten, Thailand, Argentinië e.d. zijn momenteel aanzienlijk hoger dan in eerdere jaren. In zoverre de exporteurs de benodigde inputs als kunstmest, transportbrandstoffen en bestrijdingsmiddelen moeten invoeren, raken ze een deel van hun winst weer kwijt aan, in laatste instantie, de energie-exporterende landen. Netto voedselimporterende landen, vooral de landen met een aan de dollar gekoppelde munt, zijn de grote verliezers.
- Binnen individuele landen betekenen hogere voedselprijzen dat, ruwweg, de ruilvoet stad-platteland ten gunste van het platteland verandert. Omdat de gemiddelde inkomens op het platteland, vooral in de ontwikkelingslanden, veelal lager zijn dan die in de stad, gaat hier in beginsel een nivellerende werking van uit. Hierbij moeten wel twee kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste ziet de landbouw een deel van de extra opbrengsten terugvloeien naar de

³⁸ Zie bijvoorbeeld de lange-termijnsenario's in Folmer et al. *The Common Agricultural Policy Beyond the MacSharry Reform*, North Holland, Amsterdam, 1995.

³⁹ Zie Wereldbank, 2007, op. cit.

leveranciers van de energie-intensieve inputs. En ten tweede is het beleid in veel ontwikkelingslanden erop gericht de prijsstijgingen voor de stadsbewoners, die politiek machtiger zijn, te verzachten. Met de invoering van uitvoerbelastingen, verlagingen van de invoerheffingen en maximumprijzen voor voedselproducten e.d. proberen regeringen de stadsbewoners tegemoet te komen.

- Binnen de landbouw is het profijt van de prijsverhoging ruwweg rechtevenredig aan de productieomvang. Grote bedrijven profiteren dus meer dan kleine bedrijven. Op den duur zal het extra inkomen in de landbouw voor een groot deel neerslaan op de schaarse, en niet of nauwelijks alternatief aanwendbare, productiefactor grond. Als de prijsstijgingen structureel blijken te zijn, dan zullen de agrarische grondprijzen over een brede linie stijgen. Kleine boeren profiteren hiervan het minst, vooral als ze pachter zijn. In veel ontwikkelingslanden is een groot deel van de kleine boeren bovendien netto koper van basisvoedsel. Met de stijging van de voedselprijzen verslechtert daarom hun economische positie.

Het aantal ondervoeden

Het lijkt evident dat als gevolg van hoge voedselprijzen, vooral in de stedelijke gebieden in de ontwikkelingslanden, het aantal ondervoeden fors zal toenemen. In het bijzonder in landen die tevens netto importeur van energie zijn.⁴⁰ Voor de situatie op het platteland is de situatie minder eenduidig. Weliswaar komt de overdracht van inkomen vooral bij de grote boeren terecht, maar via investeringen en een groeiende werkgelegenheid kan op termijn de inkomenssituatie van een grotere groep verbeteren.

Hoge prijzen hebben ook effect op de omvang van de voedselhulp. Veel armen hebben de afgelopen jaren voedselhulp ontvangen, vooral in Afrika. Als de huidige budgetten voor voedselhulp niet veranderen, zal, uitgedrukt in tonnen voedsel, de omvang van de hulp afnemen.

5.1.7 Slotopmerkingen

Gecorrigeerd voor inflatie zijn de prijzen van voedsel en van veel andere landbouwgrondstoffen decennialang structureel gedaald. Sinds een paar jaar lijkt aan die trend een einde te zijn gekomen. Hiervoor is een scala van oorzaken verantwoordelijk. Sommige van die oorzaken, zoals misoogsten en speculatie, hebben een korte-termijnkarakter. Andere, zoals de sterk stijgende vraag naar vlees en het gebruik van landbouwproducten voor de productie van biobrandstoffen, zijn meer structureel van aard.

⁴⁰ Zie ook IMF, *Food and Fuel Prices, Recent Developments, Macroeconomic Impacts, and Policy Responses*, Washington, juni 2008.

Wil in de toekomst de voedselproductie in de pas blijven lopen met de verwachte groei van de vraag dan is een sterkere groei van de productie nodig. Die sterkere groei vraagt op mondiaal niveau om een aanzienlijke verhoging van de investeringen in de fysieke en de economische infrastructuur van de landbouw en om hogere af-boerderijprijzen dan in de jaren voor de recente prijsstijgingen. Hogere prijzen zullen niet alleen de effecten van de hogere kosten van de energie-intensieve inputs moeten compenseren, ze zullen ook het werken en het investeren in de landbouw aantrekkelijker moeten maken. Verwacht mag daarom worden dat de prijzen van de agrarische grondstoffen de komende decennia rond een gemiddeld *hogere* niveau zullen fluctueren dan in de afgelopen decennia. Bij gemiddelde oogsten zullen de wereldmarktprijzen de komende jaren vermoedelijk wel ruim onder de toppen van dit jaar liggen.

Het negatieve effect op de koopkracht van de armste helft van de wereldbevolking beperkt de ruimte voor prijsstijgingen van voedsel. Dus, zelfs als productieverhogende investeringen achterwege blijven, zullen de voedselprijzen niet blijven stijgen. In plaats daarvan zal dan de vraag afnemen en, bijgevolg, de ondervoeding toenemen.

De reacties van veel landen op de hogere voedselprijzen hebben gemeen dat ze de eigen consumenten trachten te beschermen tegen de negatieve gevolgen. Deze reacties hebben ook nadelen. Op korte termijn zorgen ze voor een nog sterkere stijging van de wereldmarktprijzen. Daarmee komen de gevolgen van de toegenomen schaarste wel erg eenzijdig op de schouders van de armste netto voedselimporteurs terecht. Op de langere termijn ontnemen ze exporteurs bovendien (een deel van) de prikkel om hun productie uit te breiden. Vanuit een welvaartsoptiek is het verstandig om hierover binnen WTO-verband afspraken te maken, bijvoorbeeld over een verbod op uitvoerbelastingen en het al te snel stopzetten van de uitvoer.

De EU is jarenlang verweten met haar beleid de wereldmarktprijzen op een kunstmatig *laag* niveau te hebben gehouden en daarmee boeren in ontwikkelingslanden kansen op ontwikkeling te hebben onthouden. De laatste tijd luidt het verwijt dat de EU met haar biobrandstoffenbeleid bijdraagt aan een *stijging* van de wereldmarktprijzen en daarmee aan een vergroting van het probleem van ondervoeding.⁴¹ Deze ogenschijnlijke paradox is vooral een weerspiegeling van een partiële benadering van het probleem: hoge voedselprijzen zijn aantrekkelijk voor voedselproducenten terwijl, vooral armere, consumenten baat hebben bij lage prijzen.

Door het gebruik van graan en plantaardige oliën voor de productie van biobrandstoffen worden de voedselmarkten de facto gekoppeld aan die van fossiele olie. Die koppeling bergt het gevaar in zich dat sterke prijsstijgingen op de oliemarkten destabiliserend werken op de voedselmarkten.⁴² Bij hoge olieprijs zal de vraag naar biobrandstoffen namelijk stijgen. Ook geldt dat prijsreacties op de voedselmarkten, bijvoorbeeld door tegenvallende oogsten, kunnen

⁴¹ Zie Oxfam, Another Inconvenient Truth, Oxfam, *Briefing Paper*, juni 2008.

⁴² Zie ook M.A. Keyzer, M.D. Merbis and R. Voortman, The biofuel controversy, SOW-VU, 2008.

worden versterkt door een volledig inelastische vraag naar voedsel voor de productie van biobrandstoffen. Die inelasticiteit kan het gevolg zijn van een beleidsmatig vastgestelde mengverplichting. Zolang de markt voor biobrandstoffen nog gedomineerd wordt door 1e-generatie technologieën is het, vanuit een gezichtspunt van de wereldvoedselvoorziening, verstandig om in het beleid met deze samenhangen rekening te houden.

5.2 Kinderopvang

Het beleid van stimuleren en intensiveren van de formele kinderopvang is recentelijk dermate succesvol gebleken dat het zijn doel voorbij lijkt te schieten. De subsidiehoogte en deelnamepercentages zijn inmiddels vergelijkbaar met Scandinavische landen. Een macro-economische analyse laat zien dat de intensiveringen in de kinderdagopvang en de buitenschoolse opvang de arbeidsparticipatie hebben bevorderd. Maar de subsidie voor formele kinderopvang is inmiddels zo hoog dat het extra arbeidsaanbod dat wordt uitgelokt door een verdere verhoging bijna in zijn geheel nodig is voor de extra vraag naar kinderopvang. De intensiveringen in de gastouderopvang hebben de arbeidsparticipatie vermoedelijk niet bevorderd. De sterke groei in de formele kinderopvang heeft de kwaliteit onder druk gezet.

Kinderopvang staat volop in de belangstelling van het beleid.⁴³ Na twintig jaar stimuleren en intensiveren is het beleid recentelijk dermate succesvol gebleken dat er inmiddels sprake is van 'tegenvallers' en 'ombuigingen'. De vraag is waar de sterke groei van de formele kinderopvang vandaan komt en wat er nog in het verschiet ligt, en wat de beleidswijzigingen hebben betekend voor de arbeidsparticipatie. Deze paragraaf geeft inzicht in deze en andere vragen bij de recente ontwikkelingen in de kinderopvang.

5.2.1 Verleden, heden en nabije toekomst van de kinderopvang

Figuur 5.4 geeft de groei van de formele kinderopvang sinds 1990 en de verwachte groei tot en met 2011 met en zonder de voorgestelde ombuigingen in 2009 en 2010. Wat zijn de achterliggende factoren bij deze groei in het verleden en de toekomst?⁴⁴

1990-2004: Gestadige groei

Formele kinderopvang bestaat uit kinderdagopvang (KDV, 0-3 jarigen), buitenschoolse opvang (BSO, 4-12 jarigen) en gastouderopvang (GOO, 0-12 jarigen). Over de periode 1990-2004 groeide het totaal aan plaatsen/kindkoppelingen⁴⁵ met ongeveer 11% per jaar. De BSO groeide veruit het meest en de GOO veruit het minst. De groei over de periode 1990-2004 komt vermoedelijk grotendeels door de sterke groei in de vrouwenparticipatie, de daling van de gemiddelde ouderbijdrage voor formele kinderopvang, de daling van de rantsoenering door het aanbod en een verschuiving in de voorkeuren ten gunste van formele kinderopvang⁴⁶.

⁴³ Zie bijvoorbeeld de Voorjaarsnota 2008 van de minister van Financiën.

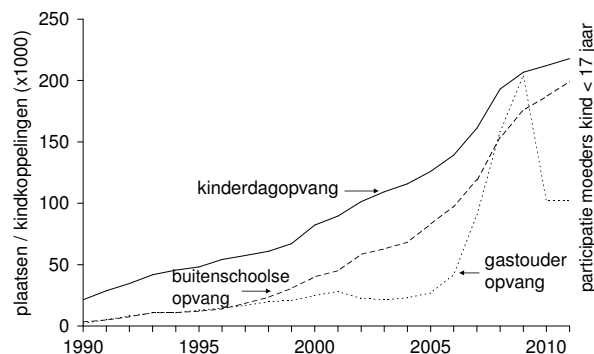
⁴⁴ Voor een uitgebreidere analyse zie de CPB Notitie 'Een analyse van de groei van de formele kinderopvang in het recente verleden en in de nabije toekomst' d.d. 14 mei 2008.

⁴⁵ Het CBS geeft voor de gastouderopvang alleen het aantal deelnemende kinderen ('kindkoppelingen'). Voor KDV en BSO geeft het zowel het aantal deelnemende kinderen als het aantal beschikbare plaatsen.

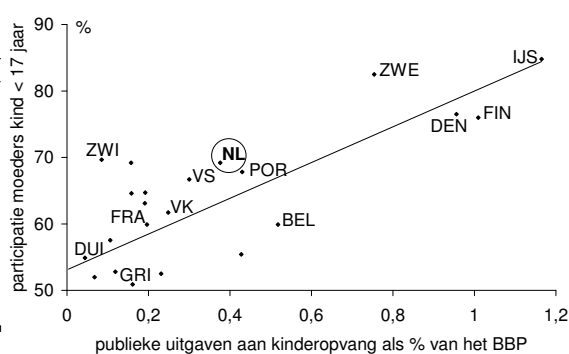
⁴⁶ Zie bijvoorbeeld W. Portegijs, B. Hermans en V. Lalta, 2006, *Emancipatiemonitor 2006*, SCP/CBS, Den Haag.

Figuur 5.4 Realisatie (1990-2007) en raming (2008-2011) kinderopvang en vergelijking publieke uitgaven

Gebruik formele kinderopvang in Nederland

Internationale vergelijking arbeidsparticipatie moeders en publieke uitgaven aan formele kinderopvang

Bron: CBS, OC&W, OECD Family database en eigen berekeningen. Voor kinderdagopvang en buitenschoolse opvang wordt het aantal plaatsen weergegeven, voor gastouderopvang het aantal kindkoppelingen. De participatiegraad van de moeders is uit 2005 (de participatiegraad van alle vrouwen in Nederland van 15-64 jaar is tussen 2005 en 2007 met 2 procentpunten gestegen). De publieke uitgaven zijn uit 2003, met uitzondering van Nederland waarvoor de publieke uitgaven uit 2007 zijn weergegeven.

2005-2007: Sterke groei

In 2005 is de Wet kinderopvang ingevoerd. Deze wet bracht uniformiteit in de subsidiëring van kinderopvang, welke vervolgens in 2006 en 2007 met name voor de hogere inkomens⁴⁷ werd geïntensiveerd (zie ook 5.2.3). Betaalden ouders in 2005 gemiddeld nog 37% van de kosten, in 2007 was dit gedaald naar 19%. Hierdoor kreeg de vraag naar formele kinderopvang een extra impuls. Daarnaast zette de Wet kinderopvang de deur open voor een sterke groei in de gastouderopvang (115% in 2007). Voor de Wet kinderopvang werden alleen de kosten van het gastouderbureau vergoed. Door de Wet kinderopvang kregen ouders een subsidie per uur opvang en werd het bovendien mogelijk om opvang door familie en bekenden op te voeren als gastouderopvang. Voor veel ouders en gastouders bleek dit een interessante financiële bonus.

2008-2011: Afvlakkende groei KDV en BSO, en omslag gastouderopvang vanaf 2010

Data van de Belastingdienst voor de eerste helft van 2008 geven aan dat de formele opvang nog behoorlijk doorgroeit. Een extrapolatie van de recente groei suggereert dat KDV en BSO over 2008 zelfs wat harder zullen groeien dan in 2007, terwijl de groei in de GOO afvlakt.⁴⁸ Op de middellange termijn is het echter aannemelijk dat de groei terug zal vallen tot onder de trend van 1994-2004, ook zonder de voorgestelde ombuigingen voor 2009 en 2010 (zie 5.2.3). De

⁴⁷ Deels ter compensatie van de resulterende hogere ouderbijdrage na de invoering van de Wet kinderopvang voor de hogere inkomens, zie J. Plantenga, Y. Wever, B. Rijkers en P. de Haan, 2005, Arbeidsmarktparticipatie en de kosten van kinderopvang, *Economisch Statistische Berichten*, nr. 4455, blz. 115.

⁴⁸ Verklaringen voor deze blijvend hoge groei bij de KDV en de BSO zijn een resterend effect van de daling in de ouderbijdrage, en voor de BSO bovendien nog een effect van de motie Van Aartsen/Bos die scholen sinds 2007 verplicht buitenschoolse opvang te regelen als ouders daarom vragen. Voor een uitgebreide analyse van de macro-economische effecten van de motie Van Aartsen/Bos zie de CPB Notitie 'Macro-economische effecten van motie Van Aartsen/Bos' d.d. 16 maart 2006.

participatie van vrouwen tussen de 20 en 45 jaar zal de komende jaren veel minder hard groeien dan in het verleden, het aanbod heeft de vraag grotendeels ingehaald en het aantal kinderen zal met enkele procenten afnemen.^{49, 50} De internationale vergelijking in 5.2.2 beneden ondersteunt de hypothese dat, in ieder geval bij de KDV, de grootste groei er wel uit is na 2011. Door de voorgestelde ombuigingen in de ouderbijdragetabellen voor 2009 zal de ouderbijdrage bovendien juist weer wat gaan stijgen, in tegenstelling tot in het verleden. Dit drukt de groei in de KDV en de BSO.⁵¹ Het is dus waarschijnlijk dat de groei de komende jaren zal afvlakken, maar de raming is mede gezien de sterke veranderingen in de groei in het recente verleden wel met de nodige onzekerheid omgeven. De ombuigingen bij de gastouderopvang leiden in ieder geval tot een sterke afname van formele gastouderopvang in 2010 en verder (wederom, zie 5.2.3).⁵²

5.2.2 Internationaal perspectief

Een internationale vergelijking leert ons waar Nederland stond, staat en zal staan ten opzichte van het buitenland, en geeft bovendien een indicatie van het resterende groeipotentieel. Figuur 5.4 geeft de relatie tussen publieke uitgaven aan kinderopvang (in %BBP) en de participatiegraad van moeders met een kind jonger dan 17 jaar. Internationaal gezien neemt Nederland inmiddels een middenpositie in wat betreft de publieke uitgaven aan kinderopvang, maar blijft nog steeds ver verwijderd van de Scandinavische landen (vanwege opvang in deeltijd en een jonge schoolgaande leeftijd, zie beneden). Dit laatste geldt in mindere mate ook voor de participatiegraad van moeders. In deze paragraaf bekijken we hoe de arbeidsparticipatie (en andere factoren) het gebruik van formele kinderopvang beïnvloedt. In 5.2.3 analyseren we vervolgens hoe (subsidies voor) formele kinderopvang de arbeidsparticipatie beïnvloedt.

Tabel 5.3 geeft internationaal vergelijkbare data over een aantal factoren die een rol spelen bij het gebruik van formele kinderopvang. De landen zijn gerangschikt naar deelnamepercentage 0-3 jarigen aan kinderopvang. De buitenschoolse opvang behandelen wij beneden apart. Denemarken scoort voor 0-3 jarigen qua deelnamepercentage het hoogst, met de andere Scandinavische landen daarachter. Nederland scoorde in 2004 wat betreft deelnamepercentage nog achter alle Scandinavische landen, was in 2007 Finland voorbij en in de buurt van Zweden wanneer we de gastouderopvang niet meetellen, en zal in 2011 Noorwegen gepasseerd zijn. Als we de gastouderopvang meetellen, dan komt Nederlands zelfs boven IJsland en Denemarken

⁴⁹ Het aantal kinderen van 0-12 jaar zal volgens het CBS tussen 2007 en 2011 met 3% afnemen, en voor 0-3 jaar zelfs met 6%. Over de periode 1994-2004 groeide het aantal kinderen van 0-12 jaar nog met 7%.

⁵⁰ De groeiraming voor 2008 hierboven is hoger dan in de CPB Notitie 'Een analyse van de groei van de formele kinderopvang in het recente verleden en in de nabije toekomst'. Recente data suggereren dat de groei over 2008 hoger is dan destijds verwacht. Daarom is de raming voor 2008 naar boven bijgesteld, maar voor de periode na 2008 wordt nog steeds een sterke afname in de groei verwacht, ook bij ongewijzigd beleid, om de redenen genoemd in de tekst.

⁵¹ Paragraaf 5.2.3 beneden geeft de structurele effecten van de voorgestelde ombuigingen. In figuur 5.4 is aangenomen dat in 2009, 2010 en 2011 respectievelijk 1/3e, 2/3e en 1 maal dit structurele effect is gerealiseerd.

⁵² In figuur 5.4 is aangenomen dat de structurele besparing al in 2010 optreedt, de formele gastouderopvang wordt gemakkelijk weer informeel. In figuur 5.4 is verder aangenomen dat het aantal kindkoppelingen net als de budgettaire uitgaven aan formele gastouderopvang met ongeveer 50 procent zal dalen.

Tabel 5.3 Deelname aan kinderopvang 0-3 jarigen, en relevante factoren^a

	Deelname- percentage 0-3 jarigen in 2004	Participatie- graad moeder kind<17 in 2005	Ouderbijdrage kinderopvang als % familie-inkomen in 2004 ^b	Betaald verlof in weken loon in 2004 ^c	Aandeel vrouwen in deeltijd in 2004	School- gaande leeftijd in 2004
Nederland in 2004, 2007 en 2011 (incl. gastouderopvang) ^d	25, 39 en 54 (26, 49 en 65)	69	14	16	60	5
Denemarken	62	77	8	49	24	7
IJsland	59	85	20	31	-	-
Noorwegen	44	-	10	52	33	6
Zweden	40	83	8	62	21	7
België	39	60	5	16	34	6
Finland	35	76	9	30	15	7
Frankrijk	26	60	15	58	24	6
Verenigd Koninkrijk	26	62	43	13	40	5
Portugal	24	68	6	18	14	-
Spanje	21	52	-	16	17	6
Ierland	15	58	45	15	35	-
Duitsland	9	55	9	25	37	6
Italië	6	48	-	20	29	6
Oostenrijk	4	65	19	38	30	-

^a Bron: OECD Family database, R. van IJzerendoorn, L. Tavecchio en M. Riksen-Walraven, 2005, *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*, Boom, Amsterdam, en eigen berekeningen. Wanneer we het deelnamepercentage van 0-3 jarigen regresseren op de andere variabelen in de tabel voor alle OESO-landen waarvoor we data hebben, dan is alleen de participatiegraad van de moeder met kind significant (positief).

^b Bij een inkomen van 167% van het gemiddelde loon, met twee kinderen voltijds op de opvang.

^c De som van betaald moederschaps-, vaderschaps- en ouderschapsverlof vermenigvuldigd met de respectieve uitkeringsvoeten.

^d Exclusief het aantal kinderen dat naar de peuterspeelzaal gaat, 31% van de 0-3 jarigen in 2006.

uit.⁵³ Een complicerende factor bij deze vergelijking is het betaald verlof, dit is veel korter in Nederland dan in Scandinavië, gemiddeld zo'n driekwart jaar korter. Dit betekent dat we voor een juiste vergelijking de percentages voor Scandinavië met zo'n 25%⁵⁴ zouden moeten ophogen. Maar ook in dat geval blijven we na aftrek van gastouderopvang bijvoorbeeld Zweden voor. In termen van publieke uitgaven blijft Nederland echter nog achter, vanwege het grote aantal vrouwen dat in deeltijd werkt - en in deeltijd opvang gebruikt - en vanwege de relatief jonge leeftijd waarop kinderen in Nederland naar school gaan.

Het lange-termijnevenwicht van de kinderdagopvang lijkt daarmee in 2011 wel grotendeels bereikt. De participatiegraad van vrouwen zit in 2011 al dicht bij zijn lange-termijntop, en de deeltijdfactor blijft naar verwachting ongewijzigd.⁵⁵ Dit betekent dat er een gat blijft in termen

⁵³ Daarnaast gaan in Nederland veel kinderen, 31% van 0-3 jarigen in 2006, naar de 'parttime opvang' van de peuterspeelzaal (bron: OC&W).

⁵⁴ In Nederland tellen de eerste 3 maanden niet mee, en blijven 45 maanden over voor 0-3 jarigen. In Scandinavië tellen de eerste 12 maanden niet mee, en blijven 36 maanden over voor 0-3 jarigen. $(45-36)/36 * 100\% = 25\%$.

⁵⁵ Zie D. van Vuuren en R. Euwals, 2006, De structurele groei van het arbeidsaanbod op de middellange termijn, CPB Memorandum 155, Den Haag.

van participatie - en dus kinderopvang - ten opzichte van Scandinavië.⁵⁶ Omdat de ouderbijdrage op Scandinavisch niveau is, valt ook hier geen verdere groei van te verwachten, door de ombuigingen gaat zij bovendien weer wat omhoog.

Een onzekere factor is de buitenschoolse opvang. Over het internationale gebruik daarvan is slechts gedateerde sporadische informatie voorhanden. Data voor het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw geven aan dat dit een hoge vlucht heeft genomen in Denemarken en Zweden, waar respectievelijk 62 en 64% van de 6-10 jarigen deelnam aan BSO.⁵⁷ De meeste andere landen waarover data worden gerapporteerd, inclusief Finland, kenden een beperkte deelname van rond de 5%. In Nederland ging in 2007 14% (12% exclusief gastouderopvang) van de 4-12 jarigen naar de BSO, en dit zou bij ongewijzigd beleid doorgroeien naar 24% (20% exclusief gastouderopvang) in 2011. Wil het gebruik van de BSO in Nederland na 2011 doorgroeien dan moet er in ieder geval wat veranderen in de voorkeuren van ouders. Een enquête van Portegijs e.a. (2006)⁵⁸ geeft aan dat maar 25% van de ouders BSO een goede opvangvorm vindt voor schoolgaande kinderen. Maar ook bij een verschuiving in de voorkeuren ten faveure van formele opvang zal het gebruik van de BSO in Nederland op de lange termijn lager zijn dan in Denemarken en Zweden. Moeders in Nederland blijven naar verwachting voor een groot deel in deeltijd werken, families gebruiken daarom *ceteris paribus* minder BSO dan in Denemarken en Zweden.

5.2.3 Kinderopvang en arbeidsparticipatie

Kinderopvangsubsidies zijn een interessante beleids optie om het arbeidsaanbod te stimuleren. Kinderopvang is grotendeels complementair met arbeid en een lagere prijs voor kinderopvang stimuleert daarom de arbeidsparticipatie van ouders. Bovendien beïnvloeden de kosten van kinderopvang vooral de participatie van tweede verdieners, meestal een vrouw, en deze reageren relatief sterk op wat zij na aftrek van de kosten van kinderopvang aan loon overhouden.⁵⁹

Er zitten echter twee adders onder het gras. Ten eerste, de subsidies moeten gefinancierd worden. Dit heeft vaak een negatief effect op de participatie, bijvoorbeeld wanneer de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting verhoogd worden. Ten tweede, kinderopvang bestaat uit formele en informele kinderopvang. Een hogere subsidie voor formele kinderopvang leidt niet alleen tot meer participatie door ouders maar ook tot het vervangen van informele door formele opvang, met slechts een beperkt effect op de participatie. Ter illustratie, in 1995

⁵⁶ Ook een verschil in kwaliteit (zie 5.2.4) leidt wellicht tot een lager gebruik op de lange termijn in Nederland dan in Scandinavië.

⁵⁷ SCP, 2000, *Sociaal Cultureel Rapport 2000*, Den Haag, blz. 202.

⁵⁸ W. Portegijs, M. Cloïn, I. Ooms en E. Eggink, 2006, *Hoe het werkt met kinderen*, SCP, Den Haag.

⁵⁹ Zie M. Evers, R. de Mooij en D. van Vuuren, 2008, The wage elasticity of labour supply: A synthesis of empirical estimates, *De Economist*, 156, blz. 25-43.

was het aandeel formele kinderopvang in het totaal van formele en informele kinderopvang voor 0-3 jarigen 16%, in 2006 was dit 41%.⁶⁰

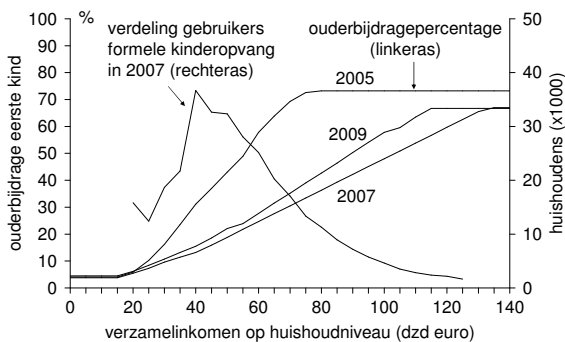
Om de effecten te illustreren, volgt hieronder een analyse van de belangrijkste beleidswijzigingen en -voorstellen sinds de invoering van de Wet kinderopvang in 2005. Meer specifiek behandelen we hieronder achtereenvolgens het effect van de wijzigingen in de ouderbijdragetabellen en in de gastouderopvang. De maatregelen zijn gesimuleerd in MIMIC, waarin de relatie tussen kinderopvang en arbeidsparticipatie expliciet is gemodelleerd.⁶¹

Wijzigingen in de ouderbijdragetabellen

In 2005 is de Wet kinderopvang ingevoerd, deze bracht uniformiteit in de subsidiëring van de verschillende vormen van kinderopvang. In 2006 en 2007 is de subsidie voor met name de hogere inkomens verhoogd. Figuur 5.5 geeft de verandering in de ouderbijdrage voor het eerste kind naar gezinsinkomen tussen 2005 en 2007, en na de ombuiging in 2009.⁶² Figuur 5.5 geeft ook de verdeling van de huishoudens die gebruik maken van opvang via de Wet kinderopvang (per inkomensklasse van 5 000 euro). Een groot deel van de gebruikers heeft een inkomen tussen 1 en 2 keer modaal (modaal is 30 000 euro in 2007). Voor een aanzienlijk deel van de gebruikers is de ouderbijdrage tussen 2005 en 2007 gedaald, en zal zij in 2009 weer wat stijgen.

Tabel 5.4 geeft een indicatie van de koopkrachteffecten van de veranderingen in de ouderbijdragetabellen over de periode 2005-2009. De tabel geeft de kosten van kinderopvang sinds 2005 voor gezinnen met verschillende gezinsinkomens maar alle met 2 kinderen op de kinderdagopvang voor 2 dagen per week.⁶³ Gezinnen met een inkomen gelijk aan modaal en hoger ontvangen na de voorgestelde ombuigingen in 2009 nog steeds aanzienlijk meer subsidie dan in 2005. De laagste inkomens gaan wat meer betalen.⁶⁴

Figuur 5.5 Ouderbijdragenpercentage eerste kind en inkomensverdeling gebruikers

⁶⁰ Bron voor 1995 is W. Groot en H. Maassen van den Brink, 1996, Monitoring kinderopvang - Verandering in het gebruik van kinderopvang 1991-1995, Amsterdam/Leiden, en voor 2006 het CBS.

⁶¹ Zie E. Jongen, 2008, Child care subsidies revisited, CPB Document, *te verschijnen*.

⁶² De wijzigingen in de ouderbijdragetabel voor het tweede kind en verdere kinderen zijn beperkt.

⁶³ Ter vergelijking, het modale loon loopt over deze periode op van 28 500 euro in 2005 tot 32 100 euro in 2009.

⁶⁴ Ongeveer 5 euro per maand.

Tabel 5.4 Jaarlijkse ouderbijdrage voor 2 kinderen op de kinderdagopvang voor 2 dagen per week (tussen haakjes staan de procentuele mutaties ten opzichte van 2005)				
Gezinsinkomen	2005	2006	2007	2009
	euro			
Minimum	444	444 (0%)	444 (0%)	509 (+15%)
Modaal	1399	1091 (-22%)	886 (-37%)	1066 (-24%)
2 x modaal	4121	2693 (-35%)	1969 (-52%)	2422 (-41%)
3 x modaal	5409	4307 (-20%)	3231 (-40%)	4009 (-26%)

Macro-economische effecten wijzigingen ouderbijdragetabellen

Kolom 1 in tabel 5.5 geeft de structurele effecten van de intensiveringen in de ouderbijdragetabellen sinds 2005, waarbij wordt aangenomen dat de budgettaire uitgaven worden gefinancierd door een generieke verhoging van de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting. De daling van de ouderbijdrage heeft met name een effect gehad op de markt voor kinderopvang. De daling van de ouderbijdrage met 55% resulteerde in een stijging van het gebruik met 18 procent, voor zowel de kinderdagopvang als de buitenschoolse opvang. Ongeveer de helft van de stijging in het gebruik komt door een hogere arbeidsparticipatie van ouders, de andere helft is het gevolg van substitutie van formele voor informele kinderopvang. De effecten op de arbeidsparticipatie en productie laten zien dat het voor ouders van jonge kinderen aantrekkelijk wordt om meer te werken. Met name voor tweede verdiemers en alleenstaande ouders. Alleenstaanden gaan wat minder werken door de verhoging van de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting. Per saldo resulteert een bescheiden stijging van het arbeidsaanbod in arbeidjaren van 0,1%. De productie volgt de arbeidsparticipatie in arbeidjaren en stijgt ook met 0,1%. De intensiveringen in de afgelopen jaren hebben bijgedragen aan een hogere arbeidsparticipatie.

Kolom 2 in tabel 5.5 geeft de structurele effecten van de voorgenomen ombuigingen in de ouderbijdragetabellen voor 2009, waarbij de budgettaire besparing is gebruikt om de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting te verlagen. Voor zowel de kinderdagopvang als de buitenschoolse opvang stijgt de ouderbijdrage met 29%⁶⁵, en daalt het gebruik met 5%. Wederom is ongeveer de helft van de daling in het gebruik het gevolg van minder arbeidsparticipatie door ouders van jonge kinderen, en de rest het gevolg van substitutie van informele voor formele kinderopvang. Het effect op het totale arbeidsaanbod in arbeidjaren en op de productie is nihil. Ouders met jonge kinderen gaan wel wat minder werken.

⁶⁵ Ten opzichte van de ouderbijdrage na de intensiveringen in 2006 en 2007.

Tabel 5.5	Structurele effecten wijzigingen ouderbijdrage^a	
	Intensiveringen 2006 – 2007 ^b	Ombuigingen 2009 ^c
Markt voor kinderopvang	procentuele mutaties	
Kinderdagopvang		
Prijs voor ouders	– 55	29
Gebruik	18	– 5
- door mutatie arbeidsparticipatie (aandeel)	43%	43%
- substitutie informeel–formeel (aandeel)	57%	57%
Buitenschoolse opvang		
Prijs voor ouders	– 55	29
Gebruik	18	– 5
- door mutatie arbeidsparticipatie (aandeel)	50%	49%
- substitutie informeel–formeel (aandeel)	50%	51%
Participatie en productie		
Arbeidsaanbod in arbeidsjaren	0,1	0,0
- kostwinners (met en zonder kinderen)	0,2	– 0,1
- tweede verdiemers (met en zonder kinderen)	0,3	– 0,1
- alleenstaande ouders (met kinderen)	1,6	– 0,3
- alleenstaanden (zonder kinderen)	– 0,1	0,0
Productie	0,1	0,0
^a In de simulaties worden de intensiveringen gefinancierd door de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting te verhogen, de vrijkomende publieke gelden van de ombuigingen worden gebruikt om de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting te verlagen.		
^b Structureel effect intensiveringen in de ouderbijdragentabellen 2006–2007 (budgettair structureel +930 mln euro).		
^c Structureel effect ombuigingen in de ouderbijdragentabellen in 2009 (budgettair structureel –350 mln euro).		

Wijzigingen in de publieke uitgaven aan gastouderopvang

De introductie van de Wet kinderopvang in 2005 leidde tot een sterke groei in de gastouderopvang, zie figuur 5.4. Deze groei kreeg nog een extra impuls door de verhoging van de subsidie per uur in 2006 en 2007. Een groot deel van de extra uitgaven gaat naar opvang die voorheen informeel plaatsvond door familie of bekenden en die nu ‘geformaliseerd’ is om gebruik te kunnen maken van de geboden subsidiemogelijkheden. Het kabinet heeft besloten om de regeling voor gastouderopvang minder aantrekkelijk te maken, door de subsidie voor gastouderopvang te verlagen en slechts over een beperkt aantal uren per week te verstrekken. De precieze vormgeving is nog in voorbereiding maar beoogd wordt een structurele ombuiging te realiseren van 380 mln euro.⁶⁶

⁶⁶ Naast de ombuigingen bij de ouderbijdragentabellen en de gastouderopvang neemt het kabinet nog een aantal maatregelen die tezamen een structurele besparing moeten opleveren van ongeveer 100 mln euro.

Tabel 5.6 Structurele effecten wijzigingen uitgaven gastouderopvang^a		
	Intensiveringen 2006 – 2007 ^b	Ombuigingen 2010 ^c
Participatie en productie	procentuele mutaties	
Arbeidsaanbod in arbeidsjaren ^d	– 0,2	0,1
- kostwinners (met en zonder kinderen)	– 0,3	0,1
- tweede verdiemers (met en zonder kinderen)	– 0,1	0,0
- alleenstaande ouders (met kinderen)	– 2,6	1,2
- alleenstaanden (zonder kinderen)	0,0	0,0
Productie ^e	– 0,2	0,1

^a In de simulaties worden de intensiveringen gefinancierd door de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting te verhogen, de vrijkomende publieke gelden van de ombuigingen worden gebruikt om de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting te verlagen.

^b Structureel effect intensiveringen in de gastouderopvang in 2006–2007, (budgettair structureel +700 mln euro).

^c Structureel effect ombuigingen in de gastouderopvang 2010 (budgettair structureel –380 mln euro).

^d Exclusief het arbeidsaanbod van gastouders.

^e Exclusief de productie van gastouders.

Macro-economische effecten wijzigingen uitgaven gastouderopvang

Kolom 1 in tabel 5.6 geeft het structurele effect van de intensiveringen bij de gastouderopvang sinds de introductie van de Wet kinderopvang, waarbij wederom wordt aangenomen dat de budgettaire uitgaven worden gefinancierd door een generieke verhoging van de schijftarieven van de loon- en inkomstenbelasting. De subsidie voor gastouderopvang is daarbij vormgegeven als een constante arbeidskorting voor tweede verdiemers en alleenstaande ouders⁶⁷, waarbij wordt aangenomen dat de helft van de subsidie meteen terugstroomt naar de staatskas in de vorm van loon- en inkomstenbelasting betaald door de gastouder.⁶⁸ Omdat de relatie tussen arbeidsparticipatie en het gebruik van subsidies voor gastouderopvang slechts bij benadering bekend is zijn ook de uitkomsten met de nodige onzekerheid omgeven. Bij de bepaling van de macro-economische effecten beperken wij ons hier tot het effect op de arbeidsparticipatie. De subsidie voor gastouderopvang maakt het aantrekkelijker voor tweede verdiemers en alleenstaande ouders om in deeltijd te gaan werken. Enerzijds treden meer personen toe tot de arbeidsmarkt, anderzijds gaan werkenden minder uren werken. Per saldo daalt het arbeidsaanbod in arbeidsjaren, mede door de hogere belastingtarieven om de subsidies voor gastouderopvang te financieren. Door de daling in het arbeidsaanbod in arbeidsjaren daalt ook de formele productie.

⁶⁷ Enerzijds daalt de subsidie met het inkomen, anderzijds werken gezinnen met een hoger inkomen meer en geven waarschijnlijk meer uren gastouderopvang op (hoewel beide partners formeel maar 1 uur per week hoeven te werken om voor de hele week in aanmerking te komen voor subsidie voor de opvang). Voor het gemak gaan wij uit van een constante subsidie voor tweeverdiemers met jonge kinderen en alleenstaande ouders met kinderen tot en met 12 jaar.

⁶⁸ Ouders ontvangen gemiddeld 80 procent van de 'kosten' als subsidie. Stel dat de gastouder gemiddeld 40 procent van de 'kosten' moet betalen als loon- en inkomstenbelasting en dit 'doorberekent' aan de ouders, dan is de uiteindelijke subsidie maar de helft van 80%. Voor zover de loon- en inkomstenbelasting van de gastouder meer (minder) is dan de helft van de subsidie voor ouders zijn de effecten kleiner (groter) dan vermeld in tabel 5.6.

Kolom 2 in tabel 5.6 geeft de structurele effecten van de voorgestelde ombuigingen in de gastouderopvang in 2010. De precieze vormgeving van de ombuigingen is nog in voorbereiding, wij nemen het budgettaire beslag als leidend en rapporteren de participatie en productie-effecten. De voorgestelde inperking van de gastouderopvang heeft naar verwachting een bescheiden positief effect op de arbeidsparticipatie en productie. Ook deze uitkomst is echter met de nodige onzekerheid omgeven. Het effect van ombuigingen in de gastouderopvang op de participatie van ouders is in ieder geval kleiner dan van ombuigingen in de kinderdagopvang en de buitenschoolse opvang. Het gebruik van subsidies voor gastouderopvang hangt minder sterk samen met arbeidsparticipatie dan het gebruik van subsidies voor kinderdagopvang en buitenschoolse opvang.

5.2.4 De kwaliteit van de kinderopvang en de ontwikkeling van het kind

In het voorgaande stond het effect op de arbeidsparticipatie van de ouders centraal. Omdat ook de ontwikkeling van het kind een belangrijke factor is in de beslissing om kinderopvang al dan niet te stimuleren, geven wij hieronder een beknopt overzicht van literatuur over dit onderwerp.

Weinig kennis over de 'output' van kinderopvang in Nederland, wel daarbuiten

In Nederland is er praktisch geen onderzoek dat kinderen door de tijd volgt om de effecten van deelname aan kinderopvang op de ontwikkeling van het kind te bepalen.⁶⁹ In verschillende andere landen wordt dit wel gedaan. Lichtend voorbeeld hierbij is de VS waar decennia geleden al een panelonderzoek is opgestart, de *National Day Care Study*. Belangrijke bevindingen daaruit waren dat kleinere groepen en een hoger opleidingsniveau van de leidster een positief effect hebben op de ontwikkeling van het kind.⁷⁰ Verder heeft meer specialisatie in jonge kinderen tijdens de opleiding voor leidsters een positief effect op de ontwikkeling van kinderen die deelnemen aan de kinderopvang. Meer recent onderzoek van het *National Institute of Child Health and Human Development* laat zien dat deelname aan kinderopvang goed lijkt te zijn voor cognitieve vaardigheden zoals rekenen en lezen, maar slecht voor niet-cognitieve vaardigheden.⁷¹ De negatieve effecten op niet-cognitieve vaardigheden treden met name op bij jonge kinderen (< 3 jaar). Verder blijkt intensieve kinderopvang (> 30 uur per week) gunstig

⁶⁹ Een positieve uitzondering daarop is de analyse van de Proefkreche uit de jaren 70 van de vorige eeuw, zie R. van IJzendoorn, L. Tavecchio en M. Riksen-Walraven, 2005, *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*, Boom, Amsterdam.

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld de oratie van L. Tavecchio, 2002, *Van opvang naar opvoeding*, Vossiuspers Amsterdam.

⁷¹ Zie de oratie van M. Riksen-Walraven, 2000, *Tijd voor kwaliteit in de kinderopvang*, Vossiuspers Amsterdam, en meer recent S. Loeb, M. Bridges, B. Fuller, R. Rumberger en D. Bassok, 2005, How much is too much?, NBER Working Paper 11812, Cambridge, en M. Baker, J. Gruber en K. Milligan, 2005, Universal childcare, maternal labor supply and family well-being, NBER Working Paper 11832, Cambridge. Voor het belang van zowel cognitieve als niet-cognitieve vaardigheden later in het werkzame leven, zie bijvoorbeeld J. Heckman, J. Stixrud en J. Urzua, 2006, The effects of cognitive and noncognitive abilities on labor market outcomes and social behavior, *Journal of Labor Economics*, 24(3), blz. 411-82. Overigens bevorderen cognitieve vaardigheden vroeg in het leven het aanleren van niet-cognitieve vaardigheden later in het leven, zie bijvoorbeeld L. Borghans, A. Duckworth, J. Heckman en B. ter Weel, 2008, The economics and psychology of personal traits, IZA Discussion Paper 3333, Bonn. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen hoe het uiteindelijke effect van kinderopvang op het totaal aan vaardigheden in het volwassen leven uitpakt.

Tabel 5.7 Internationale vergelijking kinderen per leidster en opleidingsniveau leidsters, kinderopvang voor 0-3 jarigen

Land	Kinderen per leidster ^a	Opleiding leidsters kinderdagopvang (ISCED code) ^a
België	7	3
Denemarken	5	4-5
Duitsland	-	3
Finland	5	4-5
Frankrijk	6	4-5
Italië	7	3
Nederland	5	4
Noorwegen	8	-
Portugal	11	5
Verenigd Koninkrijk	5	3
Verenigde Staten	5	3-5
Zweden	6	4-5

^a Eigen bewerking op basis van de OECD Family database en Onderwijsraad, 2008, *Een rijk programma voor ieder kind*, Den Haag (Bijlage 3). ISCED staat voor de International Standard of Classification of Education van Unesco, waarbij in principe een hoger cijfer een hoger onderwijsniveau betekent, maar met uitzondering van de niveaus 3 en 4, waarbij 4 niet noodzakelijk hoger is dan 3.

voor kinderen uit lagere inkomensklassen, terwijl intensieve opvang juist ongunstig is voor kinderen uit hogere inkomensklassen.

Wel kennis over de 'inputs' in de kinderopvang in Nederland, en daarbuiten

Tabel 5.7 geeft internationaal vergelijkbare data van de OESO over enkele inputs in de Nederlandse kinderopvang voor 0-3 jarigen (kinderdagopvang). Nederland scoort gunstig wat betreft het maximaal aantal kinderen per leidster, en scoort wat de (reguliere⁷²) opleiding van leidsters betreft gemiddeld. De reguliere opleiding in Nederland is een MBO-opleiding, met in het laatste jaar een specialisatie voor kinderopvang.

Nederland loopt daarmee wel achter bij Scandinavië, waar een aanzienlijk deel van de leidsters een hogere opleiding heeft genoten vergelijkbaar met docenten van de lagere school.⁷³

Belangrijke kanttekening daarbij is dat kinderen in Nederland (grotendeels) al vanaf 4 jaar naar

⁷² Er zijn geen internationaal vergelijkbare data beschikbaar over het aandeel van de leidsters die de reguliere opleiding tot kinderleidster hebben voltooid. Voor gastouderopvang is in ieder geval geen opleidingsvereiste, maar daar staat tegenover dat het bij gastouderopvang vaak om kleine groepen gaat. Een recente studie van M. Groeneveld, H. Vermeer, M. van IJzendoorn en M. Linting, 2008, *Welbevinden en stress van kinderen in de kinderopvang*, Universiteit Leiden geeft aan dat het welbevinden van kinderen in de gastouderopvang hoger is dan in de kinderdagopvang, terwijl het stressniveau niet wezenlijk verschilt tussen gastouderopvang en kinderdagopvang.

⁷³ Een andere factor die goed is voor de ontwikkeling van het kind, is continuïteit van de groep en van de leidsters. Wat het laatste betreft lijkt het verloop in de kinderopvang niet uitzonderlijk hoog te zijn. Data voor 2006 suggereren dat het bruto verloop in de kinderopvangsector lager is dan in de rest van de sector Zorg en Welzijn, zie A. van der Kwartel, P. Paardekooper, F. van der Velde en W. van der Windt, 2007, *Arbeid in Zorg en Welzijn*, Stichting Prismant, Utrecht. Data voor 2004 uit het Sociaal Statistisch Bestand geven verder aan dat het verloop in de kinderopvangsector lager is dan gemiddeld over alle sectoren. In 2004 was 81% van de werknemers in de kinderopvangsector 'baanblijver' ten opzichte van 2003, gemiddeld over alle sectoren was dit 76%. Leidsters werken in Nederland vaker in deeltijd dan in Scandinavische landen. De combinatie van deeltijdopvang en deeltijdwerk beperkt de continuïteit van de groep en de leidsters.

school gaan, in Scandinavië is dat pas vanaf 6 of 7 jaar (zie 5.2.2). Verder is in Nederland meestal sprake van deeltijdopvang, in lijn met de voorkeuren van ouders.⁷⁴ Buitenlandse studies suggereren dat dit prima is voor kinderen uit welgestelde gezinnen, maar wellicht onvoldoende is voor kinderen uit armere gezinnen (voor zover zij al deelnemen).

Vermeer *e.a.* (2005)⁷⁵ van het Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (NCKO) gebruiken een groot aantal andere internationaal vergelijkbare indicatoren van factoren die volgens de literatuur een belangrijke rol spelen bij de ontwikkeling van het kind. Volgens studies van het NCKO scoorde de Nederlandse (kinderdag)opvang in 1995 gemiddeld nog goed met een 4,8 op een schaal van 1 (slecht) tot 7 (uitstekend). In 2001 was dit gedaald tot 4,3 en in 2005 tot 3,0.⁷⁶ Volgens een recente studie van Groeneveld *e.a.* (2008)⁷⁷ scoorde de (kinderdag)opvang ook in 2006 gemiddeld nog mager met een 3,3. In navolging van de vermeende daling in de kwaliteit heeft Bureau Bartels⁷⁸ onderzoek gedaan naar de oorzaken van de daling van de kwaliteit. Als oorzaken werden onder andere genoemd een tekort aan gekwalificeerd personeel en een hogere werkdruk door de sterke groei in de kinderopvang, en onvoldoende afstemming tussen opleiding en praktijk. Enquêtes onder ouders geven overigens een meer gemengd beeld van de gepercipieerde kwaliteit van de formele kinderopvang. In een enquête van SEO (2005)⁷⁹ onder gebruikers scoort de kinderdagopvang goed met een 8,1. Maar in een enquête van Portegijs *e.a.* (2006)⁸⁰ onder zowel gebruikers als niet-gebruikers vindt slechts 30 procent van de geënquêteerden kinderdagopvang een goede opvangvorm. Toekomstig onderzoek moet uitwijzen hoe de (gepercipieerde) kwaliteit zich verder heeft ontwikkeld.⁸¹

Tot besluit

Ouders met jonge kinderen die (meer) willen gaan werken en daarbij gebruik moeten maken van formele kinderopvang, worden geconfronteerd met een dubbele belasting, de belasting op hun eigen inkomen en de belasting op de formele kinderopvang.

⁷⁴ Zie Onderwijsraad, 2008, *Een rijk programma voor ieder kind*, Den Haag, en W. Portegijs en S. Keuzekamp, 2008, *Nederland deeltijdland*, SCP, Den Haag.

⁷⁵ H. Vermeer, R. van IJendoorn, R. de Kruijff, L. Tavecchio, M. Riksen-Walraven en J. van Zeijl, 2005, *Kwaliteit van Nederlandse kinderdagverblijven: Trends in kwaliteit in de jaren 1995-2005*, Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek, Leiden.

⁷⁶ Vooral de aspecten gezondheid, hygiëne en fysieke veiligheid blijven achter bij internationaal erkende standaards, alsook de aanwezigheid en toegankelijkheid van ontwikkelingsmateriaal in de kindercentra.

⁷⁷ M. Groeneveld, H. Vermeer, M. van IJendoorn en M. Linting, 2008, *Welbevinden en stress van kinderen in de kinderopvang*, Universiteit Leiden.

⁷⁸ Bureau Bartels, 2006, *Mogelijkheden voor verbetering van de (proces)kwaliteit in kinderdagverblijven*, Amersfoort.

⁷⁹ SEO, 2005, *De markt voor kinderopvang in 2004*, SEO, Amsterdam.

⁸⁰ W. Portegijs, M. Cloin, I. Ooms en E. Eggink, 2006, *Hoe het werkt met kinderen*, SCP, Den Haag.

⁸¹ Dit najaar wordt een nieuwe meting gehouden. De uitkomsten worden in het voorjaar van 2009 gepubliceerd.

Subsidies voor formele kinderopvang beperken deze dubbele belasting.⁸² Omdat de vrouwenparticipatie relatief sterk reageert op het loon na aftrek van kosten kinderopvang is dit in potentie een aantrekkelijke lastenverlichting. Een probleem daarbij is echter dat een deel van de subsidiegelden gebruikt wordt om informele opvang te vervangen door formele opvang, met slechts een beperkt effect op de participatie van jonge ouders. Dit drijft de kosten van een hogere subsidievoet op, en ontmoedigt via hogere belastingen de arbeidsparticipatie. In 2007 was de subsidievoet gemiddeld 81% en werd de formele kinderopvang per saldo gemiddeld meer gesubsidieerd dan belast. De bovenstaande analyse geeft aan dat bij dit subsidieniveau het marginale effect van kinderopvangsubsidies op de arbeidsparticipatie nihil is.

Tot slot, in een spraakmakend paper analyseerde Rosen⁸³ de expansieve groei van de formele kinderopvang in Zweden. Een van zijn belangrijkste inzichten was dat niet alleen het effect op de formele productie als geheel van belang is, maar ook het effect op de samenstelling daarvan. De stijging van de formele kinderopvang onttrekt productiefactoren aan de rest van de formele economie. Ter illustratie, volgens de analyse in paragraaf 5.2.3 is het formele arbeidsaanbod door de intensiveringen in de ouderbijdragentabel in 2006 en 2007 structureel met ongeveer 10 dzd arbeidsjaren toegenomen. Het aantal plaatsen in de KDV en de BSO is door deze intensiveringen structureel met respectievelijk 40 en 20 dzd plaatsen toegenomen. Uitgaande van een leidster-kind ratio van 1 op 5 voor de KDV en 1 op 10 voor BSO, is dit een toename van 10 dzd leidsters, en in arbeidsjaren wat minder dan 10 dzd omdat leidster in de BSO een deeltijd baan is. Dit suggereert dat er vrijwel geen productiefactoren zijn vrijgespeeld voor formele productie anders dan formele kinderopvang. Daarmee lijkt de vraag gerechtvaardigd of de maatschappelijke kosten van een verdere verhoging van de subsidie voor formele kinderopvang nog opwegen tegen de baten. *Mutatis mutandis* geldt voor de voorgenoemde ombuigingen in 2009 en 2010 dat de maatschappelijke baten daarvan wellicht opwegen tegen de kosten.

⁸² Een kanttekening hierbij is dat de subsidie per uur opvang wel afneemt bij een hoger inkomen. Dit effect verhoogt juist de marginale belasting op een extra dag(deel) werken. De Commissie Arbeidsparticipatie ('Commissie Bakker') heeft onlangs voorgesteld om dit effect voor tweede verdiener weg te nemen door de ouderbijdrage alleen afhankelijk te maken van het inkomen van de kostwinner. Het voorstel is echter nog niet concreet vormgegeven.

⁸³ S. Rosen, 1997, Public employment, Taxes and the welfare state in Sweden, in: R. Freeman, R. Topel, en B. Swedenborg (red.), *The welfare state in transition: Reforming the Swedish model*, University of Chicago Press, Chicago, blz. 79-108, en de informele samenvatting met dezelfde titel in het *Journal of Economic Literature* van 1996 (blz. 729-740).

Bijlagen

Alle bijlagen zijn ook in een elektronische versie beschikbaar op de website van het CPB. Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen nog op de website gepubliceerd en niet meer in de bijlagen van het Centraal Economisch Plan en de Macro Economische Verkenning. Een overzicht van de beschikbare gegevens naar wijze van publicatie is te vinden op de CPB-site: <http://www.cpb.nl/nl/pub/cepmev/mev/>.

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2007.

In 2005 en 2006 heeft een groot aantal institutionele wijzigingen hun beslag gekregen. Het ging daarbij in 2005 om de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ) en de Wet Basisvoorziening Kinderopvang (WBK). In 2006 volgden de invoering van de Zorgverzekeringswet (ZVW), de wet VUT, Prepensioen en Levensloop (VPL) en de wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Veel van deze institutionele wijzigingen leidden tot financieringsverschuivingen tussen de particuliere en de collectieve sector en zijn als zodanig van invloed op de ontwikkeling van bijvoorbeeld de particuliere consumptie, de overheidsconsumptie, de werkgelegenheid bij bedrijven en de overheid, de arbeidsproductiviteit in de marktsector en de collectieve lastendruk.

Voor sommige grootheden hebben deze stelselwijzigingen dermate grote gevolgen gehad, dat gemakkelijk een verkeerd beeld kan ontstaan van de onderliggende ontwikkeling. Om die reden is ervoor gekozen in diverse tabellen *in de hoofdtekst* naast de ongecorrigeerde ook gecorrigeerde cijfers toe te voegen, waarbij rekening is gehouden met de verschuivingen die zijn opgetreden als gevolg van de invoering van de genoemde stelselwijzigingen. In de hierna volgende bijlagen worden geen gecorrigeerde cijfers gegeven, teneinde zo goed mogelijk aan te sluiten bij de Nationale Rekeningen van het CBS.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2007 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2006 in Prijzen 2006	Volume- mutatie	2007 in prijzen 2006	Prijs- mutatie	2007 in prijzen 2007
Beloning werknemers	264,7	2,4	271,0	3,2	279,7
Bedrijvensector	214,6	2,5	220,0	3,5	227,8
Overheidssector	50,2	1,7	51,0	1,8	51,9
Exploitatieoverschot (netto)	133,4				139,8
Afschrijvingen	78,5	2,3	80,3	1,5	81,5
Bedrijvensector	65,1	2,0	66,4	1,6	67,4
Overheidssector	13,4	3,8	14,0	1,2	14,1
Belastingen op productie en invoer	70,9				74,2
Subsidies	7,6				8,2
Bruto binnenlands product marktprijzen	539,9	3,5	558,6	1,5	567,1
Invoer	351,0	5,7	371,1	1,3	376,1
Goederen	274,9	6,8	293,6	1,7	298,7
Diensten	76,1	1,9	77,5	- 0,1	77,4
Totale middelen	890,9	4,3	929,7	1,5	943,2
Betaalde primaire inkomens	154,4				161,7
Betaalde inkomensoverdrachten	15,5				15,8
Saldo lopende transacties met het buitenland	52,7				55,6
Totaal	222,6				233,2

	2006 in prijzen 2006	Volume- mutatie	2007 in prijzen 2006	Prijs- Mutatie	2007 in prijzen 2007
Consumptieve bestedingen	390,5	2,4	399,,9	1,7	406,8
Huishoudens	255,0	2,1	260,3	1,6	264,3
Overheid	135,5	3,0	139,6	2,1	142,5
Uitkeringen in natura	51,4	6,9	55,0	0,6	55,3
Lonen	50,2	1,0	50,7	2,4	51,9
Overig	33,9	0,2	33,9	4,0	35,3
Investeringen vaste activa	106,4	4,9	111,6	1,4	113,2
Bedrijvensector	88,6	4,9	92,9	1,5	94,3
Woningen	33,9	5,0	35,6	2,0	36,3
Overige vaste activa	54,7	4,8	57,3	1,1	58,0
Overheidssector	17,8	5,2	18,7	1,0	18,9
Veranderingen voorraden	- 0,3		- 1,6		- 1,6
Nationale Bestedingen	496,5	2,7	419,9	1,7	518,4
Uitvoer	394,4	6,5	416,1	1,2	424,8
Goederen	317,1	6,5	337,8	1,4	342,5
Diensten	77,3	6,1	82,0	0,3	82,3
Totale bestedingen	890,9	4,4	929,7	1,4	943,2
Uitvoersaldo	43,4				48,7
Ontvangen primaire inkomens	171,5				177,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,7				7,5
Totaal	222,6				233,2

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2008 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2007 in Prijzen 2007	Volume- mutatie	2008 in prijzen 2007	Prijs- mutatie	2008 in prijzen 2008
Beloning werknemers	279,7	1¾	284,7	4¼	296,8
Bedrijvensector	227,8	2	232,4	4¼	242,4
Overheidssector	51,9	¾	52,3	4	54,4
Exploitatieoverschot (netto)	139,8				141,8
Afschrijvingen	81,5	2½	83,5	1½	84,7
Bedrijvensector	67,4	2¼	69,0	1½	70,0
Overheidssector	14,1	2½	14,5	1¾	14,7
Belastingen	74,2				78,3
Subsidies	8,2				8,4
Bruto binnenlands product marktprijzen	567,1	2¼	580,2	2¼	593,2
Invoer	376,1	3¾	390,5	6	414,2
Goederen	298,7	4¼	311,6	6½	331,9
Diensten	77,4	2	79,0	4¼	82,3
Totale middelen	943,2	3	970,7	3¾	1007,4
Betaalde primaire inkomens	161,7				170,0
Betaalde inkomensoverdrachten	15,8				16,8
Saldo lopende transacties met het buitenland	55,6				50,6
Totaal	233,2				237,4

	2007 in prijzen 2007	Volume- mutatie	2008 in prijzen 2007	Prijs- Mutatie	2008 in prijzen 2008
Consumptieve bestedingen	406,8	1½	412,6	2¾	424,3
Huishoudens	264,3	1½	268,4	3	276,3
Overheid	142,5	1¼	144,2	2½	148,0
Uitkeringen in natura	55,3	2¼	56,5	2	57,6
Lonen	51,9	½	52,2	4¼	54,4
Overig	35,3	¾	35,6	1¼	36,0
Investeringen vaste activa	113,2	4½	118,3	1¾	120,5
Bedrijvensector	94,3	4½	98,5	2	100,4
Woningen	36,3	1¼	36,7	2¾	37,7
Overige vaste activa	58,0	6½	61,8	1½	62,7
Overheidssector	18,9	4½	19,8	1½	20,1
Veranderingen voorraden	- 1,6		- 1,2		- 1,2
Nationale Bestedingen	518,4	2¼	529,7	2½	543,6
Uitvoer	424,8	3¾	441,0	5¼	463,8
Goederen	342,5	4¼	357,0	5½	376,9
Diensten	82,3	2	84,0	3½	86,9
Totale bestedingen	943,2	3	970,7	3¾	1007,4
Uitvoersaldo	48,7				49,6
Ontvangen primaire inkomens	177,0				180,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,5				7,8
Totaal	233,2				237,4

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2009 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2008 in Prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- mutatie	2009 in prijzen 2009
Beloning werknemers	296,8	1/4	297,3	4	309,5
Bedrijvensector	242,4	0	242,6	4	252,2
Overheidssector	54,4	1/2	54,7	4¾	57,3
Exploitatieoverschot (netto)	141,8				150,5
Afschrijvingen	84,7	2½	86,8	2¼	88,8
Bedrijvensector	70,0	2½	71,7	2¼	73,4
Overheidssector	14,7	2½	15,1	2¼	15,4
Belastingen	78,3				82,0
Subsidies	8,4				9,0
Bruto binnenlands product marktprijzen	593,2	1¼	600,4	3½	621,9
Invoer	414,2	2½	424,2	2¼	433,5
Goederen	331,9	2½	340,0	2	347,0
Diensten	82,3	2½	84,3	2½	86,5
Totale middelen	1007,4	1¾	1024,7	3	1055,4
Betaalde primaire inkomens	170,0				172,0
Betaalde inkomensoverdrachten	16,8				14,6
Saldo lopende transacties met het buitenland	50,6				59,2
Totaal	237,4				245,9

	2008 in prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- Mutatie	2009 in prijzen 2009
Consumptieve bestedingen	424,3	1¼	430,1	3¾	446,1
Huishoudens	276,3	1	279,1	3¼	288,3
Overheid	148,0	2	151,0	4½	157,8
Uitkeringen in natura	57,6	3¾	59,8	3¼	61,8
Lonen	54,4	¾	54,9	4½	57,3
Overig	36,0	1	36,3	6½	38,7
Investeringen vaste activa	120,5	- 1	119,2	2½	122,3
Bedrijvensector	100,4	- 1¾	98,6	2¾	101,2
Woningen	37,7	- ¼	37,6	3	38,7
Overige vaste activa	62,7	- 2¾	61,0	2½	62,5
Overheidssector	20,1	2¾	20,6	2¼	21,1
Veranderingen voorraden	- 1,2		- 1,4		- 1,3
Nationale Bestedingen	543,6	¾	547,9	3½	567,1
Uitvoer	463,8	2¾	476,7	2½	488,3
Goederen	376,9	3	388,1	2¼	397,2
Diensten	86,9	2	88,6	2¾	91,1
Totale bestedingen	1007,4	1¾	1024,7	3	1055,4
Uitvoersaldo	49,6				54,8
Ontvangen primaire inkomens	180,0				183,0
Ontvangen inkomenoverdrachten	7,8				8,1
Totaal	237,4				245,9

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	8,7	4,7	7,6	8,5	4,7
Prijspeil goedereninvoer	- 0,1	0,3	1,5	- 3,5	- 1,8
Concurrentenprijs	- 1,1	0,8	6,5	- 1,2	- 1,8
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	17,0	20,6	19,1	12,8	17,8
Eurokeurs (dollar per euro)	1,37	1,31	1,13	1,11	1,07
Lange rente (niveau in %)	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (BBP, economische groei)	3,1	3,4	4,3	3,9	4,7
Consumptie huishoudens	2,7	4,3	3,5	5,1	5,3
Overheidsbestedingen	2,7	0,5	1,5	3,0	3,5
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	9,3	10,4	13,5	8,3	11,3
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	11,0	3,8	11,3	7,5	9,0
w.v. binnenslands geproduceerd	6,8	2,4	5,9	3,8	4,1
wederuitvoer	19,7	6,4	21,3	13,7	16,7
Invoer van goederen	11,4	4,9	12,1	9,1	9,3
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenuitvoer (exclusief energie)	1,2	- 0,2	2,2	- 1,9	- 2,7
Prijsconcurrentiepositie ^a	- 3,7	0,9	3,9	- 0,9	- 0,1
Consumentenprijsindex (CPI)	2,0	2,1	2,2	2,0	2,2
Contractloon marktsector	1,4	1,9	2,3	3,1	2,9
Loonsom per werknemer marktsector	1,6	1,8	2,8	4,1	3,9
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	.	.	0,5	1,9	0,3
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking	2,9	1,6	1,8	1,5	1,8
Werkzame beroepsbevolking	3,4	2,2	2,8	3,1	2,7
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	8,2	7,6	6,6	5,2	4,3
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	533	501	448	354	301
Marktsector^b					
Productie	3,9	3,6	5,5	4,9	5,8
Arbeidsproductiviteit	1,5	0,7	2,0	2,2	3,1
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,3	2,9	3,4	2,7	2,6
Prijs toegevoegde waarde	1,5	0,6	1,7	1,4	1,0
Reële arbeidskosten	0,1	1,3	1,1	2,7	2,9
	niveau in %				
Arbeidsinkomensquote	80,8	80,9	79,8	80,0	80,1
Winstquote (van productie in Nederland) ^c	8,7	7,5	8,4	9,1	10,3
	niveau in % BBP				
Collectieve sector					
EMU-saldo collectieve sector	- 9,2	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar)	76,1	74,1	68,2	65,7	61,1
Collectieve lasten	40,2	40,2	39,7	39,4	40,4

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerend goed sector.

^c Marktsector exclusief banken en verzekeringen.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
11,3	1,4	2,8	4,7	8,5	5,3	9,4	6,3	3¼	3¾
6,6	-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,2	3,8	1,7	6½	2
7,5	0,8	-2,1	-3,9	1,1	2,9	3,4	1,7	2½	2¼
28,4	24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	118	125
0,92	0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,55	1,57
5,4	5,0	4,9	4,1	4,1	3,4	3,8	4,3	4½	5
3,9	1,9	0,1	0,3	2,2	2,0	3,4	3,5	2¼	1¼
3,7	1,8	0,9	-0,2	1,0	1,0	0,0	2,1	1½	1
3,0	4,9	4,1	2,6	-1,0	1,1	8,3	3,3	1¾	2
-2,0	-3,0	-7,6	-1,0	-2,7	2,2	10,4	4,8	6½	-2¾
15,7	1,3	1,4	2,4	9,1	6,7	9,5	7,3	4½	3¼
6,5	-2,0	2,8	-2,7	4,1	1,2	5,1	5,0	2¼	1¾
28,7	5,5	-0,4	9,0	15,2	12,9	14,2	9,5	6½	4¾
14,1	2,1	0,4	3,1	8,1	5,9	9,9	6,8	4¼	2½
3,7	0,1	-2,6	-2,0	-0,2	0,9	1,6	1,5	1¾	1½
1,0	-0,9	-1,6	-3,5	0,0	-0,4	-0,3	-1,7	-1¼	0
2,6	4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2¾	3¼
3,2	4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,8	3¼	3½
5,3	5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,5	3,4	4¼	4
1,1	3,3	0,5	-1,2	0,2	-1,4	2,1	1,5	-½	½
2,5	2,0	0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	1½	¾
3,1	2,3	0,2	-0,5	-1,2	0,0	2,2	2,6	2	½
3,8	3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	4	4¼
270	252	302	399	479	483	413	344	315	335
5,1	1,6	-0,8	0,0	2,6	3,4	4,6	4,4	2½	1
3,1	0,6	1,0	2,5	4,0	3,4	2,4	1,8	¾	1¼
1,9	0,7	-1,7	-2,5	-1,3	0,0	2,1	2,6	2	0
2,7	4,0	4,7	2,1	-0,5	1,3	-0,6	0,6	½	2½
2,6	1,4	0,7	2,4	4,0	0,1	3,1	2,8	3¾	1½
80,0	80,6	80,4	80,3	80,2	77,4	77,8	78,5	81	81¼
11,8	10,1	11,2	10,9	10,8	11,6	13,8	15,2	14½	14½
2,0	-0,2	-2,0	-3,1	-1,7	-0,3	0,6	0,3	1,3	1,3
53,8	50,7	50,5	52,0	52,4	51,8	47,4	44,7	42,1	39,6
39,9	38,3	37,7	37,4	37,5	37,6	39,1	38,9	39,8	39,4

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Kerngegevens wereldeconomie					
BBP volume					
Eurogebied	2,5	1,5	2,6	2,8	3,0
Verenigde Staten	2,5	3,7	4,5	4,2	4,5
Japan	2,0	2,7	1,6	-2,0	-0,1
Azië exclusief Japan	8,6	7,9	6,2	1,9	6,5
Wereld	3,1	3,6	4,0	2,4	3,5
Wereldhandelsvolume goederen	10,5	6,5	10,0	4,4	6,1
Invoervolume EU-15 (goederen)	7,8	4,4	8,0	10,5	5,6
Consumentenprijsindex eurogebied (HICP)	2,6	2,2	1,7	1,2	1,1
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (CPI)	2,8	2,9	2,3	1,5	2,2
Wereldhandelsprijs (euro's)	-5,0	2,9	8,8	-4,2	1,4
Industrieproducten (euro's)	-5,4	1,4	7,0	-1,7	0,6
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	-0,3	-3,6	15,8	-13,9	-5,7
Voedings- en genotmiddelen	-8,8	8,5	18,2	-14,9	-15,8
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	3,9	-12,1	10,5	-12,6	1,4
Metalen	5,2	-7,5	17,8	-13,9	-0,2
Energie (euro's, HWWI)	-3,1	20,1	11,2	-27,8	33,4
Externe data voor Nederland					
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	8,7	4,7	7,6	8,5	4,7
Invoerprijs Nederland (gulden/euro)					
Goederen	-0,1	0,3	1,5	-3,5	-1,8
Goederen exclusief energie	0,0	-1,3	1,1	-1,8	-3,5
Consumptiegoederen	-1,2	-0,1	1,9	0,7	-0,1
Investeringsgoederen	-1,6	-3,0	-5,1	-4,4	-3,5
Overige grondstoffen en halffabrikaten	1,5	-1,1	2,2	-0,2	-4,0
Wederuitvoer	-0,7	-1,3	2,0	-3,0	-4,2
Energie	-1,2	23,1	7,0	-26,8	31,2
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	-1,1	0,8	6,5	-1,2	-1,8
Relatieve arbeidskosten pep Nederland tov concurrenten ^a	5,8	-3,6	-3,9	1,0	-2,4
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	1,37	1,31	1,13	1,11	1,07
Ruwe-olieprijs (Brent, dollar per vat)	17,0	20,6	19,1	12,8	17,8
Ruwe-olieprijs (Brent, euro per vat)	12,4	15,8	16,9	11,5	16,7
Lange rente Duitsland	6,8	6,2	5,7	4,6	4,5
Lange rente Verenigde Staten	6,6	6,4	6,4	5,3	5,6
Korte rente eurogebied	4,5	3,3	3,3	3,5	3,0
Korte rente Verenigde Staten	5,9	5,4	5,6	5,5	5,3

^a Verwerkende industrie.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
3,9	1,9	0,9	0,8	2,1	1,7	2,8	2,6	1½	1
3,7	0,8	1,6	2,5	3,6	2,9	2,8	2,0	1½	¾
2,9	0,2	0,3	1,5	2,7	1,9	2,4	2,1	1	¾
7,1	4,8	6,6	7,5	8,3	8,4	9,2	9,2	7¾	7½
4,6	2,2	2,7	3,8	5,1	4,5	5,1	4,9	3¾	3½
13,5	0,0	3,6	6,4	11,0	7,9	9,5	7,1	4¼	4¾
12,7	1,1	0,6	4,0	7,1	4,8	8,4	4,2	1¼	1¼
2,2	2,4	2,3	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1	3½	2¾
3,4	2,8	1,6	2,3	2,7	3,4	3,2	2,9	4¾	3½
15,1	-0,9	-4,9	-8,5	-0,5	5,7	4,3	-1,7	2¾	2½
10,2	-0,1	-4,6	-9,0	-3,5	2,3	1,0	-2,7	-3	¾
19,7	-7,1	-2,6	-4,6	9,7	10,0	25,6	7,8	12	5
7,2	-4,3	6,1	-9,5	1,6	-0,1	9,9	14,4	35	8
22,2	-11,5	-5,8	1,7	-0,2	1,2	10,8	10,9	-7	4
29,6	-5,8	-7,2	-4,9	24,9	23,1	42,7	3,5	10	4
73,1	-7,6	-5,5	-4,4	23,0	36,4	18,1	2,6	43	5
11,3	1,4	2,8	4,7	8,5	5,3	9,4	6,3	3¼	3¾
6,6	-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,2	3,8	1,7	6½	2
2,5	-0,8	-4,3	-2,7	-0,5	-0,4	1,2	1,6	1¼	1
0,5	0,3	0,2	-1,3	-1,2	-1,2	1,3	0,6	2¼	2
-1,2	-3,2	-3,4	-1,5	-1,3	-1,4	-1,4	-1,0	¼	1¼
5,7	1,1	-3,2	-3,0	0,9	1,9	4,6	5,8	3¾	1¾
1,4	-1,7	-6,4	-3,3	-1,1	-1,2	-0,1	0,0	-¼	½
69,6	-7,4	-7,0	1,0	15,8	33,8	21,2	2,9	40	7
7,5	0,8	-2,1	-3,9	1,1	2,9	3,4	1,7	2½	2¼
-7,9	2,5	4,8	8,8	2,7	-2,6	0,4	3,6	6¾	1
0,92	0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,55	1,57
28,4	24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	118	125
30,7	27,2	26,4	25,5	30,7	43,7	51,9	52,9	76	80
5,3	4,8	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4,2	4¼	4¾
6,0	5,0	4,6	4,0	4,3	4,3	4,8	4,6	4	4½
4,4	4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4,3	5	4¾
6,5	3,7	1,7	1,2	1,6	3,5	5,2	5,3	3	3¼

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Invoervolume					
Goederen (inclusief energie)	11,4	4,9	12,1	9,1	9,3
Energie	11,9	3,6	1,9	-0,5	-0,2
Goederen (exclusief energie)	11,3	5,0	12,9	9,9	9,8
Consumptiegoederen (exclusief energie)	4,5	7,1	6,7	7,4	8,6
Investeringsgoederen	13,4	20,3	15,2	16,8	15,0
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	12,3	2,2	13,7	9,1	9,1
Diensten	6,2	6,7	11,3	8,7	9,4
Uitvoervolume					
Goederen	11,0	3,8	10,3	6,9	8,4
Energie	10,6	3,4	-2,2	-2,1	-3,2
Goederen (exclusief energie)	11,0	3,8	11,3	7,5	9,0
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	6,8	2,4	5,9	3,8	4,1
wederuitvoer	19,7	6,4	21,3	13,7	16,7
Diensten	3,0	6,8	13,1	6,3	9,8
Relevante wereldhandel	8,7	4,7	7,6	8,5	4,8
Handelsprestatie ^a	2,3	-0,9	3,6	-0,9	4,3
Marktprestatie ^b	-1,9	-2,2	-1,8	-4,7	-0,7
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen	-0,1	0,3	1,5	-3,5	-1,8
Uitvoer goederen (inclusief energie)	1,0	0,7	2,7	-2,8	-2,0
Uitvoer energie	-0,8	14,1	9,7	-16,9	11,6
Uitvoer goederen (exclusief energie)	1,2	-0,2	2,2	-1,9	-2,7
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	2,5	-0,1	2,5	-0,3	-1,8
wederuitvoer	-1,4	-0,4	1,7	-4,3	-4,0
Concurrentenprijs	-1,1	0,8	6,5	-1,2	-1,8
Prijsconcurrentiepositie ^c	-3,7	0,9	3,9	-0,9	-0,1
Arbeidskosten per eenheid product in euro's in de verwerkende industrie					
Nederland					
Loonvoet ^d	2,9	2,2	2,2	3,9	3,3
Arbeidsproductiviteit	4,2	2,7	0,2	2,6	3,8
Arbeidskosten per eenheid product	-1,3	-0,4	2,0	1,4	-0,5
Euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	3,4	3,1	3,1	1,8	2,5
Arbeidsproductiviteit	2,5	1,5	4,7	2,1	2,6
Arbeidskosten per eenheid product	0,8	1,6	-1,6	-0,3	-0,1
Niet-euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	2,7	3,2	4,9	4,9	4,2
Arbeidsproductiviteit	4,2	2,2	2,8	0,7	3,9
Effectieve wisselkoers euro	6,1	-1,6	-6,1	1,2	-2,4
Arbeidskosten per eenheid product	-10,7	2,4	11,9	1,1	3,9

^a Totale uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen (exclusief energie).^d In lokale valuta.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
14,1	2,1	0,4	3,1	8,1	5,9	9,9	6,8	4 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{2}$
10,4	6,6	0,3	1,2	3,9	4,4	5,7	1,1	1	$\frac{1}{2}$
14,4	1,6	0,4	3,4	8,5	6,1	10,5	7,8	4 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{3}{4}$
9,0	0,9	1,9	-3,4	0,5	-0,9	5,2	4,4	- $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
-4,9	-3,8	-0,6	6,6	-4,1	4,1	18,3	1,2	9	-3 $\frac{3}{4}$
18,9	2,4	0,3	4,1	11,6	7,4	10,4	9,0	5	3 $\frac{3}{4}$
6,2	3,8	-0,1	-2,1	-1,4	3,7	2,9	1,9	2	2 $\frac{1}{2}$
15,3	1,8	1,3	2,2	9,2	6,1	8,9	6,5	4 $\frac{1}{4}$	3
9,1	7,1	0,3	-0,3	10,3	0,2	3,3	1,0	2	1 $\frac{1}{4}$
15,7	1,3	1,4	2,4	9,1	6,7	9,5	7,3	4 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{4}$
6,5	-2,0	2,8	-2,7	4,1	1,2	5,1	5,0	2 $\frac{1}{4}$	1 $\frac{3}{4}$
28,7	5,5	-0,4	9,0	15,2	12,9	14,2	9,5	6 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{3}{4}$
7,0	2,6	-0,4	-0,6	3,3	5,5	1,4	6,1	2	2
11,3	1,4	2,8	4,7	8,5	5,3	9,4	6,3	3 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{3}{4}$
4,4	-0,1	-1,5	-2,4	0,7	1,4	0,1	0,9	1 $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{2}$
-4,8	-3,4	0,0	-7,5	-4,4	-4,2	-4,3	-1,3	- $\frac{3}{4}$	-2
6,6	-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,2	3,8	1,7	6 $\frac{1}{2}$	2
6,8	0,1	-3,2	-1,6	0,5	3,7	3,3	1,4	5 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{4}$
65,7	-0,1	-9,4	3,4	8,3	34,7	19,3	0,3	37 $\frac{3}{4}$	7 $\frac{3}{4}$
3,7	0,1	-2,6	-2,0	-0,2	0,9	1,6	1,5	1 $\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{2}$
6,5	1,7	-0,5	-0,3	1,1	3,3	3,6	3,3	4	2 $\frac{1}{2}$
0,3	-1,7	-5,2	-4,0	-1,5	-1,5	-0,4	-0,2	- $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$
7,5	0,8	-2,1	-3,9	1,1	2,9	3,4	1,7	2 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{4}$
1,0	-0,9	-1,6	-3,5	0,0	-0,4	-0,3	-1,7	-1 $\frac{1}{4}$	-0
4,9	4,3	5,3	4,3	4,1	1,4	2,9	3,2	4 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{1}{2}$
7,0	0,3	2,6	2,4	6,7	4,5	3,3	3,0	1 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
-2,0	4,1	2,6	1,9	-2,5	-2,9	-0,4	0,2	3 $\frac{1}{4}$	1
3,5	2,5	3,0	2,7	3,3	2,0	3,9	2,7	3 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$
4,9	0,9	1,7	2,0	4,3	2,8	4,7	3,2	2	2 $\frac{1}{2}$
-1,4	1,6	1,3	0,6	-0,9	-0,8	-0,7	-0,5	1 $\frac{1}{2}$	1
6,3	3,6	2,6	4,6	3,1	3,0	3,8	3,2	2 $\frac{3}{4}$	2 $\frac{1}{2}$
4,5	0,3	3,9	4,7	6,8	3,5	4,0	3,6	2 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{2}$
-6,6	0,7	2,7	14,2	5,6	-0,7	0,7	5,8	8 $\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
13,4	1,7	-5,2	-12,6	-8,6	0,2	-1,0	-5,8	-7 $\frac{1}{2}$	- $\frac{3}{4}$

Bijlage 5 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	volumemutaties per jaar in %				
Consumptie					
Vaste lasten ^a	3,0	7,1	- 0,2	1,9	2,0
overige consumptie	2,6	3,5	4,6	6,1	6,2
w.v. voedings en genotmiddelen	2,1	2,3	1,9	1,1	1,8
duurzame consumptiegoederen	3,1	5,7	5,6	10,2	9,1
overige goederen en diensten	2,5	2,7	5,1	5,8	6,2
Totale consumptie	2,7	4,3	3,5	5,1	5,3
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Looninkomen	6,0	5,0	5,4	5,5	2,0
Uitkeringsinkomen	- 7,9	- 1,7	- 3,0	- 0,4	2,8
Winstinkomen	15,4	- 0,7	16,1	- 3,1	0,6
Totaal inkomen	2,5	2,8	4,0	3,5	2,1
	% beschikbaar gezinsinkomen ^b				
Besparingen					
Individueel	5,3	4,1	4,5	3,1	0,4
Collectief ^c	8,8	8,1	7,8	8,3	7,7
Totaal	14,1	12,2	12,4	11,4	8,0
Vermogens en schulden^d					
Aandelenbezit	47	61	80	86	113
Spaargelden	113	108	102	96	93
Eigen woningbezit	193	211	229	246	285
Overige bezittingen ^e	139	141	133	126	117
Hypotheekschulden	83	91	99	107	118
Overige schulden	20	21	23	27	33
Totaal bezittingen minus schulden	389	409	422	420	457

^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.

^b Inclusief collectieve besparingen.

^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

^d Ultimo jaar.

^e Chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1,4	4,7	1,6	2,7	2,5	1,7	- 10,4	- 0,6	3½	1¾
4,4	1,0	0,7	- 1,0	0,5	0,8	3,4	3,0	1	¾
1,3	1,0	0,7	0,3	1,0	- 0,1	2,7	2,6	1¼	1
5,2	0,1	0,9	- 1,7	0,4	1,2	5,9	4,9	- ½	- 3¾
5,0	1,5	0,6	- 1,1	0,4	0,9	2,5	2,2	1½	3
3,7	1,8	0,9	- 0,2	1,0	1,0	0,0	2,1	1½	1
2,7	3,5	- 0,8	- 0,2	1,0	- 2,0	0,0	5,0	1¼	2¼
0,0	5,1	5,2	- 2,0	1,0	0,2	6,3	- 0,1	2	2
4,8	26,6	- 13,9	- 25,1	- 6,2	19,7	- 1,4	4,5	- 11½	- 8¾
2,2	5,6	- 0,6	- 2,5	0,6	- 0,3	1,4	3,7	¾	1½
- 1,0	2,3	1,0	- 1,2	- 1,5	- 2,7	- 1,5	0,0	- ¾	- ¼
6,8	7,3	7,7	9,0	9,4	9,3	6,9	7,1	6¾	6¾
5,8	9,7	8,7	7,6	7,8	6,6	5,5	7,1	6	6¼
116	81	51	55	55	55	58	55	46	.
88	80	78	77	75	79	82	83	85	.
329	338	358	374	391	408	432	436	439	.
115	108	109	103	117	123	130	128	128	.
127	128	137	148	161	181	196	202	203	.
35	34	36	42	40	38	40	38	37	.
486	445	422	418	437	446	465	462	458	.

Bijlage 6 Investerings en rendement, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	niveaus in dzd				
Woningbouw					
Gereedgekomen nieuwbouwwoningen ^a	93,8	88,9	92,3	90,5	78,6
w.v. koopwoningen	64,7	57,9	66,4	69,1	61,0
	mutaties per jaar in %				
Investeringsbedrijven in woningen	0,1	3,9	5,6	3,0	2,8
Investeringsbedrijven in overige vaste activa					
Machines en computers	13,7	17,7	17,8	4,4	12,7
Bedrijfsgebouwen	- 4,5	- 2,5	10,2	10,1	12,0
Vervoermiddelen	4,1	- 1,2	2,9	16,0	9,9
Overige materiële en immateriële activa	18,4	13,5	13,8	11,1	9,2
Totaal overige vaste activa	9,3	10,4	13,5	8,3	11,3
w.v. conjunctuurgevoelig ^b	15,3	7,2	12,6	11,6	15,9
	niveaus in %				
Investeringsquote ^c	17,2	17,9	18,8	19,2	20,0
Rendement marktsector^d					
Kapitaalinkomensquote	17,1	17,1	18,7	19,1	19,1
Winstquote (van productie in Nederland)	8,7	7,5	8,4	9,1	10,3
Rentabiliteit eigen vermogen	8,2	7,1	8,0	7,4	8,7
Solvabiliteit	46,4	47,3	47,8	46,5	46,9
Netto rentelastenquote	4,5	4,3	3,9	3,7	3,2
Belastingquote	3,9	5,2	6,5	6,3	5,7
	in %-punt				
Arbeidsinkomenquote marktsector					
Mutatie arbeidsinkomenquote	- 1,4	0,1	- 1,1	0,2	0,2
Groeibijdragen					
loonvoet	1,3	1,5	2,3	3,3	3,1
arbeidsproductiviteit	- 1,5	- 0,6	- 1,7	- 1,5	- 2,3
marge binnenlandse afzetprijs	- 0,8	- 0,7	- 0,9	- 1,1	- 0,9
externe ruilvoet	- 0,4	0,0	- 0,8	- 0,4	0,2

^a Exclusief nieuwe woningen die uit woonruimtesplitsing of uit omzetting van niet-woongebouwen in woonruimte voortkomen.

^b Exclusief overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa.

^c In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (excl. onroerend-goedsector)

^d Exclusief banken en verzekeringen.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
70,7	73,0	66,7	59,6	65,3	67,0	72,4	80,2	81	80
55,4	58,9	54,1	46,7	51,2	50,1	52,2	57,4	58	57
1,6	3,2	- 6,5	- 3,7	4,1	5,0	5,0	5,0	1¼	-¼
- 3,6	0,0	- 6,9	- 0,4	- 2,9	4,5	12,0	12,4	5¼	- 4¾
2,5	- 3,3	- 10,6	- 4,7	- 5,2	- 9,4	2,9	16,6	6½	- 1
1,6	- 6,1	- 12,5	13,0	- 3,8	- 5,5	19,2	0,1	8½	- 4¾
- 4,6	- 5,9	- 2,9	- 7,6	- 1,8	13,4	9,6	- 9,5	8	1
- 2,0	- 3,0	- 7,6	- 1,0	- 2,7	2,2	10,4	4,8	6½	- 2¾
- 0,8	- 0,5	- 10,0	- 4,8	- 0,7	2,8	5,7	11,6	2½	- 4¾
18,4	17,0	15,2	14,6	13,9	13,6	14,5	14,7	15¼	14½
19,6	18,9	18,8	17,6	17,6	20,0	20,8	21,2	19	18¾
11,8	10,1	11,2	10,9	10,8	11,6	13,8	15,2	14½	14½
8,7	6,7	7,7	8,5	10,6	11,4	12,5	13,3	10	10¼
45,5	44,4	43,3	44,8	45,2	46,8	48,5	48,1	47¼	47¼
2,3	2,9	3,2	3,5	3,4	3,9	2,9	1,9	1	¾
5,6	6,1	4,6	3,3	3,6	4,3	4,3	4,2	¾	3½
- 0,2	0,6	- 0,2	- 0,1	- 0,1	- 2,8	0,4	0,7	2½	¼
4,3	4,3	4,4	3,6	2,8	1,2	1,9	2,7	¾	¾
- 2,2	0,0	- 0,3	- 1,8	- 3,5	- 3,1	- 2,3	- 1,7	- ½	- ¾
- 2,1	- 2,8	- 3,1	- 1,9	- 0,1	- 0,4	- 0,2	- 0,2	- 1¼	- 2
0,0	- 0,8	- 1,2	0,1	0,7	- 0,5	0,9	0,0	1	0

Bijlage 7 Prijzen en lonen, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	bijdragen per jaar in %				
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,0	0,2	0,4	0,1	0,1
Invoer grondstoffen en diensten	0,2	0,0	0,3	0,1	-0,2
Invoer energie	0,0	0,2	0,1	-0,3	0,2
Indirecte belastingen	0,1	0,5	0,2	0,2	0,3
Huur	0,8	0,7	0,6	0,6	0,5
Aardgas	0,1	0,0	0,3	-0,1	-0,3
Kwartaire diensten	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Arbeidskosten	0,0	0,8	0,1	0,8	0,7
Bruto margeverbetering	0,9	-0,6	0,3	0,6	0,3
	mutaties per jaar in %				
Consumptieprijs	2,1	2,0	2,3	2,0	1,9
Prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,0	2,1	2,2	2,0	2,2
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	1,6	1,2	1,9	1,7	1,7
Onderliggende inflatie	.	.	1,5	2,1	1,8
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	.	.	1,9	1,8	2,0
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	1,4	1,9	2,3	3,1	2,9
Incidenteel	-0,3	1,2	1,0	0,6	0,9
Brutoloon	1,1	3,1	3,2	3,7	3,7
Sociale lasten werkgevers	0,5	-1,3	-0,5	0,4	0,1
Loonvoet marktsector	1,6	1,8	2,8	4,1	3,9
Loonvoet bedrijven	1,6	1,9	2,4	4,0	3,8
	mutaties per jaar in %				
De koppeling					
Contractloon	1,2	1,6	2,0	2,8	2,7
Bruto minimumloon	0,0	1,4	1,7	2,7	3,0
Netto minimumuitkering	1,7	2,2	2,3	3,3	3,1

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
0,6	0,2	0,2	0,0	0,0	-0,1	0,4	0,2	¾	½
0,7	0,3	0,0	0,1	0,3	0,2	0,4	0,3	½	¼
0,5	-0,2	-0,1	0,1	0,2	0,5	0,4	0,1	1	¼
0,2	0,7	-0,1	0,3	0,4	0,3	0,0	0,0	¼	¼
0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,3	0,4	¼	½
0,5	0,4	0,0	0,2	-0,1	0,4	0,5	0,2	¾	½
0,2	0,3	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0	0
0,9	2,0	1,8	1,3	0,0	-0,2	0,4	1,1	1¾	1¼
-0,2	0,1	0,4	-0,3	-0,4	0,4	-0,7	-0,9	-2½	-¼
3,8	4,5	3,0	2,4	1,0	2,1	1,9	1,6	3	3¼
2,6	4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2¾	3¼
2,1	3,6	3,4	1,9	0,9	1,4	1,5	1,5	2½	3
1,9	3,5	3,4	1,7	0,6	0,5	0,8	1,2	1¾	2¼
2,3	5,1	3,9	2,2	1,4	1,5	1,7	1,6	2½	3¼
3,2	4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,8	3¼	3½
1,7	2,7	0,5	0,9	1,1	1,4	0,5	1,9	½	¾
5,0	6,9	4,0	3,6	2,6	2,1	2,5	3,7	3¾	4¼
0,3	-1,5	1,5	0,9	0,9	-0,7	0,0	-0,3	½	-¼
5,3	5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,5	3,4	4¼	4
5,1	5,4	5,3	4,4	3,5	1,5	2,5	3,2	4¼	4
3,2	4,3	3,7	2,8	1,2	0,7	2,1	2,0	3¼	3½
2,8	6,0	4,4	3,1	0,6	0,0	1,1	2,4	2¾	3½
3,1	6,9	4,4	3,2	1,4	-0,1	4,5	3,1	2	2

Bijlage 8 Kerngegevens arbeidsmarkt,^a 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
mutaties per jaar in dzd personen					
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	76	71	80	97	105
w.v. 15-64 jaar	34	35	38	46	52
Beroepsbevolking	185	102	121	99	120
w.v. werkzame beroepsbevolking	199	134	174	193	173
werkloze beroepsbevolking	- 14	- 32	- 53	- 94	- 53
Arbidsaanbod ^b	189	105	125	104	124
w.v. demografie	24	18	17	19	17
participatie	74	89	76	75	62
conjunctureel	91	- 3	33	10	45
niveaus					
Participatiegraad 15-64 jaar (in %)	62	63	64	64	65
w.v. mannen	75	76	77	78	78
vrouwen	49	49	50	51	52
mutaties per jaar in %					
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,5	0,5	0,5	0,6	0,7
w.v. 15-64 jaar	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5
Beroepsbevolking 15-64	2,9	1,6	1,8	1,5	1,8
Werkzame beroepsbevolking 15-64	3,4	2,2	2,8	3,1	2,7
Werkzame personen vanaf 12 uur per week	3,4	2,2	2,8	3,1	2,7
Werkzame personen	2,3	2,2	3,1	2,6	2,6
Arbeidsvolume werkzame personen (arbeidsjaren)	1,8	2,3	3,1	2,9	2,4
w.v. marktsector	2,3	2,9	3,4	2,7	2,6
zorgsector	2,0	2,3	4,2	5,6	2,4
overheid	- 1,3	- 1,0	0,0	1,9	1,3
Arbeidsvolume zelfstandigen	2,7	3,7	2,2	- 1,3	- 2,8
niveaus					
Arbeidsduur voltijdswerknemers (uren per jaar) ^c	1734	1734	1728	1716	1713
Deeltijdfactor (arbeidsjaren per werkzaam persoon)	0,807	0,808	0,807	0,810	0,808
Werkloosheid en vacatures					
Werkloze beroepsbevolking 15-64 (dzd)	533	501	448	354	301
Idem in % van de beroepsbevolking	8,2	7,6	6,6	5,2	4,3
Vacatures (in dzd) ^d	55	68	94	135	171
Vacaturegraad (in %) ^e	1,0	1,2	1,4	1,9	2,3

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld. Voor 1987-2000 is de werkzame beroepsbevolking het resultaat van eigen berekeningen. Dit heeft ook gevolgen voor de participatiegraad, de beroepsbevolking, en het werkloosheidspercentage in die periode.

^b Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkloze beroepsbevolking. Het verschil met de beroepsbevolking wordt veroorzaakt door het verschil tussen werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkzame beroepsbevolking: grenspendel, werkzame 65-plussers en overige niet-ingezetenen. Inclusief een statistisch effect van 20 dzd in 2005 en 2008, als gevolg van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ).

^c Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en adv-dagen.

^d Voor 1997 exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs.

^e Vacatures als percentage van de arbeidsvraag (vacatures + banen werknemers).

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
113	121	103	76	56	38	26	35	50	50
61	71	63	41	23	14	11	18	20	15
173	141	64	63	- 3	3	85	117	115	50
204	159	14	- 34	- 83	0	156	186	140	30
- 31	- 18	50	97	80	3	- 70	- 69	- 30	20
177	125	82	67	11	17	103	144	125	60
21	22	8	- 8	- 17	- 20	- 31	- 35	- 20	- 15
72	83	87	76	92	87	90	88	75	65
84	20	- 13	- 2	- 63	- 70	25	91	75	15
66	67	68	68	68	68	68	69	70	71
79	78	78	78	77	76	77	77	78	78
54	56	57	57	58	59	60	61	63	63
0,7	0,8	0,6	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	¼	¼
0,6	0,7	0,6	0,4	0,2	0,1	0,1	0,2	¼	0
2,5	2,0	0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	1½	¾
3,1	2,3	0,2	- 0,5	- 1,2	0,0	2,2	2,6	2	½
3,1	2,0	0,4	- 0,4	- 1,0	0,2	2,4	2,9	2	½
2,2	2,1	0,5	- 0,5	- 0,9	0,5	1,8	2,5	2	½
1,9	1,6	- 0,3	- 1,1	- 1,0	0,0	1,9	2,3	1¾	¼
1,9	0,9	- 1,7	- 2,5	- 1,3	0,0	2,1	2,6	2	0
2,1	5,3	6,3	4,8	1,4	1,6	3,0	2,4	2½	2½
1,4	2,7	2,9	2,0	- 1,9	- 1,9	- 0,8	0,5	¼	¾
- 0,4	- 0,7	- 1,1	0,2	1,3	1,9	4,0	1,7	1½	1¼
1713	1714	1722	1724	1725	1726	1726	1727	1727	1727
0,805	0,801	0,795	0,790	0,789	0,785	0,785	0,784	0,782	0,780
270	252	302	399	479	483	413	344	315	335
3,8	3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	4	4¼
203	197	149	109	118	150	195	226	.	.
2,7	2,5	1,9	1,4	1,6	2,0	2,5	2,8	.	.

Bijlage 9 Kerngegevens collectieve financiën, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	% BBP				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	11,0	10,7	10,4	10,4	10,3
Veiligheid	1,4	1,4	1,3	1,4	1,4
Defensie	1,8	1,7	1,6	1,4	1,5
Infrastructuur	1,4	1,6	1,4	1,5	1,5
Onderwijs	5,4	5,2	4,9	4,8	4,8
Collectieve zorg	6,0	5,6	6,1	6,0	6,0
w.v. AWBZ	3,7	2,6	3,0	3,1	3,0
ZVW	2,3	3,0	3,0	3,0	2,9
Overig (o.a. WMO)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sociale zekerheid	14,8	14,1	12,8	12,2	11,7
w.v. AOW/ANW	5,7	5,6	5,4	5,3	5,2
WW en bijstand	3,1	3,4	2,9	2,5	2,1
arbeidsongeschiktheid	3,5	2,9	2,7	2,6	2,6
overig (o.a. zorgtoeslag)	2,5	2,3	1,8	1,8	1,9
Overdrachten aan bedrijven ^a	7,3	2,0	2,1	2,4	2,3
Internationale samenwerking	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4
Rente	5,6	5,3	4,9	4,7	4,3
Bruto collectieve uitgaven ^{a, b}	57,2	50,1	48,0	47,2	46,3
Niet-belastingmiddelen	7,8	8,0	7,1	6,9	6,3
w.v. materiële verkopen	3,3	3,3	3,3	3,2	3,2
gasbaten	0,9	0,9	0,9	0,6	0,4
overige inkomsten	3,6	3,7	3,0	3,1	2,7
Netto collectieve uitgaven ^{a, b}	49,4	42,1	40,9	40,3	39,9
Collectieve lasten^b	40,2	40,2	39,7	39,4	40,4
w.v. belastingen	24,3	25,0	24,6	24,5	24,8
premies wettelijke sociale verzekering	15,9	15,2	15,1	15,0	15,5
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector ^c	- 9,2	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4
w.v. centrale overheid ^c	- 8,4	- 1,5	- 2,1	- 1,1	- 0,9
lokale overheid	0,0	0,2	0,8	0,0	0,1
wettelijke sociale verzekering	- 0,8	- 0,5	0,0	0,3	1,2
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	76,1	74,1	68,2	65,7	61,1
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Loonvoet sector overheid	2,1	0,4	3,2	3,1	4,4
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	3,0	0,4	- 0,3	1,4	4,3
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC)	0,8	2,4	4,3	5,3	1,5
Prijs bruto overheidsinvesteringen (IBOI)	0,4	0,5	- 0,6	- 0,4	0,5
Werkgelegenheid overheid (% totaal)	16,9	16,4	16,0	15,9	15,8
Werkgelegenheid zorg (% totaal)	10,0	10,0	10,1	10,3	10,3

^a In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningbouwcorporaties afgekocht voor 4,9% BBP.

^b In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% BBP hoger uit als gevolg van de invoering van de ZVW.

^c In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
10,3	10,5	10,8	11,2	10,7	10,5	10,4	10,2	10,0	10,1
1,3	1,5	1,7	1,7	1,8	1,8	1,7	1,8	1,8	1,8
1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1
1,6	1,7	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,7	1,8
4,8	4,9	5,0	5,2	5,1	5,1	5,1	5,0	5,0	5,1
6,0	6,2	6,8	7,2	7,2	7,1	8,5	8,7	8,7	8,8
3,1	3,2	3,6	3,8	3,9	3,8	3,8	3,7	3,3	3,4
2,9	3,0	3,2	3,4	3,3	3,3	4,6	4,7	5,0	5,0
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,4	0,4
11,3	11,2	11,4	11,7	11,5	11,0	11,1	10,8	10,9	10,9
4,9	4,9	4,9	5,0	5,0	4,8	4,7	4,7	4,7	4,6
1,8	1,8	1,9	2,2	2,2	2,1	2,0	1,7	1,5	1,5
2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	1,8	1,8	1,7
2,1	2,2	2,2	2,1	2,1	2,0	2,6	2,6	3,0	3,1
2,3	2,4	2,3	2,2	2,1	1,8	1,7	1,6	1,6	1,6
2,4	2,3	2,1	2,1	2,2	2,4	2,3	2,3	2,4	1,9
3,7	3,2	2,8	2,6	2,5	2,4	2,2	2,2	2,2	2,1
45,0	45,2	45,9	46,9	46,1	44,8	45,9	45,4	45,5	45,2
7,1	6,6	6,2	6,3	6,8	7,0	7,4	6,8	6,9	7,1
3,2	3,1	3,1	3,3	3,3	3,4	3,3	3,1	3,1	3,1
0,7	0,9	0,9	0,9	1,0	1,1	1,6	1,4	2,0	2,3
3,2	2,6	2,2	2,2	2,5	2,5	2,6	2,3	1,9	1,7
38,0	38,6	39,7	40,6	39,3	37,8	38,5	38,6	38,6	38,1
39,9	38,3	37,7	37,4	37,5	37,6	39,1	38,9	39,8	39,4
24,5	24,7	24,5	23,6	23,6	24,6	25,0	25,4	26,1	26,1
15,4	13,7	13,3	13,8	13,9	12,9	14,1	13,5	13,7	13,3
2,0	- 0,2	- 2,0	- 3,1	- 1,7	- 0,3	0,6	0,3	1,3	1,3
0,4	- 0,2	- 1,0	- 2,8	- 1,7	0,1	0,8	0,6	0,8	1,6
0,0	- 0,1	- 0,5	- 0,3	- 0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
1,6	0,1	- 0,4	0,0	0,1	- 0,1	- 0,2	- 0,3	0,5	- 0,3
53,8	50,7	50,5	52,0	52,4	51,8	47,4	44,7	42,1	39,6
5,0	5,2	4,3	5,1	3,7	1,7	0,9	1,8	4	4¾
4,1	4,9	4,1	2,8	2,9	2,6	1,6	2,4	4¼	4½
5,8	4,4	3,7	2,0	1,2	1,4	1,3	3,8	2½	3¾
2,7	3,3	2,5	3,0	0,5	0,7	1,5	1,0	1½	2¼
15,6	15,8	16,1	16,4	16,2	16,2	15,9	15,8	15,7	15,7
10,4	10,7	11,4	12,1	12,4	12,6	12,8	12,8	12,9	13,1

Bijlage 10 Sociale zekerheid, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4184	4165	4131	4074	4049
w.v. AOW	2079	2103	2127	2150	2171
ANW	188	187	180	147	143
ziekteverzuim	306	288	301	334	363
arbeidsongeschiktheid totaal	752	737	743	757	766
werkloosheidsuitkering	366	365	315	261	221
bijstand (WWB) (dzd personen)	492	484	466	427	384
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. ziekteverzuim)	5468	5619	5788	5932	6051
i/a-ratio (%)	76,5	74,1	71,4	68,7	66,9
	mld euro				
Vermogenspositie werknemersfondsen^a	- 2¼	- 2¾	- 3	- 1¾	¼
w.v. AO	- ¼	- ¼	- ¾	- ½	0
AWF/UFO	- 2	- 2½	- 2¼	- 1¼	¼
	mld euro				
Vermogenspositie AWBZ en ZVW	- 2½	- 2	- 1¾	- 2	- ½
AWBZ	- 1¼	- 1	- ¼	- ½	¼
ZVW	- 1¼	- 1	- 1½	- 1½	- ¾

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
4031	4033	4064	4103	4137	4166	4127	4096	4085	4110
2192	2213	2236	2264	2300	2340	2380	2427	2480	2540
138	134	130	125	120	114	110	103	100	90
381	389	388	335	304	319	356	382	385	375
788	798	806	813	796	773	719	710	705	690
184	172	185	238	280	286	243	185	150	150
348	328	319	328	337	335	319	288	270	265
6152	6247	6232	6213	6176	6159	6245	6372	6485	6520
65,5	64,6	65,2	66,0	67,0	67,6	66,1	64,3	63	63
$3\frac{3}{4}$	$7\frac{1}{4}$	$8\frac{1}{4}$	$8\frac{1}{2}$	$8\frac{1}{4}$	$7\frac{3}{4}$	$7\frac{1}{4}$	$7\frac{3}{4}$	$9\frac{3}{4}$	$9\frac{1}{2}$
$1\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{4}$	4	$3\frac{1}{2}$	3	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{3}{4}$	$3\frac{1}{2}$
$2\frac{1}{2}$	5	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{4}$	$4\frac{1}{4}$	$4\frac{1}{4}$	$4\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{4}$	7	6
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	- 3	- $3\frac{3}{4}$	- $2\frac{3}{4}$	- $3\frac{1}{4}$	- $2\frac{1}{2}$	- 4	- $3\frac{3}{4}$	- $5\frac{3}{4}$
0	- 1	- 4	- $4\frac{1}{2}$	- $2\frac{1}{2}$	- $1\frac{1}{2}$	- $1\frac{1}{4}$	- $2\frac{1}{4}$	- $4\frac{1}{2}$	- $6\frac{1}{2}$
$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	1	$\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{4}$	- $1\frac{3}{4}$	- $1\frac{1}{4}$	- $1\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$

Bijlage 11 Belasting- en premietarieven, 2005-2009

	2005	2006	2007	2008	2009
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
AOW-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie eerste en tweede schijf	1,25	1,25	1,25	1,10	1,10
AWBZ-premie eerste en tweede schijf	13,45	12,55	12,00	12,15	12,15
Belastingtarief eerste schijf	1,80	2,45	2,50	2,45	2,35
Belastingtarief tweede schijf	9,35	9,75	10,25	10,70	10,85
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00	52,00	52,00
Overige tarieven					
Aof-basispremie werkgever	5,60	5,40	5,15	5,65	5,70
Aok gedifferentieerde premie werkgever	1,65	1,00	0,50	0,15	0,10
Whk premie UWV werkgever	0,00	0,00	0,75	0,55	0,55
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,75	1,50	1,25	1,35	1,35
WW-marginale AWF-premie werkgever	2,45	3,45	4,40	4,75	4,15
WW-marginale AWF-premie werknemer	5,85	5,20	3,85	3,50	0,00
Inkomensafhankelijke ZVW-premie	6,75	6,50	6,50	7,20	6,90
	euro				
Nominale zorgpremie per volwassene ^a	386	1030	1103	1047	1074
Standaardpremie ZVW t.b.v. zorgtoeslag	0	1015	1059	1200	1231
Inkomensgrenzen en (maximale) kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	16893	17046	17319	17579	17878
Lengte tweede belastingschijf	13464	13585	13803	14010	14249
Lengte derde belastingschijf	21405	21597	21942	22271	22649
Algemene heffingskorting	1894	1990	2043	2074	2007
Algemene heffingskorting 65-plus	909	948	957	970	935
Arbeidskorting	1287	1357	1392	1443	1468
Alleenstaande-ouderkorting	1401	1414	1437	1459	644
Combinatiekorting	228	146	149	112	44
Aanvullende combinatiekorting	389	608	700	746	770
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	0	0	0	0	995
Ouderenkorting	454	374	380	486	661
Alleenstaande ouderenkorting	0	562	571	555	410
Aanvullende ouderenkorting	287	0	0	0	0
Inkomensgrenzen					
Franchise AWF	15080	15138	15660	15921	16443
Maximum premie-inkomensgrens WNVZ	43587	43848	45017	46205	47802
Maximum premie-inkomensgrens ZVW	29754	30015	30623	31231	32369

^a Exclusief de gemiddelde no-claimteruggave en de gemiddelde eigen betalingen.

Bijlage 12 Nominaal beschikbare inkomens, 2008

	Tweeverdiener ^a	Alleenstaande (ouders)	Alleenverdiener	Alle huishoudtypen
	mediaan nominaal beschikbaar inkomen			
Werknemers				
< 175% WML	26200	17100	22000	} 34400
175-350% WML	34900	23700	29900	
> 350% WML	50400	42100	50300	
Uitkeringsgerechtigden				
< 120% WML	} 22000	13400	17700	} 16600
> 120% WML		17500	22300	
65-plussers				
< 120% AOW	19700	15000	} 27400	} 21400
> 120% AOW	28300	25000		
Alle huishoudtypen				28500

^a De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.

Bijlage 13 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 1995-2009

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Koopkracht (exclusief incidenteel)^a					
Mediaan alle huishoudens	.	.	0,5	1,9	0,3
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	.	.	0,5	1,4	0,0
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	.	.	- 0,2	1,0	- 0,3
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	.	.	0,3	0,7	- 0,2
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	.	.	- 0,2	0,5	- 0,1
Alleenstaande, minimumloon	.	.	0,0	1,3	0,4
Alleenstaande, modaal	0,8	0,0	0,3	0,8	- 0,2
Alleenstaande, 2x modaal	.	.	- 0,5	0,5	0,0
Alleenstaande ouder, minimumloon	.	.	- 0,4	2,1	0,7
Alleenstaande ouder, modaal	.	.	- 0,1	1,7	0,4
Alleenverdiener met kinderen, modaal	0,8	0,6	0,3	1,7	- 0,2
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	.	.	- 0,7	1,5	- 1,0
Minimum-uitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	- 0,1	- 0,2	0,5	2,0	0,1
Minimum-uitkeringsgerechtigden, alleenstaande	.	.	0,3	2,0	0,3
Minimum-uitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	.	.	- 0,1	2,0	0,8
AOW alleenstaande, alleen AOW	.	.	1,5	5,0	0,6
AOW alleenstaande, AOW + 10.000	.	.	0,6	2,4	- 0,1
AOW paar, alleen AOW	.	.	0,6	4,0	0,4
AOW paar, AOW + 10.000	.	.	0,0	3,2	- 0,2
	euro per jaar				
Bruto modaal inkomen	22235	22689	23143	23597	24050
	niveaus in %				
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)					
Werkgeverswig	18,2	17,3	16,7	16,5	16,6
Werknemerswig	24,5	25,4	25,6	25,5	26,0
Replacement rate	74,3	71,7	71,6	71,5	71,4
	mld euro				
Lonen en sociale lasten bedrijven					
Brutoloon	112,9	117,9	125,5	126,8	136,5
Loonkosten	129,4	135,4	143,9	155,3	166,8
	% brutoloon				
Sociale lasten totaal werkgevers:	25,7	24,3	23,9	24,2	24,5
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	15,4	13,8	13,2	13,1	13,3
pensioenpremies (incl. VUT)	5,7	5,9	5,9	6,5	6,5
rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,2	4,3	4,5	4,4	4,5
Sociale lasten totaal werknemers:	19,4	19,3	20,0	20,6	21,7
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	16,9	16,9	17,2	17,9	18,8
pensioenpremies (incl. VUT)	2,4	2,3	2,7	2,6	2,8

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1,1	3,3	0,5	- 1,2	0,2	- 1,4	2,1	1,5	- ½	½
1,0	5,8	0,3	- 1,5	1,5	- 2,3	1,2	1,6	- ¾	1½
1,1	6,2	- 0,1	- 1,0	0,3	- 2,4	4,3	1,8	- ½	1¼
0,2	4,4	- 0,1	- 1,4	0,1	- 2,9	1,6	1,6	- ¾	1¼
0,4	5,2	- 0,2	- 0,9	- 0,2	- 2,7	1,1	1,7	- ½	1¼
1,6	7,0	0,8	- 0,3	0,1	- 2,4	1,8	1,2	- ½	½
0,5	4,4	- 0,1	- 1,4	0,1	- 3,0	1,7	1,6	- ¾	1¼
0,7	5,7	- 0,3	- 0,5	- 0,3	- 2,6	1,0	1,8	- ½	1¼
1,5	9,0	2,3	- 0,3	- 0,1	- 2,7	1,6	1,2	5½	1¾
1,2	5,4	0,7	- 1,1	1,7	- 1,0	2,3	1,8	- ¾	2
0,9	5,9	0,8	- 1,5	0,4	- 1,8	1,7	1,3	- ¾	¾
1,0	4,2	- 0,4	- 0,5	- 1,0	- 2,9	6,6	1,7	- ¾	½
1,4	4,3	2,2	- 0,9	0,2	- 1,0	3,3	1,0	- ¾	½
1,2	2,9	0,8	- 1,1	- 0,1	- 2,2	1,6	1,0	- ¾	0
1,5	4,1	2,5	0,2	0,4	- 1,0	2,5	1,2	- ½	1½
0,8	3,4	1,3	- 0,8	0,6	- 0,7	3,5	1,2	- ½	½
0,5	0,8	0,8	0,4	- 0,6	- 1,5	2,5	1,2	- ½	0
0,8	2,8	1,3	- 1,0	0,4	- 0,3	2,0	1,3	- ½	½
0,7	0,8	0,8	0,5	- 0,4	- 1,2	6,4	1,4	- ½	0
24958	27000	28000	28500	29000	28500	29000	30000	31000	32101
17,3	16,9	18,0	18,7	20,1	19,8	19,1	19,2	19,6	19,4
25,7	23,5	23,2	23,9	23,3	23,6	23,4	22,8	23,3	22,9
71,1	69,8	69,9	69,8	69,3	69,6	69,6	69,1	69,0	68,5
146,3	156,5	161,5	164,2	166,2	169,7	177,3	188,6	199,6	208,2
179,5	192,3	201,2	206,1	210,6	213,5	223,1	236,6	251,6	261,7
24,8	22,9	24,6	25,5	26,7	25,8	25,8	25,5	26,1	25,7
13,3	10,9	10,9	11,0	11,2	10,6	11,7	11,5	12,3	11,9
7,1	8,0	9,7	10,9	11,8	11,3	10,8	10,7	10,5	10,7
4,1	3,8	3,8	3,4	3,3	3,6	3,3	3,3	3,3	3,1
21,4	20,4	19,5	21,9	22,3	22,6	25,5	21,0	20,3	19,7
18,8	17,0	16,1	17,8	18,2	17,6	17,7	16,6	16,0	15,3
2,5	3,3	3,3	4,0	4,0	4,9	7,9	4,4	4,3	4,3

Verklaring van afkortingen

adv	arbeidsduurverkorting
AEX-index	Amsterdam Exchange Index
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AO	Arbeidsongeschiktheid
Aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
Aok	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
BBB-rating	Beoordeling van een gematigde kredietwaardigheid door kredietratingbureau Standard & Poor's
BBP	Bruto Binnenlands Product
BPM	Belasting van personenauto's en motorrijwielen
BSO	Buitenschoolse opvang
btw	belasting op de toegevoegde waarde
BU	Buitengewone uitgavenaftrek
cao	collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DBC's	Diagnose-behandelcombinaties
DNB	De Nederlandsche Bank
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
EU	Europese Unie
EU-15	De landen die vóór 1 mei 2004 lid waren van de EU
FAO	Food and Agricultural Organization
FAPRI	Food and Agricultural Policy Research Institute
FES	Fonds Economische Structuurversterking
FTK	Financieel toetsingskader
GDP	Gross Domestic Product
GOO	Gastouderopvang
G3	Verenigde Staten, eurogebied en Japan
ggz	geestelijke gezondheidszorg
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HWWI	Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut

IACK	Inkomensafhankelijke combinatiekorting
i/a-ratio	inactieven/actieven ratio
IBOI	Prijsmutatie Bruto Overheidsinvesteringen
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IMOC	Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie
KDV	Kinderdagopvang
LPG	Liquified Petroleum Gas
mbo	middelbaar beroepsonderwijs
MEV	Macro Economische Verkenning
MIMIC	MIcro-Macro model to analyse the Institutional Context
MLO	Microlastenontwikkeling
MSCI Europe	Breed gespreide index van circa 600 grote Europese ondernemingen
NBER	National Bureau of Economic Research
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NZa	Nederlandse Zorgautoriteit
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OFHEO	Office of Federal Housing Enterprise Oversight
pep	per eenheid product
PGB	Persoonsgebonden budget
S&P 500	Standard and Poor's index (beursindex van de Verenigde Staten)
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SEO	Stichting Economisch Onderzoek
SZA	Sociale Zekerheid en Arbeidsmarktbeleid
TFP	Totale factor productiviteit
UFO	Uitvoeringsfonds voor de Overheid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
US	United States
UV-curve	Unemployment Vacancies-curve
UWV	Uitvoeringsorganisatie Werknemersverzekeringen
VK	Verenigd Koninkrijk
VLZ	Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte
vmbo	voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
VPL	Wet VUT, Prepensioen en Levensloop
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang

Whk	Werkhervattingskans
WIA	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen
WK	Wet Kinderopvang
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WMO	Wet Maatschappelijke Ondersteuning
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WTO	World Trade Organisation
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet Werk en Bijstand
ZBC's	Zelfstandige behandelcentra
ZVW	Zorgverzekeringswet

